

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Darius Žiemelis

**ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS SOCIALINĖ EKONOMINĖ RAIDA XVI-
XVIII AMŽIUJE: FEODALIZMAS AR PERIFERINIS KAPITALIZMAS?
ISTORIOGRAFINĖ ANALIZĖ**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (O5 H)

Vilnius
2009

Disertacija rengta 2004–2009 metais Vilniaus universitete

Moksliniai vadovai:

2004–2006 metais – prof. habil. dr. Zenonas Norkus (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, sociologija – O5 S)

2006–2009 metais – doc. dr. Stanislovas Pamerneckis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Mokslinis konsultantas:

2006–2009 metais – prof. habil. dr. Zenonas Norkus (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, sociologija – O5 S)

TURINYS

IVADAS / 5

1. Tyrimo aktualumas
2. Tiriamosios problemos pagrindimas
3. Tyrimo objektas
4. Tyrimo tikslas ir uždaviniai
5. Tyrimo metodas
6. Tyrimo istoriografija, šaltiniai ir literatūra
7. Disertacijos mokslinis naujumas ir ginamieji teiginiai
8. Aprobavimas
9. Darbo struktūra

I. XVI–XVIII A. VIDURIO RYTŲ EUROPOS ATSLIKIMO IR ANTROSIOS BAUDŽIAVOS LAIDOS PRIEŽASČIŲ PROBLEMA TRADICINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE / 23

- I. 1. XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* priešasčių problema nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje / 23
- I. 2. *Antrosios baudžiosios laidos* genezės samprata nemarksistinėje istoriografijoje / 28
- I. 3. *Antrosios baudžiosios laidos* genezės samprata tradicinėje marksistinėje istoriografijoje / 32
- I. 4. Lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezės samprata marksistinėje istoriografijoje / 37
- I. 5. Pirmosios dalies apibendrinimas / 41

II. PERIFERINIO KAPITALIZMO KONCEPCIJA IMMANUELIO WALLERSTEINO KAPITALISTINĖS PASAULIO SISTEMOS TEORIJOJE / 43

- II. 1. KPS teorijos metodologija ir šaltiniai / 43
 - II. 1. 1. KPS teorijos tyrimų pagrindinė problema / 43
 - II. 1. 2. KPS teorijos šaltiniai / 45
 - II. 1. 3. KPS struktūra / 48
- II. 2. KPS raida (XVI a. – XIX a. antroji pusė) I. Wallersteino darbuose / 50
 - II. 2. 1. Agrarinis kapitalizmas kaip KPS raidos išeities taškas / 50
 - II. 2. 2. Prekybinis kapitalizmas kaip KPS sutvirtėjimo padarinys / 54
 - II. 2. 3. Pramoninio kapitalizmo atsiradimas ir KPS suglobalėjimas / 56
- II. 3. KPS teorijos recepcija ir kritika / 58
- II. 4. Antrosios dalies apibendrinimas / 63

III. KPS IR TRADICINĖS MARKSISTINĖS ISTORIOGRAFIJOS XVI–XVIII A. VIDURIO RYTŲ EUROPOS SOCIALINĖS EKONOMINĖS RAIDOS AIŠKINIMŲ ANALIZĖ / 65

III. 1. XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimas: vidinių ir išorinių priežasčių kontroversija / 65

III. 2. Tolesnio tyrimo uždaviniai / 72

IV. VIDURIO RYTŲ EUROPOS XVI–XVIII A. PALIVARKO ŪKIO RAIDOS SPECIFIKA LYGINANT SU VAKARŲ EUROPOS XI–XV A. MANORO ŪKIO STRUKTŪROS IR RAIDOS BRUOŽAIS / 75

IV. 1. Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūra: marksistinis ir neoinstitucionalistinis požiūris / 76

IV. 2. Vidurio Rytų Europos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūra: marksistinis požiūris / 86

IV. 2. 1. Witoldo Kulos feodalinės ekonomikos funkcionavimo Abiejų Tautų Respublikoje XVI–XVIII a. modelis / 87

IV. 2. 2. Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų panašumai ir skirtumai / 97

V. ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS XVI–XVIII A. ŪKIO ĮSITRAUKIMO Į TARPTAUTINĘ PREKYBĄ MASTO PROBLEMA / 109

V. 1. Tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijos / 109

V. 2. Lenkijos XVI–XVIII a. užsienio prekybos bendrosios tendencijos / 114

V. 2. 1. Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos vystymosi bruožai / 115

V. 2. 2. Lenkijos XVI–XVIII a. jūros prekyba per Zundo sąsiaurį: struktūra ir mastas / 122

V. 3. LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybos integracija į Europos rinkos santykius: jūros prekybos vaidmuo ir jo didėjimas / 140

V. 4. LDK XVI–XVIII a. užsienio prekyba su Vakarais: struktūra ir mastas / 149

V. 5. KPS teorijos indėlis į Abiejų Tautų Respublikos XVI–XVIII a. socialinės ekonominės istorijos tyrimus / 168

IŠVADOS / 172

SCHEMŲ IR LENTELIŲ SĄRAŠAS / 175

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS / 178

ĮVADAS

1. Tyrimo aktualumas

Per 19 nepriklausomybės metų Lietuvos istoriniuose tyrimuose įvyko radikalių pokyčių: buvo išsivadauta iš sovietinės ideologijos primetamų interpretacijų ir Lietuvos istoriografija struktūriniu bei tematiniu požiūriu tapo europinės istoriografijos dalis. Kita vertus, ryškus tam tikras tyrinėjimų vienpusiškumas – ignoruojama socialinė ekonominė istorija, kuri buvo svarbi Lietuvos sovietinėje istoriografijoje¹. Atsisakius marksizmo buvo apleista visa agrarinės ir socialinės ekonominės istorijos problematika (dėl „madingesnių“ temų), nors šioje istorijoje būta realią reikšmę turinčių problemų, kurias giliau nagrinėti trukdė marksistinės metodologijos ribotumas.

Minėtos problematikos tyrimams Lietuvoje postūmį gali suteikti nauji teoriniai požiūriai ir „vadovaujanti idėja“ (J. Rūsenas), generuojanti istoriografinio bei empirinio tyrimo problemas. Vienas iš jų – neomarksistinė *kapitalistinės pasaulio sistemos* (KPS; angl. *capitalist world-system*) teorija, kurios pradininkas yra garsiausias ir įtakingiausias JAV sociologas ir istorikas I. Wallersteinas (g. 1930), savo mokslinę karjerą pradėjęs naujausios Afrikos istorijos tyrimais². KPS yra viena iš lyginamosios istorinės sociologijos³ šakų.

Ši teorija sukurta oponuojant eurocentrizmui, tikinčiam nesibaigiančia (tiesine) europietiškosios civilizacijos pažanga ir nuvertinančiam kitas (neeuropines) kultūras⁴.

¹ Įsidėmėtina išimtis yra S. Pamerneckio tyrimai. Žr.: *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004; *jo paties*. Lietuvos dvarų ūkinė dokumentacija: pajamų-išlaidų knygos XIX a. pirmojoje pusėje (Adutiškio dvaro archyvo pagrindu) // Istorijos šaltinių tyrimai. 2008, t. 1. p. 267–298; *jo paties*, *Sakalaukaitė R.* Senkonių palivarko inventorius // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 16, p. 31–41.

² Žr. I. Wallersteino veikalus: *Africa, The Politics of Independence*. New York: Vintage, 1961; *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*. Paris & La Haye: Mouton, 1964; *Africa: The Politics of Unity*. New York: Random House, 1967; (su Evelyn Jones Rich) *Africa: Tradition & Change*. New York: Random House, 1972. Žr. taip pat I. Wallersteino bibliografiją: *Wallerstein I.* Curriculum vitae (June 2003) // <http://fbc.binghamton.edu/cv-iw.pdf>, p. 1–39. Žiūrėta 2005 03 22.

³ „Viena reikšmingiausių Vakarų istoriografijos ir socialinių mokslų paskutiniųjų trijų dešimtmečių raidos tendencijų yra naujos tarpdisciplininės tyrimo srities – lyginamosios istorinės sociologijos (LIS) – konsolidacija. LIS „tėvais-kūrėjais“ JAV galima laikyti Reinhardą Bendixą, Charlesą Tilly, Immanuelį Wallersteiną“. – *Norkus Z.* Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktyrinio priežastingumo problema // Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. 2002, t. 52, p. 79.

I. Wallersteino populiarumo ir įtakos Vakarų socialiniuose moksluose viršūnė – praėjusio amžiaus 8-ojo dešimtmečio antroji – 9-ojo dešimtmečio pirmoji pusė⁵. Nors ir pavėluota pažintis su KPS teorija lietuvių socialinei ekonominei istorijai galėtų suteikti naujų kokybinių impulsų ir tokiu būdu išryškinti šios istorijos aspektus, kurie prieš tai negalėjo būti pastebėti ir artikuliuoti. Svarbiausias KPS prieigos pranašumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir pasauline perspektyva, atsakant į besikeičiančios socialinės, politinės ir geopolitinės realybės iššūkius, naujai interpretuojant savo regiono praeitį lokaliame bei pasauliniame (meta)civilizacijos istorijos kontekste.

Tad Lietuvos istorijos mokslo raidos kontekste KPS teorijos panaudojimas, pirma, leidžia į XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos (ATR) socialinę ekonominę istoriją pažvelgti iš globalios istorijos perspektyvos bei įsisavinti pasaulinės diskusijos apie šį tyrimo objektą rezultatus, antra, prisideda prie tarpdisciplininio istorijos ir socialinių mokslų dialogo plėtros⁶.

⁴ Žr., pavyzdžiui: *Wallerstein I. Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // jo paties. The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 2000, p. 149–159; jo paties. The End of What Modernity? // Theory and Society. 1995, Aug., vol. 24, no. 4, p. 47–1488. Žr. taip pat: Lockard C. A. Global History, Modernization and the World–System Approach: A Critique // The History Teacher. 1981, Aug., vol. 14, no. 4, p. 501–506; Sanderson S. K. World–Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? // International Journal of Comparative Sociology. 2005, vol. 46, no. 3, p. 180.*

⁵ Kapitalinis veikalas: *Wallerstein I. The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press. 1974. II–asis leidimas – 1976. Šis veikalas išleistas keturiolika kalbų (olandų – 1978, italų – 1978, norvegų – 1978–79, aklujų raštu – 1979, ispanų – 1979, prancūzų – 1980, japonų – 1981, vengrų – 1983, vokiečių – 1986, serbų – 1986, portugalų – 1990, rumunų – 1992, kinų – 1998, 2000, korėjiečių – 1999). Deja, iki šiol į lietuvių kalbą išverstas tik vienas šio autoriaus straipsnelis. Žr. *Wallerstein I. Busho geopolitinis palikimas / Iš anglų k. vertė A. Samalavičius // Kultūros barai. 2005, nr. 4, p. 65–66. Akademiniis institucinis pripažinimas: 1958–1971 – Kolumbijos, 1971–1976 – McGillio, 1976–1999 – Binghamtono (JAV) universitetų sociologijos profesorius, taip pat nuo 1976 m. iki šiol Fernando Braudelio ekonomikos istorinių sistemų ir civilizacijų studijų centro direktorius. Šiuo metu – Yale’io universiteto Sociologijos katedros profesorius. Svarbus šaltinis I. Wallersteino mąstymo sklaidai pažinti yra jo straipsnių rinktinė. Žr.: *Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 2000.***

⁶ Plačiau apie šio tarpdisciplininio dialogo keblumus ir strategines alternatyvas pasauliniame šiuolaikinio istorijos mokslo kontekste žr., pavyzdžiui: *Bonnell V. E. The Use of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology // Comparative Studies in Society and History. 1980, Apr., vol. 22, no. 2, p. 156–173; Braembussche A. A. Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society // History and Theory. 1989, Feb., vol. 28, no. 1, p. 1–24; Kiser E., Hechter M. The Role of General Theory in Comparative–Historical Sociology // The American Journal of Sociology. 1991, Jul., vol. 97, no. 1, p. 1–30; ju pačiu. The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and Its Critics // The American Journal of Sociology. 1998, Nov., vol. 104, no. 3, p. 785–816; Hall J. R. Where History and Sociology Meet: Forms of Discourse and Sociohistorical Inquiry // Sociological Theory. 1992, Autumn, vol. 10, no. 2, p. 164–193; Sommers M. & Skocpol Th. The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry // Skocpol T. Social Revolutions in the*

2. Tiriamosios problemos pagrindimas

Šio tyrimo problema kyla dėl naujo išeities taško, kurį pateikia KPS teorija, sugestijuojanti kitokį požiūrį į *antrąją baudžios laidą* Vidurio Rytų Europoje. Problema yra tokia: kas buvo *antroji baudžios laida* Vidurio Rytų Europoje – refeodalizacija marksistine prasme ar periferinis kapitalizmas KPS kontekste?

Tokią formuluotę lemia tai, jog tradicinėje marksistinėje istoriografijoje (pradedant F. Engelsu) *antrosios baudžios laidos* sąvoka buvo nusakomas refeodalizacijos procesas. Pagal šią sampratą, vidinės priežastys (kaimo ir dvaro santykiai) lėmė XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę ekonominę santvarką bei politinę raidą. I. Wallersteino neomarksistinė KPS teorija siūlo į *antrosios baudžios laidos* reiškinį žvelgti iš išorines priežastis pabrėžiančios pasaulinės perspektyvos ir laikyti jį periferinio kapitalizmo Vidurio Rytų Europoje apraiška.

ATR ir viso Vidurio Rytų Europos⁷ istorinio regiono socialinis ekonominis *atsilikimas* nuo Vakarų Europos istoriografijoje paprastai traktuojamas kaip savaime suprantamas dalykas. Esame „atsilike“ todėl, kad viską darėme vėliau nei Vakarų Europa. Tačiau buvo laikai, kai Vakarų Europa buvo labiau atsilikusi už Egiptą ar Graikiją, o Šiaurės Vakarų Europa buvo labiau „atsilikusi“ už Italiją. Kaip rodo JAV ir Australijos pavyzdžiai, „atsilike“ kraštai gali tapti avangardiniais. Lenkų istoriko M. Małowisto ir jo idėjomis besiremiančio I. Wallersteino teigimu, tokią galimybę kažkada turėjo ir Vidurio Rytų Europa. Tai 1350–1492 m. laikotarpis, kai XIV a. vidurio maro pandemija, nusiaubusi tankiai apgyvendintą Vakarų Europą⁸, tačiau beveik nepalietusi Vidurio Rytų Europos, tam tikram laikui sulygino pažangius Europos vakarus su atsilikusiais Rytais. Kita vertus, lenkų ir lietuvių pergalė prieš kryžiuočius ir trumpalaikė Vytauto galybė šiame kontekste gali būti suprantamos kaip viena šio „sulyginimo“ apraiškų. Pergalė prie Žalgirio nebūtų buvusi tokia lemtinga,

Modern World. Cambridge: Cambridge UP, 1994, p. 72–95. Žr. taip pat Z. Norkaus tyrimus išnašoje Nr. 9.

⁷ Plačiau apie istorinius Europos regionus žr.: *Szűcs J.* The Three Historical Regions of Europe // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1983, vol. 29, no. 2–4, p. 131–184; *Jo paties*. *Trzy Europy*. Poland, 1995; *Okey R.* Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions // *Past and Present*. 1992, Nov., no. 137, p. 102–133.

⁸ Detaliau apie tai žr.: *Postan M.* Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages // *The Economic History Review*. 1950, vol. 2, no. 3, p. 221–246; *Bean J. M. W.* Plague, Population and Economic Decline in England in the Later Middle Ages // *The Economic History Review*. 1963, vol. 15, no. 3, p. 423–437.

jeigu maro pandemija prieš tai jau nebūtų pristabdžiusi vokiečių valstiečių kolonizacinio judėjimo į Rytus.

I. Wallersteino neomarksistinė KPS koncepcija Vidurio Rytų Europos atsilikimo (kaip „chroniško“, nulemta vidinių priežasčių) tezę suproblemina, siūlo žvelgti į šių kraštų istoriją iš globalios perspektyvos, todėl tampa reikšminga alternatyva tradicinei marksistinei prieigai.

3. Tyrimo objektas

Tyrimo objektas yra XVI–XVIII a. ATR socialinę ekonominę raidą nagrinėjančios dvi konkuruojančios istoriografinės prieigos: vidines priežastis sureikšminanti tradicinė marksistinė koncepcija ir išorines priežastis pabrėžianti neomarksistinė KPS teorija bei šioje diskusijoje aptinkamų argumentų plėtojimas.

4. Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Tyrimo tikslas yra išryškinti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (kartu ir ATR) socialinės ekonominės raidos skirtingus aiškinimus KPS teorijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje, atlikti jų prielaidų bei metodologinių priešstatų kritinę analizę ir, remiantis šio tyrimo rezultatais bei istoriografijos duomenimis, nustatyti, kokie socialiniai ekonominiai santykiai vyravo XVI–XVIII a. ATR – feodalinio baudžiavinio ar periferinio kapitalizmo.

Šiam tikslui įgyvendinti sprendžiami šie uždaviniai:

1. sistemiškai rekonstruoti bei eksplikuoti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžiavos laidos* priežasčių aiškinimus tradicinėje (marksistinėje ir nemarksistinėje) istoriografijoje;
2. remiantis detaliu KPS teorijos išnagrinėjimu išsiaiškinti, kaip joje apibrėžiamas ir aiškinamas periferinis kapitalizmas;
3. palyginti I. Wallersteino pateikiamą *antrosios baudžiavos laidos* Vidurio Rytų Europoje (kartu ir ATR) aiškinimą su ankstesnėmis jos interpretacijomis (ypač tradicinėje marksistinėje istoriografijoje);

4. atlikti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamąją analizę;
5. remiantis istoriografijos duomenimis, nustatyti XVI–XVIII a. ATR ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą kaip periferinio kapitalizmo egzistavimo šiose valstybėse svarbiausią argumentą.

5. Tyrimo metodas

Metodologinis šio tyrimo pagrindas yra bendroji *lyginamosios istorinės sociologijos* samprata. Lietuvoje ja pagrįsti istoriniai tyrinėjimai iki šiol tebėra išimtis. Iš jų paminėtini Z. Norkaus, S. Pivoro ir Z. Butkaus darbai⁹.

Komparatyvistinį pobūdį KPS teorija įgyja dėl sistemos suskirstymo į branduolio, pusiau periferijos ir periferijos geoekonomines zonas. Kartu ji yra vienu metu skirtingas struktūrinės padėties KPS užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė.

Sprendžiant tyrimo uždavinius buvo naudojami šie metodai: hermeneutinis (tekstų interpretacijos), lyginamasis, istorinis lyginamasis ir racionaliosios rekonstrukcijos.

⁹ Žr.: Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008; *jo paties*. Lietuva tarp Estijos ir Slovėnijos: dėl pokomunistinio kapitalizmo tipologinės diferenciacijos // Politologija. 2008, t. 1, nr. 49, p. 42–84; *jo paties*. Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // Politologija. 2007, t. 1, nr. 45, p. 3–78; *jo paties*. Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija? // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos' / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 205–261; *jo paties*. Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 22, p. 9–38; *jo paties*. Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu // Lietuvos istorijos studijos. 2009, t. 23, p. 35–68; *jo paties*. Apie Baltijos Siciliją ir Lombardiją: postsocialistinės kaitos pasiekimų Baltijos šalyse skirtumai ir priežastys // Politologija. 2006, t. 1, nr. 41, p. 71–119; *jo paties*. Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I) // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 2007, t. 1, nr. 19, p. 5–32; *jo paties*. Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 2008, t. 1, nr. 21, p. 5–36; *jo paties*. Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktūrinio priežastingumo problema // Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. 2002, t. 52, p. 79–91; *jo paties*. Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos. 1997, t. 4, p. 44–54; Pivoras S. Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (lyginamasis aspektas). Vilnius, 2000; Butkus Z. Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 18, p. 69–81; *jo paties*. Vokietijos ir Sovietų diplomatijos poveikis Baltijos valstybių užsienio bei vidaus politikai 1920–1940 metais. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga: humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2007.

Hermeneutinis metodas buvo taikomas siekiant išsiaiškinti, ką iš tikrųjų I. Wallersteinas norėjo pasakyti KPS teorija (II darbo dalis). Siekiant sistemaiškai įvertinti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžiamos laidos* priežasčių aiškinimų problemas tradicinėje istoriografijoje taikomas racionaliosios rekonstrukcijos metodas. Juo nustatoma aiškinimų išliekamoji vertė remiantis prielaida, kad tam tikras vėlesnis požiūris pateikia pranašesnį požiūrio tašką, leidžiantį kritiškai įvertinti nagrinėjamų sampratų privalumus ir trūkumus (I darbo dalis). Nors tradicinėje istoriografijoje vyraujanti XV–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės istorijos raidos samprata yra pateikusi diskusijai reikšmingus orientyrus ir atramos taškus, visgi vėlesnė KPS samprata išryškina tam tikrus aspektus, kurie tradicinės istoriografijos nebuvo pastebėti.

Nustatant KPS teorijos išliekamąją vertę taip pat buvo naudojamas racionaliosios rekonstrukcijos metodas. Tai: 1) KPS teorijos metodologinių prielaidų ir šaltinių rekonstrukcija; 2) KPS raidos (XVI–XIX a. antroji pusė) retrospektyvi rekonstrukcija naudojant I. Wallersteino darbus; 3) KPS teorijos kritikos ir recepcijos analitinė apžvalga (II darbo dalis).

Derinant racionaliosios rekonstrukcijos ir istorinį lyginamąjį metodus analizuojami KPS ir tradicinės marksistinės istoriografijos XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės raidos aiškinimai. Tai leidžia ryškiau sufokusuoti tolimesnius tyrimus (III darbo dalis).

XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų lyginamoji analizė, kurią nurodė trečiojoje dalyje atliktas Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos aiškinimų KPS koncepcijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje tyrimas, atliekama istoriniu lyginamuoju metodu (IV darbo dalis).

XVI–XVIII a. ATR ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastas nustatomas atliekant: 1) tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijų rekonstrukciją; 2) prekybos duomenų, liečiančių Lenkijos-Lietuvos užsienio prekybą su Vakarais, analizę. XVI–XVIII a. Lenkijos ir LDK užsienio prekybos su Vakarais struktūrų bei mastų panašumai ir skirtumai išryškunami naudojantis lyginamuoju metodu. Šių šalių lyginamoji analizė leidžia nustatyti (nesant pakankamai prekybos statistinių duomenų) kokybinių jų įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastą (V darbo dalis).

6. Tyrimo istoriografija, šaltiniai ir literatūra

XVI–XVIII a. ATR socialinės ekonominės istorijos KPS ir tradicinės marksistinės koncepcijų požiūriu analizės iki šiol nebuvo. Tai reiškia, jog negalime kalbėti apie istoriografiją, sudarančią problemos ištirtumo tam tikrą lygį, kuris būtų pakankamas pagrindas problemos tyrimui plėtoti. Tačiau pasirinktas darbo tikslas ir tyrimo metodas, suponuojantis tiek teorinę, tiek probleminę (t. y. istoriografinę plačiąja prasme) tyrimo struktūrą, reikalauja remtis jau atliktais į mūsų problematikos lauką įeinančių pavienių aspektų tyrimais. Atkreiptinas dėmesys, kad disertacijos problemos kontekste istorikų darbai (kuriuos įprasta laikyti istoriografija), atsižvelgiant į tyrimo uždavinius, traktuojami kaip šaltiniai ir / arba kaip interpretacinė literatūra. Kurie tyrimai disertacijoje priskiriami šaltiniams, o kurie interpretacinei literatūrai? Remiamasi vokiečių istoriko ir istoriografijos teoretiko J. Rūseno mintimi, jog tai, „kas yra šaltinis, priklauso nuo to, ką aš noriu žinoti. Ką aš noriu žinoti, priklauso nuo mano keliamo klausimo; metodiški klausimai yra eksplikitinės problemų formuluotės“¹⁰. Jis teigia, kad kitaip nei XIX a., šiandienos istorijos mokslas turi įvairias faktų radimo ir jų nustatymo strategijas, kurios leidžia empiriškai atsakyti į rūpimus klausimus¹¹. Atsižvelgdami į J. Rūseno mintis, tyrimo šaltiniais laikome tuos istorikų tyrimus, kurių pagalba galima rekonstruoti, pvz., XVI–XVIII a. ATR socialinės ekonominės raidos skirtingus vertinimus KPS koncepcijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje, Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijas, duomenis apie XVI–XVIII a. Lenkijos-Lietuvos išitraukimą į tarptautinę prekybą ir t. t. Interpretacine literatūra laikytini tie istorikų darbai, kurie išryškina tiriamosios problemos kontekstą.

Pirmojoje darbo dalyje siekiama rekonstruoti bei eksplikuoti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžiatvokos laidos* priežasčių problemas tradicinėje (marksistinėje ir nemarksistinėje) istoriografijoje keliant klausimą: koks buvo lyginamasis vidinių ir išorinių priežasčių „indėlis“ į tiriamo regiono reiškinių priežastinę determinaciją? Tam buvo pasitelkiami diskusijoje tiesiogiai ir netiesiogiai dalyvavusių nemarksistinės ir marksistinės prieigų tyrinėtojų originalūs darbai,

¹⁰ *Rüsen J.* Istorinis metodas // *jo paties*. Istorika: istorikos darbų rinktinė / Sud. Z. Norkus, iš vokiečių k. vertė A. Jankauskas. Vilnius, 2007, p. 117.

¹¹ *Ibidem*, p. 123.

formavę pagrindinius diskusijos dėl *atsilikimo* ir *antrosios baudžiavos laidos* argumentus.

Tiriant XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* priežasčių problemą reikšmingiausi buvo J. Blumo, W. Conzės ir marksistų M. Małowisto, R. Brennerio tyrimai, kurie šioje dalyje laikytini šaltiniais¹². Apsiribojimą šiais tyrinėtojais pateisina du dalykai. Pirma, jų tyrimai laikytini reprezentatyviausiais *atsilikimo* sampratos (tiriamo regiono *atsilikimą* nulėmė vidinės priežastys) pavyzdžiais tradicinėje istoriografijoje (išimtis – M. Małowisto darbai, kurie leidžia supprobleminti *atsilikimo* priežasčių rekonstravimą). Antra, sprendžiant iš mums žinomų tyrinėjimų, išdėstyti argumentai vėlesnių kritikų buvo iš dalies tik pakartojami jų nekoreguojant.

Tirdami, kaip *antrosios baudžiavos laidos* atsiradimo priežastis vertino tradicinę marksistinę koncepcija, kaip šaltinius pasitelkėme marksistų B. Zientaros, W. Rusinskio, S. Skazkino, J. Topolskio darbus¹³. Šie tyrinėtojai daugiausiai svarstė *antrosios baudžiavos laidos* atsiradimo priežastis ir taip labiausiai prisidėjo prie antrosios dalies skyriaus „*Antrosios baudžiavos laidos*“ *genezė marksistinėje istoriografijoje* architektonikos. Naudododamiesi šiais šaltiniais, rekonstravome marksistinių ir nemarksistinių koncepcijų, polemizuojančių dėl *antrosios baudžiavos laidos* atsiradimo priežasčių, teorines bei metodologines prielaidas.

Tirdami, kaip *antrosios baudžiavos laidos* atsiradimo priežastis vertino nemarksistinę koncepcija, visų pirma analizavome nemarksistų G. F. Knappo, F. Grosmano, E. D. Domaro, A. Kahano, R. Millwardo bei kitų darbus¹⁴. Šių tyrinėtojų darbai šioje dalyje taip pat priskiriami šaltiniams.

¹² Žr.: *Blum J.* The Rise of Serfdom in Eastern Europe // *The American Historical Review*. 1957, Jul., vol. 62, no. 4, p. 807–836; *Conze W.* Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrusland. T. I.: Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Leipzig, 1940; *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973; *Brenner R.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe // *Past and Present*. 1976, Feb., no. 70, p. 30–75.

¹³ Žr.: *Zientara B. Z.* zagadanień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej // *Przegląd Historyczny*. 1956, t. 47, zes. 1, s. 3–47; *Rusiński W.* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // *Przegląd Historyczny*. 1956, t. 47, zes. 4, s. 617–655; *Сказкин С. Д.* Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества” в Средней и Восточной Европе // *Вопросы истории*. 1958, №. 2, с. 96–119; *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Agricultural History*. 1974, July, vol. 48, no. 3, p. 341–352.

¹⁴ Žr.: *Knapp G. F.* Die Bauernbefreiung in den ältesten Provinzen Preussens. T. I. Leipzig, 1887; *Grossman F.* Ueber die gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. Bis 18. Jahrhundert. Leipzig, 1890; *Domar E. D.* The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis // *The Journal of Economic History*. 1970, Mar., vol. 30, no. 1, p. 18–32; *Kahan A.* Notes on Serfdom in

Lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezės samprata marksistinėje istoriografijoje rekonstruojama naudojant šiuos šaltinius: J. Topolskio, P. ir B. Dundulių, M. Jučo, L. Mulevičiaus, A. Tylos, E. Gudavičiaus, J. Kiaupienės veikalus¹⁵. Naudojamiesi K. Jablonskio, J. Jurginio, J. Ochmańskio, V. Pičetos, D. Pochilevičiaus, E. Gudavičiaus, A. Bumblausko darbais rekonstravome diferencijuotą Valakų reformos vertinimą. Toks vertinimas atsirado dėl pasirinktų skirtingų vertinimo kriterijų bei kontekstų, kurie detaliau (kartu su minėtais tyrimais) aptariami pirmosios dalies 4 skyriuje.

Pirmosios dalies naujumą rodo tai, kad: 1) atlikta XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžiosios laidos* priežasčių problemos analizė apibendrina ilgametės polemikos dėl tiriamo regiono reiškinių tradicinėje (marksistinėje ir nemarksistinėje) istoriografijoje rezultatus bei suaktualina šią problemą nūdienos istoriografijos kontekste; 2) į tarptautinės mokslinės polemikos kontekstą įtraukiami ir lietuvių istorikų darbai apie baudžiosią LDK.

Antroje dalyje *Periferinio kapitalizmo koncepcija Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorijoje* aptariant KPS teoriją pagrindiniais šaltiniais laikytini jos kūrėjo I. Wallersteino veikalai¹⁶. Siekiant labiau išryškinti KPS teorijos ištakas ir jos platesnį atsiradimo kontekstą naudojama interpretacinė literatūra: socialinių bei istorijos mokslų žymių tyrinėtojų R. Collinso, W. L. Goldfranko,

Western and Eastern Europe // The Journal of Economic History. 1973, Mar., vol. 33, no. 1, p. 86–99; Millward R. An Economic Analysis of the Organization of Serfdom in Eastern Europe // The Journal of Economic History. 1982, Sep., vol. 42, no. 3, p. 513–548. Taip pat žr. I. 2.

¹⁵ Jų kritinė apžvalga pateikta disertacijos I dalies 4-ame skyriuje.

¹⁶ Žr. Wallerstein I. The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1974; *jo paties*. The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy 1600–1750. New York: Academic Press, 1980; *jo paties*. The Modern World–System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World–Economy. New York: Academic Press, 1989; *jo paties*. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // Comparative Studies in Society and History. 1974, vol. 16, p. 387–415; *jo paties*. The Capitalist World–Economy. New York: Cambridge University Press, 1979; *jo paties*. The Politics of the World–Economy: The State, The Movements, and The Civilizations. New York: Cambridge University Press, 1984; *jo paties*. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World–System. New York: Cambridge University Press, 1991; *jo paties*. The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 2000; *jo paties*. The End of What Modernity? // Theory and Society. 1995, Aug., vol. 24, no. 4, p. 471–488; *jo paties*. Culture as the Ideological Battleground of the Modern World–System // Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M. Featherstone. London, Thousand Oakes, New Delhi: SAGE, 1996, p. 31–55; *jo paties*. From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? // Social Forces. 1976, Dec., vol. 55, no. 2, p. 273–283.

H. Wesselingo, M. Burawoy, C. Lloyd, F. Braudelio, T. R. Shannon, S. K. Sanderson, M. P. Šaulausko darbai¹⁷.

Aiškindamiesi, kaip tyrinėtojai vertino I. Wallersteino pasiūlytą naująją teoriją, analitiškai apžvelgėme jos kritikų ir recipuotojų rezultatus. Šią interpretacinę literatūrą galima suskirstyti į: 1) istorijos sociologų (R. Brennerio, S. J. Sterno, A. G. Franko, D. Chiroto, T. D. Hallo, Ch. Chase-Dunno, P. Grimeso, J. R. Hallo); 2) sociologų (R. Collinso, A. Bergeseno); 3) ekonomistų (D. C. Northo ir kitų)¹⁸. KPS idėjas plėtojusių darbų grupei priklauso jau minėti T. R. Shannon, D. Chiroto, T. D. Hallo, Ch. Chase-Dunno, P. Grimeso tyrimai ir A. R. Denemarko, P. K. Thomaso, J. Mahoney, S. Stranges darbai, kurie naudoti ir kaip šaltiniai, ir kaip interpretacinė literatūra¹⁹. Juose matyti, kokie KPS teorijos elementai padarė įtaką mokslo bendruomenei, o kurie liko nepastebėti (detaliau apie tai žr. II. 3). Antrosios

¹⁷ Žr.: *Collins R.* The Mega-Historians // *Sociological Theory*. 1985, vol. 3, p. 114–122; *Goldfrank W. L.* Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // *Journal of World-Systems Research*. 2000, vol. 6, no 2 / FALL. Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part I, p. 150–195; *Wesseling H.* Overseas History // *New Perspectives on Historical Writing* / Ed. by P. Burke. Polity Press, 1992, p. 67–92; *Burawoy M.* Introduction: The Resurgence of Marxism in American Sociology // *The American Journal of Sociology*. 1982, vol. 88, p. 1–30; *Lloyd C.* The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structurism // *History and Theory*. 1991, May., vol. 30, no. 2, p. 180–219; *Braudel F.* Kapitalizmo dinamika / Iš prancūzų k. vertė A. Nastopkaitė. Vilnius, 1994; *Shannon R. T.* An Introduction to the World-System Perspective. Colorado: Westview Press, 1996; *Sanderson S. K.* World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? // *International Journal of Comparative Sociology*. 2005, vol. 46, no. 3, p. 179–213; *Šaulauskas M. P.* Metodologinis pokumunistinės revoliucijos iššūkis // *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 1999, t. 4, nr. 6, p. 17–27.

¹⁸ Žr.: *Brenner R.* The Agrarian Roots of European Capitalism // *Past and Present*. 1982, Nov., no. 97, p. 16–113; *jo paties.* The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // *New Left Review*. 1977, July / Aug., no. 104, p. 25–92; *jo paties.* Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* / Ed. *D. Chirot*. Berkely: University of California Press, 1989, p. 15–52; *Stern S. J.* Feudalism, Capitalism, and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean // *The American Historical Review*. 1988, Oct., vol. 93, no. 4, p. 829–872; *Collins R.* Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization // *American Sociological Review*. 1980, vol. 45, no. 6, p. 925–942; *Frank G.* ReOrient. Global Economy in the Asian Age. Berkely: University of California Press, 1998; *Chirot D., Hall T. D.* World-System Theory // *Annual Review of Sociology*. 1982, vol. 8, p. 81–106; *Chase-Dunn Ch., Grimes P.* World-Systems Analysis // *Annual Review of Sociology*. 1995, vol. 21, p. 387–417; *Bergesen A.* The Critique of World-System Theory: Class Relations or Division of Labor? // *Sociological Theory*. 1984, vol. 2, p. 365–372; *Hall J. R.* World-System Holism and Colonial Brazilian Agriculture: A Critical Case Analysis // *Latin American Research Review*. 1984, vol. 19, no. 2, p. 43–69; *North D. C.* Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003.

¹⁹ Žr.: *Denemark A. R., Thomas P. K.* The Brenner-Wallerstein Debate // *International Studies Quarterly*. 1988, vol. 32, no. 1, p. 47–65; *Mahoney J.* Path Dependence in Historical Sociology // *Theory and Society*. 2000, vol. 29, p. 507–548; *Strange S.* Valstybės ir rinkos. / Iš anglų k. vertė K. Maniakas. Vilnius, 1998.

dalies naujumas yra tas, kad pirmą kartą Lietuvos mokslinėje literatūroje nuosekliai ir sistemingai pristatoma KPS teorija bei aiškinama periferinio kapitalizmo koncepcija.

Trečiojoje dalyje *KPS ir tradicinės marksistinės istoriografijos XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės raidos aiškinimų analizė*, siekiant nustatyti periferinio kapitalizmo koncepcijos euristinį potencialą Vidurio Rytų Europos regiono tyrimo atveju, kaip šaltiniai pasitelkiami kontroversiški šios koncepcijos atžvilgiu tyrimai. Iš jų pirmiausia nurodytini jau minėto vieno griežčiausių I. Wallersteino kritikų – R. Brennerio darbai, taip pat J. Kochanowicziaus, J. Topolskio, A. Mączako, H. Samsonowicziaus, A. Wyrobisziaus, P. Gunsto tyrimai²⁰. Pirmą kartą Lietuvos istoriografijoje yra pasiūlytas ir pagrįstas naujas sprendimas įsisenėjusiai ATR XVI–XVIII a. *atsilikimo* interpretacijos problemai: koks buvo vidinių ir išorinių priežasčių lyginamasis „indėlis“ pasauliniame kontekste, lėmęs šios valstybės tapimą Vakarų Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferija? Reiškiamas požiūris, kad šiai problemai nagrinėti reikalinga tokia analizės prieiga, kuri tiriamąjį objektą (ATR XVI–XVIII a. socialinę ekonominę raidą) susietų ne tik su lokaliu, bet ir su pasauliniu kontekstu. Tai leistų išvengti besąlygiško pritarimo vienam ar kitam kontekstui (pvz., KPS teorijos prieiga preferuoja pasaulinį, o tradicinė marksistinė metodologija – lokalinį kontekstą).

Ketvirtosios dalies *Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio raidos specifiška lyginant su Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūros ir raidos bruožais* pagrindiniai šaltiniai yra tyrinėtojų darbai, leidžiantys rekonstruoti minėtų regionų ūkių struktūrą bei raidos bruožus marksistiniu ir neoinstitucionalistiniu požiūriu.

Pirmame skyriuje rekonstruojant Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūrą marksistiniu požiūriu pasitelkiama žymaus buvusios Sovietų Sąjungos marksistinės

²⁰ Žr.: Kochanowicz J. The Polish Economy and the Evolution of Dependency // The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. 1989, p. 90–130; Gunst P. Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // ibidem, p. 53–91; Topolski J. Polska w czasach nowożytnych: od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). Tom. II. Poznan, 1999; Mączak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // The Scandinavian Economic History Review. 1970, vol. 18, no. 2, p. 107–142; Mączak A., Samsonowicz H. Z zagadnień genezy rynku europejskiego: Strefa Bałtycka // Przegląd Historyczny. 1964, t. 55, zes. 2, s. 198–222; Wyrobisz A. Power and Towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish–Lithuanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Theory and Society. 1989, Sep., vol. 18, no. 5, p. 611–630.

medievistikos mokyklos atstovo istoriko E. A. Kosminskio tyrimai²¹, o neoinstitucionalistiniu požiūriu – amerikiečių ekonomistų, vadinamosios naujosios institucionalistinės ūkio istorijos žymiausių atstovų D. C. Northo bei R. P. Thomaso darbai, analizuojantys įvairių pasaulio regionų ūkinės raidos skirtumų priežastis²².

Antrojo skyriaus pirmame poskyryje rekonstruojant XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių (ypač ATR) ūkio struktūrą marksistiniu požiūriu remiamasi vieno žymiausių Lenkijos ekonomikos istorijos specialistų W. Kulos feodalinės ekonomikos funkcionavimo modeliu²³.

Antrame poskyryje remiantis minėtais tyrimais bei interpretacine literatūra (J. Topolskis, A. Wyczańskis, P. Goreckis, K. Glamannas, E. J. Hobsbawnas, S. Pamerneckis²⁴) pirmą kartą istoriografijoje yra detalizuojami, plėtojami Vakarų Europos XI–XV a. manoro bei XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR)

²¹ Žr.: *Kosminsky E. A.* The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries // Past and Present. 1955, Apr., no. 7, p. 12–36; *jo paties.* Services and Money Rents in the Thirteenth Century // The Economic History Review. 1935, Apr., vol. 5, no. 2, p. 24–45; *jo paties.* Russian Work on English Economic History // The Economic History Review. 1928, Jan., vol. 1, no. 2, p. 208–233; *jo paties.* The Hundred Rolls of 1279–80 As a Source for English Agrarian History // The Economic History Review. 1931, Jan., vol. 3, no. 1, p. 16–44.

²² Žr.: *North D. C., Thomas R. P.* An Economic Theory of the Growth of the Western World // The Economic History Review. 1970, vol. 23, no. 1, p. 1–17; *jų pačių.* The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // The Journal of Economic History. 1971, Dec., vol. 31, no. 4, p. 777–803; *jų pačių.* The Rise of the Western World. A New Economic History. Cambridge: At the University Press, 1973; *North D. C.* Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003.

²³ Šiame skyriuje remiamasi W. Kulos knygos (Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962) anglišką variantu, nes jame yra atsižvelgta į kritikų pastabas. Žr. *jo paties.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. Presentation by F. Braudel. London, 1976. Taip pat remtasi: *jo paties.* Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955; *jo paties.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 1, część 1-2; *jo paties.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 2, część 3.

²⁴ Žr.: *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003; *jo paties.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. Poznań, 2000; *jo paties.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Agricultural History. 1974, July, vol. 48, no. 3, p. 341–352; *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999; *jo paties.* The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // Journal of European Economic History. 1981, vol. 10, no. 1, p. 207–212; *jo paties.* Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku // Kwartalnik Historyczny. 1978, t. 85, zes. 3, s. 627–641; *Gorecki P.* Viator to Ascriptitius: Rural Economy, Lordship, and the Orgins of Serfdom in Medieval Poland // Slavic Review. 1983, Spring, vol. 42, no. 1, p. 14–35; *Glamann K.* European Trade 1500–1750 // The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries / Ed. C. M. Cipolla. London, 1976, vol. 2, p. 427–526; *Hobsbawn E. J.* The General Crisis of the European Economy in the 17 th Century // Past and Present. 1954, May, no. 5, p. 33–53; *jo paties.* The Crisis of the 17 th Century – II // ibidem. 1954, Nov., no. 6, p. 44–65; *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004.

palivarko struktūriniai panašumai ir skirtumai tiek marksistiniu, tiek neoinstitucionalistiniu požiūriu.

Penktojoje, empirinei analizei skirtoje, dalyje siekiant nustatyti XVI–XVIII a. ATR ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą naudojami istoriografijos duomenys.

Ši dalis pradedama tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijų analize klausiant: kokią įtaką tarptautinė prekyba darė XVI–XVIII a. Europos regionų socialinei ekonominei raidai? Remiamasi žymių tyrinėtojų H. Wesselingo, P. O' Brieno, J. Adamso, P. Gunsto, K. Berrillo, R. Nielseno, V. Barbourso, J. E. Willso, C. Wilsono, E. F. Heckscherio, J. Sperlingo, M. Małowisto, G. Jenscho atliktais tyrimais²⁵.

Šios dalies antrame skyriuje siekiant išsiaiškinti, kokią dalį Lenkijos XVI–XVIII a. bendroje užsienio prekyboje sudarė žemyninė bei jūros prekyba, atliekama tiek žemyninės prekybos raidos bruožų (V. 2. 1), tiek jūros prekybos per Zundo sąsiaurį struktūros bei masto (V. 2. 2) analizė. Žemyninės prekybos raidos bruožai rekonstruojami remiantis J. Topolskio, H. Samsonowicziaus, K. Kuklinskos tyrimais²⁶. Kitame šio skyriaus poskyryje aptariant šios šalies XVI–XVIII a. jūros

²⁵ Žr.: *Wesseling H.* Overseas History // *New Perspectives on Historical Writing*. 1992, p. 67–92; *O' Brien P.* European Economic Development: The Contribution of the Periphery // *The Economic History Review*. 1982, Feb., vol. 35, no. 1, p. 1–18; *Adams J.* Trading States, Trading Places: The Role of Patrimonialism in Early Modern Dutch Development // *Comparative Studies in Society and History*. 1994, Apr., vol. 36, no. 2, p. 319–355; *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe. 1989, p. 53–91; *Berrill K.* International Trade and the Rate of Economic Growth // *The Economic History Review*. 1960, vol. 12, no. 3, p. 351–359; *Barbour V.* Dutch and English Mercant Shipping in the Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1930, Jan., vol. 2, no. 2, p. 261–290; *Nielsen R.* Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets // *The Journal of Economic History*. 1997, Mar., vol. 57, no. 1, p. 1–33; *Heckscher E. F.* Multilateralism, Baltic Trade, and the Mercantilists // *The Economic History Review*. 1950, vol. 3, no. 2, p. 219–228; *Wilson C.* Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem // *The Economic History Review*. 1949, vol. 2, no. 2, p. 152–161; *Sperling J.* The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Economic History Review*. 1962, vol. 14, no. 3, p. 446–468; *Małowist M.* Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 312–320; *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga, 1930.

²⁶ Žr.: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 101–116; *jo paties.* The Role of Gniezno in International Trade // *Acta Poloniae Historica*. 1968, vol. 18, p. 194–204; *jo paties.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowowschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Topolski J.* Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 335–358; *jo paties.* Polish Economy in the 18 th Century // *Topolski J.* The Manorial Economy in Early–Modern East-Central Europe: Origins, Development and Consequences. London, 1994, p. 7–22; *Samsonowicz H.* Jarmarki w Polsce na tle sytuacji gospodarczej w Europie w XV–XVI wieku // *Europa–Słowiańszczyzna–Polska: Studia ku uczczeniu profesora K. Tymienieckiego*. Poznań, 1970, s. 523–532; *Kuklinska K.* Commercial

prekybos per Zundo sąsiaurį struktūrą ir mastą remiasi žymiausių Lenkijos prekybos istorijos specialistų A. Mączako, M. Boguckos, H. Samsonowicziaus bei E. Cieślako tyrimais²⁷. Jie nagrinėjamu klausimu pateikia, remiantis publikuotomis Zundo muito lentelėmis bei Danijos Zundo muito knygomis, daugiausia būtinų statistinių duomenų.

Paskutiniai šios dalies skyriai skirti LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybai su Vakarais ir jos lyginimui su Lenkijos užsienio prekyba (Lenkijos eksporto per Zundo sąsiaurį struktūra bei mastu). LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybos su Vakarais struktūros, mechanizmo bei masto analizė remiasi prekybos per Rygos uostą atveju. Tam naudojami itin negausūs (palyginti su duomenimis apie Lenkijos užsienio prekybą) prekybos statistiniai duomenys, pateikti E. Dunsdorfso, G. Jenscho, L. Truskos ir R. Jaso, V. Dorošenkos, L. Żytkowicziaus tyrimuose²⁸. Duomenų šia tema esama ir P. Šalčiaus, M. Jučo, A. Tylos, S. Alexandrowicziaus darbuose²⁹. Šios prekybos platesniam kontekstui išryškinti kaip interpretacinė literatūra naudoti istorikų W. Abelio, J. T. Kotilaino, L. R. Lewiterio, J. K. Fedorowicziaus,

Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań // *Journal of European Economic History*. 1977, vol. 6, no. 2, p. 443–460.

²⁷ Žr.: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972; *jo paties*. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review*. 1970, vol. 18, no. 2, p. 107–142; *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History*. 1980, vol. 9, no. 1, p. 5–20; *Samsonowicz H.* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku. Warszawa, 1960; *Cieślak E.* Sea–Borne Trade between France and Poland in the XVIII th Century // *Journal of European Economic History*. 1977, vol. 6, no. 1, p. 49–62; *jo paties*. Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // *Journal of European Economic History*. 1983, vol. 12, no. 2, p. 239–270.

²⁸ Žr.: *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae 1937*. Riga, 1938, S. 457–486; *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga, 1930; *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 23–53; *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985; *Żytkowicz L.* Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej // *Zapiski Historyczne*. 1976, t. 41, zes. 2, s. 87–101; *jo paties*. Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku // *Spółceństwo staropolskie: Studia i szkice / Pod red. A. Wyczańskiego*. Warszawa, 1979, t. 2, s. 229–314.

²⁹ Žr.: *Šalčius P.* Raštai: Lietuvos prekybos istorija. Vilnius: Margi raštai, 1998; *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // *Roczniki Białostocki*. 1961, t. 1, s. 63–130; *Jučas M.* Baudžiaivos irimas Lietuvoje. 1972; *jo paties*. Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. 1964, t. 4, p. 109–122; *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986.

M. Boguckos tyrinėjimai³⁰. Penktojoje dalyje atlikto tyrimo naujumas ryškus keliais aspektais. Pirma, apibendrinami minėtų lenkų istorikų pateikti Lenkijos XVI–XVIII a. užsienio prekybos duomenys bei jų interpretacijos. Antra, atlikta LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybos su Vakarais struktūros, mechanizmo bei masto per Rygos uostą analizė pildo ATR ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą masto tyrimą. Iki šiol minėti lenkų istorikai, kalbėdami apie XVI–XVIII a. ATR ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą, nors ir pažymėjo, jog nebuvo bendros Lenkijos-Lietuvos valstybių užsienio prekybos sistemos, bet apsiribojo tik Lenkijos atvejo tyrimu. Be to, nė vieno darbe nagrinėjamo tyrinėtojo tekstuose nėra lyginami Lenkijos ir LDK užsienio prekybos su Vakarais struktūra bei mastai. Atlikta minėtų šalių užsienio prekybos su Vakarais struktūrų bei mastų lyginamoji analizė parodo lyginamų objektų specifiką. Trečia, tiek Lenkijos, tiek LDK užsienio prekybos duomenys naujai interpretuojami disertacijos problemos kontekste.

Tipologizuoti šio tyrimo medžiagą, paaiškinti tyrimo metodologines prieigas, konceptualizuoti istorinio reiškinių specifiką labiausiai padėjo I. Wallersteino³¹, Z. Norkaus³² ir E. Gudavičiaus³³ metateorinės išvalgos bei metodologiniai principai.

³⁰ Žr.: *Abel W.* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter / Dritte, neuarbeitete und erweiterte Auflage. Hambur und Berlin: Verlag Paul Parey, 1978; *Kotilaine J. T.* Baltic Archival Materials on Seventeenth-Century Trade // *Journal of Baltic Studies*. 1997, Winter, vol. 28, no. 4, p. 357–368; *jo paties.* Riga's Trade with its Muscovite Hinterland in the Seventeenth Century // *Journal of Baltic Studies*. 1999, Summer, vol. 30, no. 2, p. 129–161; *Lewiter L. R.* Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721 // *The Historical Journal*. 1968, vol. 11, no. 1, p. 3–34; *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. New York: Cambridge University Press, 1980; *Bogucka M.* Sól w handlu bałtyckim w pierwszej połowie XVII w. // *Zapiski Historyczne*. 1971, t. 36, zes. 1, s. 101–110.

³¹ Žr. visų pirma: *Wallerstein I.* The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // *Comparative Studies in Society and History*. 1974, vol. 16, p. 387–415; *jo paties.* The Essential Wallerstein. New York: The New Press, 2000.

³² Žr. visų pirma: *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008; *jo paties.* Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996; *jo paties.* Mokslo vertybinio neutralumo problema XX a. filosofijoje (M. Weberis, analitinė mokslo filosofija ir metaetika, kritinė teorija) // *Problemos*. 2001, t. 59, p. 9–40.

³³ Žr. visų pirma: *Gudavičius E.* „Pastumtos kortų kaladės“ dėsnis // *Lietuvos istorijos studijos*. 1997, t. 4, p. 35–43.

7. Disertacijos mokslinis naujumas ir ginamieji teiginiai

Šis darbas yra pirmasis mėginimas Lietuvos ir tarptautinėje istoriografijoje atlikti *ATR XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos* istoriografinę (plačiąja prasme) analizę. Pirmą kartą Lietuvos mokslinėje literatūroje nuosekliai ir sistemingai pristatoma KPS teorija ir mėginama ją empiriškai tikrinti panaudojant lietuvišką medžiagą. Pateikiamas kokybiškai naujas *ATR XVI–XVIII a. socialinės ekonominės istorijos* aiškinimas globalios istorijos kontekste, grįstas tiek aiškiais teoriniais prielaidomis, tiek konkrečios medžiagos analize.

Disertacijoje ginami šie teiginiai:

1. Nors Vidurio Rytų Europos (kartu ir ATR) socialinės ekonominės raidos aiškinimas KPS koncepcijoje, palyginti su tradicinės marksistinės istoriografijos samprata, atskleidžia šio regiono praeitį ne iš ribotos vietinės, o iš daug platesnės – globalios perspektyvos, jį būtina kritiškai papildyti pasaulinio ir lokalinio kontekstų sinteze.
2. Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos aiškinimų KPS koncepcijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje kritinė analizė leidžia teigti, kad *antrosios baudžiavos laidos* esminį bruožą – palivarko ūkio suklestėjimą šiame regione minimu laikotarpiu nulėmė ne vien išorinės ar vidinės priežastys, bet jų visuma.
3. XVI–XVIII a. ATR palivarko ir XI–XIV a. Vakarų Europos manoro ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamoji analizė neleidžia XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio, paveikto Vakarų Europos besivystančių kapitalistinių santykių, traktuoti nei kaip tipiško feodalinio ūkio³⁴, nei kaip tipiškos kapitalistinės įmonės (kitai nei teigė I. Wallersteinas). XVI–XVIII a. ATR palivarkas – tai pono absoliučiu dominavimu valstiečių atžvilgiu paremtas ūkis, orientuotas į prekinės produkcijos gamybą, kaip vieną iš pono kapitalo kaupimo formų.
4. Į vidaus, o ne užsienio rinką orientuoto palivarko ūkio modelio vyravimas XVI–XVIII a. ATR rodo menką šių valstybių žemės ūkio sektoriaus priklausomybę nuo tarptautinės rinkos konjunktūros, o tai reiškia, kad KPS

³⁴ Tipišku feodaliniu ūkiu laikytinas viduramžių Vakarų Europos manoras.

konceptija pernelyg sureikškina išorinę įtaką šių valstybių ekonominei socialinei raidai minimu laikotarpiu.

8. Aprobavimas

Disertacijos tema paskelbti 2 straipsniai:

1. *Žiemelis D.* Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 16, p. 65–81.
2. *Žiemelis D.* Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas? // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 18, p. 51–68.

2005 m. rugsejo 15 d. Pirmajame Lietuvos istorikų suvažiavime, sekcijoje *Lietuvos istorijos erdvės ir laiko modeliai* skaitytas standinis pranešimas *Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII a.: refeodalizacija ar periferinis kapitalizmas?*

9. Darbo struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, penkios dalys, išvados, naudotų schemų, lentelių bei literatūros sąrašai.

Pirmoji disertacijos dalis skirta įvertinti vidinių ir išorinių priežasčių lyginamąjį „indėlį“ tiriamo regiono reiškiniams (*atsilikimui* ir *antrosios baudžiavos laidai*) nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje. Šių istoriografijų perskyra remiasi palyginimo strategija. Šioje dalyje labiau susitelkta ties marksistine istoriografija (tiksliau – vidiniu marksistų ginču), nes KPS teorija yra neomarksistinė, o pagrindinės nemarksistinės koncepcijos bei jų kritika tik išryškinamos. Marksistinis ir nemarksistinis požiūris yra profiliuojamas (išskyrus XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo priežasčių nagrinėjimą, kur aiškinimai iš dalies sutampa) siekiant nustatyti, dėl ko jie sutaria arba ne. Atskirai aptariama lažinio palivarkinio ūkio genezės Lietuvoje marksistinės istoriografijos samprata.

Antroje dalyje detaliai aptariama KPS teorija. Jai skiriama daug dėmesio, nes: 1) KPS teorija yra šio istorinio tyrimo išeities taškas; 2) ji yra marksistinės prieigos

alternatyva; 3) leidžia išsiaiškinti, kaip I. Wallersteinas apibrėžia periferinio kapitalizmo koncepciją – esminį KPS teorijos komponentą.

Lyginamajai analizei skirtoje trečiojoje dalyje siekiama: 1) tirti mokslinę diskusiją dėl XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo pasauliniame kontekste *vidinių* ir *išorinių* priežasčių; 2) pateikti šioje diskusijoje slypinčių tradicinės marksistinės ir KPS koncepcijos prielaidų bei metodologinių priešstatų analizę; 3) remiantis atliktų tyrimų rezultatais suformuluoti naujus uždavinius.

Ketvirtosios dalies problematika kyla iš ankstesnėje dalyje suformuluoto teiginio, kad KPS koncepcijoje XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka daug kuo panaši į tai, ką XI–XV a. Vakarų Europoje marksistai vadina „feodalizmu“ (turima omenyje agrarinė santvarka, o ne politinis „antstatas“). Norint atsakyti į klausimą, ar XVI–XVIII a. ATR egzistavo *periferinis kapitalizmas* (arba „kitoks“ feodalizmas), nulemtas pasikeitusio visuomeninio konteksto – KPS, kurio XI–XV a. Vakarų Europoje nebuvo, atliekama XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio ir XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio struktūrų bei raidos bruožų lyginamoji analizė.

Penktojoje dalyje dėmesys sutelkiamas į probleminę KPS koncepcijos vietą – tarptautinių mainų įtaką ATR XVI–XVIII a. socialinei ekonominei raidai, identifikuotą trečiojoje bei ketvirtojoje dalyje. Išsiaiškinus tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijas, siekiama detaliau nustatyti ATR ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą minimu laikotarpiu. Bendros ATR užsienio prekybos sistemos nebuvimas verčia atskirai gilintis į Lenkijos ir LDK ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastus.

Tyrimas apibendrinamas bei tolimesnės jo perspektyvos pateikiamos *Išvadosė*.

1 DALIS

XVI–XVIII A. VIDURIO RYTŲ EUROPOS ATSLIKIMO IR ANTROSIOS BAUDŽIAVOS LAIDOS PRIEŽASČIŲ PROBLEMA TRADICINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE

Šioje dalyje siekiama šių uždavinių:

- 1) rekonstruoti bei eksplikuoti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžios laidos* priežasčių problemas nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje³⁵;
- 2) rekonstruoti lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezės sampratą marksistinėje istoriografijoje.

I. 1. XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo priežasčių problema nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje

Diskusijos istoriografijoje (XX a. 5–8 deš.), reljefiškai išryškinusios Vakarų bei Vidurio Rytų Europos istorinių regionų socialinės ekonominės raidos skirtumus, provokuoja kelti klausimą, kodėl XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europa tapo Vakarų

³⁵ Svarbu pažymėti, kad marksistų ir nemarksistų skirtis iki šiol neaiški, nes: 1) absoliuti dauguma šiuolaikinių Vakarų istorikų nemarksistų pripažįsta tam tikrus K. Marxo nuopelnus istorijos mokslui; 2) neaišku, ką laikyti marksizmu. Marksistinės istoriografijos metodologinė analizė yra komplikauta problema. Ją paprastai užgožia filosofinis marksizmo nagrinėjimo aspektas bei problemiškas santykis su komunistiniu marksistiniu-lenininiu aiškinimu. Plačiau apie šiuos keblumus žr.: *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui // Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 367–399; *jo paties.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai / Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetytė. Vilnius, 1999, p. 1021–20; *Norkus Z.* Istorizmas, modernizmas ir futurizmas XX amžiaus istoriografijoje // *ibidem*, p. 274–320; *jo paties.* Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos. 1997, t. 4, p. 45–46. Žr. taip pat: *Küttleris W.* Marksizmas ir istorijos mokslas: pabaiga ar atvira ateitis? // Istorigrafija ir atvira visuomenė. Tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus universiteto Istorijos fakultete medžiaga, 1996 09 24–29 / Sud. U. A. J. Becher (Braunschweigas), A. Bumblauskas (Vilnius), J. Rüsenas (Essenas). Vilnius, 1998, p. 115–138; *Collins K.* Marx on the English Agricultural Revolution: Theory and Evidence // *History and Theory*. 1967, vol. 6, no. 3, p. 351–381. Atsižvelgiant į tai, šiame tyrime marksizmas istoriografiškai siejamas su istorijos modeliais, kurie pripažįsta Vakarų Europos istorijos „maksimalumą“ ir azijinio gamybos būdo teoriją, o ne su tam tikromis geografinėmis ribomis (kai SSRS istoriografija savaime yra laikoma marksistine istoriografija). Maksimalaus regiono koncepciją suformulavo ir pagrindė M. A. Bargas. Žr.: *Барг М. А.* Категории и методы исторической науки. Москва, 1984.

Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferija?³⁶ Šiame skyriuje siekiama ne išsamiai suminėti visus istorikus, tyrusius XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo priežasčių problemą, bet pasirinkti tradicinę paradigmą (kuri XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos regiono socialinę ekonominę santvarką nusako feodalinio gamybos būdo sąvoka) atstovaujančius istorikus, kurie giliausiai tyrė minėtą problemą vidinių ir išorinių priežasčių kontroversijos kontekste. Čia bus apsiribojama tik tradicinėje istoriografijoje „nusistovėjusių“ argumentų suprobleminimu. Atsilikimo priežasčių problemos tyrimą pratęs 2 ir 3 skyriuose pateikta *antrosios baudžiavos laidos* genezės analizė nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje.

Klasikinis XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo aiškinimo (jį laikančio vidinių priežasčių padariniu) pavyzdys galėtų būti žymaus amerikiečių ekonomikos istoriko J. Blumo samprata. Jo požiūriu, regiono atsilikimą nulėmė lažinio palivarkinio ūkio atsiradimas bei įsivyravimas. Istorikas išskiria keturias susijusias priežastis, kurios XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje lėmė lažinio palivarkinio ūkio ekspansiją: 1) išaugo didikų ir ypač smulkiųjų bajorų politinė galia; 2) sustiprėjo feodalų juridinė ir administracinė galia valstiečiams, kurie gyveno jų dvaro žemėse; 3) vėlyvųjų viduramžių dvaras virto naujo tipo komercine įmone; 4) miestai buvo silpni, nes vyravo silpnas miestiečių luomas ir skurdi vidaus rinka³⁷. Pagrindinės buvo pirmoji ir antroji priežastys. XII a. prasidėjusi, bet nuo XV a. pab. gerokai sumažėjusi vokiečių demografinė ekspansija į rytus (dėl Vakarų Europos XIV a. vid. – XV a. vid. demografinės krizės) lėmė potencialų piniginės rentos mokėtojų sumažėjimą Vidurio Rytų Europos regione, kuris buvo rečiau apgyventas nei Vakarų Europa. Teritorijose į rytus nuo Elbės išaugę feodalų poreikiai vertė ieškoti naujų būdų gauti pajamų iš jiems priklausančių valstiečių. Pasinaudodami vokiečių teisės

³⁶ Žr., pavyzdžiui: *Malowist M.* Poland, Russia and Western Trade in the 15 th and 16 th Centuries // *Past and Present.* 1958, Apr., no. 13, p. 26–41; *jo paties.* The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages // *The Economic History Review.* 1966, vol. 19, no. 1, p. 15–28.; *jo paties.* The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries // *The Economic History Review.* 1959, vol. 12, no. 2, p. 177–189; *Mauro F.* Towards an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion between 1500 and 1800 // *The Economic History Review.* 1961, vol. 14, no. 1, p. 1–17; *Maćzak A., Samsonowicz H.* Z zagadnień genezy rynku europejskiego: Strefa Bałtycka // *Przegląd Historyczny.* 1964, t. 55, zes. 2, s. 198–222; *Kahan A.* Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe // *The Journal of Economic History.* 1973, Mar., vol. 33, no. 1, p. 86–99; *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Agricultural History.* 1974, July, vol. 48, no. 3, p. 3413–52.

³⁷ *Blum J.* The Rise of Serfdom in Eastern Europe // *The American Historical Review.* 1957, Jul., vol. 62, no 4, p. 822.

receptijos (kuri sudarė sąlygas feodalams nevaržomai valdyti jiems priklausančius valstiečius) teikiamomis privilegijomis feodalai kūrė ir plėtė lažinius palivarkinius dvarus. Tuo siekta: 1) kompensuoti prarastas potencialias pajamas; 2) Vakarų Europoje padidėjus grūdų paklausai, susikrauti kapitalą taikant tą patį atodirbinės rentos metodą. Anot J. Blumo, XIV a. vid. – XV a. vid. Vakarų Europos demografinė krizė lėmė baudžiatvės išnykimą, o teritorijose į rytus nuo Elbės – priešingus procesus: Vakarų Europos krizės padariniai vienur (Vidurio Europoje) skatino baudžiatvės restauravimą, kitur (Vidurio Rytų Europoje) – stiprėjimą. Remdamiesi savo interesais Vidurio Rytų Europos feodalai Europos vėlyvųjų viduramžių krizės padariniams įveikti „pasirinko“, ilgalaikės ūkio perspektyvos požiūriu, priešingą rentabiliai šalies ūkio politikai metodą – atodirbinę rentą. Taip buvo baigta formuoti valstiečių teisinė ir socialinė padėtis, kuri prasidėjo viduramžių viduryje, kolonizacijos metu šiems įsikūrus į Rytus nuo Elbės. Praėjus šimtmečiui šio „pasirinkimo“ padariniai pasireiškė tuo, kad Vidurio Rytų Europa tapo ekonomiškai priklausoma nuo Vakarų Europos³⁸. J. Blumo atsilikimo aiškinimo receptija aptinkama ir dabartinių tyrinėtojų, rašiusių apie valstiečius Europos istorijoje, veikaluose³⁹.

Ypač svarų indėlį į atsilikimo priežasčių tyrimus įnešė Vidurio Rytų Europos tyrinėjamo laikotarpio ekonomikos istorikas marksistas M. Małowistas. Jis, paveiktas priklausomybės teorijos, teigiančios, kad bene pagrindinė neišsivysčiusių šalių neišsivystymo raidos priežastis yra jų dalyvavimas neekvivalentiškame darbo pasidalijime⁴⁰, pabrėžė *išorinių* veiksmų (t. y. Baltijos jūros regiono prekybos) svarbą. Šis istorikas yra pirmasis (sprendžiant iš mums žinomų tradicinės *atsilikimo* problematikos studijų) pagrįstai pabrėžęs vieną aspektą, nepastebėtą (arba ignoruotą) daugumos tiek nemarkсистų, tiek marksistų istorikų: Vidurio Rytų Europos regionas turėjo realią galimybę pralenkti Vakarų Europą, kai ši XIV a. vid. – XV a. vid. išgyveno demografinę ir ekonominę krizę, dar prieš jai įsisavinant plačią ir pelningą Vidurio Rytų Europos rinką⁴¹. Šią galimybę suteikė XIV a. maro pandemija.

³⁸ Žr. *ibidem*, p. 822-823. Žr. taip pat *jo paties*. The End of the Old Order in Rural Europe. Princeton: University Press, 1978, p. 38-44.

³⁹ Žr. *Rösener W.* Valstiečiai Europos istorijoje / Iš vokiečių k. vertė S. Banevičius. Vilnius, 2000, p. 116-136.

⁴⁰ Plačiau apie *priklausomybės teoriją* žr. toliau, II. 1. 2.

Nusiaubusi tankiai apgyvendintą Vakarų Europą, bet nepalietusi Vidurio Rytų regiono, ji 1350–1450 m. iš dalies abu juos sulygino⁴². Teigiame, kad politinė tos galimybės išraišką liudijo Vidurio Rytų Europoje įvykę radikalūs pokyčiai (Kalmaro, Krėvės unijos, husitų revoliucija ir Žalgirio mūšis).

M. Małowisto teigimu, nuo XV a. Europos ūkis pradėjo specializuotis tarptautinėje rinkoje, o XVI–XVII a. joje vis labiau pradėjo ryškėti regionų darbo pasidalijimo funkcijos⁴³. Dėl vidinių ir Europos prekybos konjunktūros interesų neišnaudojus galimybės pralenkti Vakarų Europą Vidurio Rytų Europai teliko intensyvi agrarinės ekonomikos tipą, kuriuo naudodamasi Europos tarptautinėje prekyboje ji išsikovojo tik žaliavų tiekėjos statusą. Tokią padėtį lėmė nesėkminga tekstilės produkcijos konkurencinė kova. Vakarų Europos sėkmę šioje kovoje lėmė tokios priežastys: 1) Vidurio Rytų Europos regione gelumbės gamybos kaštai buvo didesni nei Vakarų Europoje, kuri modernizavo tekstilės pramonę⁴⁴; 2) gelumbės produkcijos poreikis vidaus rinkoje buvo mažas, o užplūdę audiniai tapo plataus vartojimo preke; 3) teritorijose į rytus nuo Elbės vyraujanti oficiali valstybių politika (dėl subjektyvių ir objektyvių priežasčių) neskatino ir neapsaugojo šios šakos nuo audinių importo⁴⁵.

⁴¹ Žr. *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973, s. 39–40. Taip pat žr. *jo paties.* Problems of the Growth of the National Economy of Central Eastern Europe in the Late Middle Ages // *Journal of European Economic History.* 1974, vol. 3, no. 2, p. 319–358.

⁴² Beje, lenkų istorikas J. Topolskis taip pat konstatuoja šį reiškinį, tačiau daro išlygą – gyventojų tankumu bei urbanizacijos lygiu Vakarų Europai labiausiai prilygo arčiausiai jos esančios teritorijos (pirmiausia Vidurio Europos), nors skirtumų tarp jų išliko. Žr.: *Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // *Journal of European Economic History.* 1981, vol. 10, no. 2, p. 384.

⁴³ *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. 1973, s. 273. Taip pat žr. *jo paties.* Poland, Russia and Western Trade in the 15 th and 16 th Centuries // *Past and Present.* 1958, Apr., no. 13, p. 26–41.

⁴⁴ M. Małowisto požiūriu, viduramžių krizė Vakarų Europoje sukėlė amatų ir pramonės modernizacijos bangą. Šalinant krizės padarinius lemiamą vaidmenį atliko naujos tekstilės šakos plėtojimas įdiegiant naujovę – verpimo ratelį. Tai buvo kokybinis lūžis, leidžiantis Vakarų Europai (Anglijai, Nyderlandams) konkurencinėje kovoje startuoti pirmai (smarkiai sumažinus produkcijos gamybos kaštus) ir dėl to pralenkti Vidurio Rytų Europos regioną. Žr. *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. 1973, s. 73. Žr., pgl.: *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Warszawa, 1928, s. 160; *Mączak A.* Rola kontaktów z zagranicą w dziejach sukiennictwa polskiego XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny.* 1952, t. 43, zesz. 2, s. 264–265; *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. New York: Cambridge University Press, 1980, p. 95–96.

⁴⁵ *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-

M. Małowisto teiginį (tiesiogiai paveikusį I. Wallersteina), kad Vidurio Rytų Europos regionas turėjo realią galimybę pralenkti Vakarų Europą, kai ši XIV a. vid. – XV a. vid. dėl maro pandemijos išgyveno demografinę ir ekonominę krizę, griežtai atmetė žymus britų marksistas, lyginamosios istorinės sociologijos atstovas R. Brenneris⁴⁶. Jis marksizmo požiūriu siekė konceptualizuoti vidines priežastis, lėmusias skirtingus ikimodernios Europos regionų socialinius ekonominius raidos rezultatus. Anot R. Brennerio, ikimodernių agrarinių visuomenių ilgalaikių ekonomikos procesų tyrimų išeities taškas yra socialinių klasių kova dėl pagaminto produkto paskirstymo, kuri atlieka ekonominės socialinės raidos iešmininko vaidmenį⁴⁷. Šis istorikas, kitaip nei M. Małowistas ir I. Wallersteinas, Vidurio Rytų Europos atsilikimą traktavo kaip vidinių priežasčių rezultatą (detaliau apie R. Brennerio kritiką, išsakytą M. Małowisto bei I. Wallersteino XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės istorijos atžvilgiu, žr. II dalies 3 sk. ir III dalį).

XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos regiono atsilikimui aiškinti naudojama dar viena reikšminga europinės žemėvaldos raidos eksplikacija, kurioje atsilikimas vertinamas kaip vidinių priežasčių padarinys. Jai atstovauja europinės žemėvaldos sklaidos specialistas vokiečių W. Conze. Jis minėtą atsilikimą siejo su pavėluotu (XIII a.) šio regiono patekimu į vokiškosios agrarinės būklės erdvę. Pavėluotas įsitraukimas lėmė, kad šis regionas XVI–XVII a. eksportavo grūdus į europietiškus Vakarus⁴⁸. W. Conze XIII a. prasidėjusio vokiškosios teisės bei ekonominių santykių plitimo į Rytus pabaigą siejo su Valakų reformos įvedimu Lietuvoje 1557 m. Reforma lėmė LDK (kitaip nei rusiškųjų Rytų) patekimą į „vokiškąją“ Vidurio Europos erdvę bei pastūmėjo šios valstybės socialinę ekonominę raidą 300 metų į priekį⁴⁹. Nepaisant šios pažangos, Lenkijos-Lietuvos lažinė palivarkinė ūkio sistema,

gospodarczych. 1973, s. 76–77. Žr. plg.: *Kutrzeba S., Ptasnik J. Dzieje handlu i kupiectwa Krakowskiego*. Kraków, 1910, s. 29.

⁴⁶ Žr. *Brenner R. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // New Left Review*. 1977, July / Aug., no. 104, p. 25–92.

⁴⁷ *Brenner R. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe // Past and Present*. 1976, Feb., no. 70, p. 54. Žr. taip pat *Lachmann R. Origins of Capitalism in Western Europe: Economic and Political Aspects // Annual Review of Sociology*. 1989, vol. 15, p. 60.

⁴⁸ Žr. *Conze W. Agraverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrusland. T. I.: Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*. Leipzig, 1940, S. 55, ypač S. 62–63.

pora šimtmečių buvusi patikimas žemyno aruodas, Vakarų Europos ekonominio kilimo akistatoje ėmė prarasti konkurencingumą. W. Conze pabrėžia, kad šią situaciją dar labiau sunkino tai, jog lažinė palivarkinė ūkio sistema, kuriai pamatus paklojo žemdirbystės perversmas XVI a., iš esmės nekito iki pat Lenkijos-Lietuvos žlugimo⁵⁰.

Kaip matome, nemarksistų ir marksistų istorikų pateikiami XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo priežasčių aiškinimai (nepaisant jų skirtingų prieigų) iš dalies sutampa nurodydami vieną svarbiausių atsilikimo priežasčių – lemiamą posūkį link lažinio palivarkinio ūkio. Šio skyriaus pabaigoje verta anticipuoti III dalies problemą: ar baudžiava iš tikrųjų stabdė Vidurio Rytų Europos ekonominę pažangą, kaip teigia daugelis istorikų? Taip klausti provokuoja JAV pavyzdys. Formaliu tradicinės marksistinės metodologijos požiūriu, JAV buvo dar labiau atsilikusi nei Lenkijos-Lietuvos valstybės, t. y. šioje buvo baudžiava, o JAV – vergovė. Tačiau vergovė nesutrukdė JAV visus aplenkti, priešingai, gal net buvo to sąlyga. Atkreiptinas dėmesys, kad ekonometrinė istorija sugriovė tezę, tapusia masinės istorinės sąmonės mitu, jog vergovinis plantacinis ūkis JAV Pietų valstijose Pilietinio karo (1861–1865 m.) išvakarėse buvo sąstingio būklėje, todėl karas buvęs „nereikalingas“ – vergovė būtų išnykusi pati savaime, dėl grynai ekonominių priežasčių⁵¹.

I. 2. *Antrosios baudžiavos laidos genezės samprata nemarksistinėje istoriografijoje*

Lažinio palivarkinio ūkio geneze XIX a. antroje pusėje praktiniais sumetimais pirmieji susidomėjo Vokietijos ekonomistai ir teisininkai. Jie surinko gausią bei

⁴⁹ Žr. ibidem, S. 63. Žr., plg.: *French R. A. The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania // The Agricultural History Review. 1970, vol. 18, no. 2, p. 106–125.* Be to, W. Conze pažymi, kad Valakų reforma lėmė ne tik trilaukės sistemos įvedimą, bet ir žemdirbystės persvarą gyvulininkystės atžvilgiu. Žr. *Conze W. Agraverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. 1940, S. 95.* Pažymėtina, kad W. Conzes Valakų reformos vertinimo receptija aptinkama ir naujausioje Lietuvos istorijos istoriografijoje – žr. šios dalies 4 sk.

⁵⁰ Ibidem, S. 149–150.

⁵¹ Žr. *Norkus Z. Douglass C. Northas ir Maxas Weberis. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 403.* Žr. taip pat *Sanderson S. K. World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? 2005, p. 185.*

vertingą medžiagą apie kaimo ir dvaro santykių raidą rytinėse Vokietijos teritorijose. Jų darbai davė pradžią *antrosios baudžiavos laidos* istoriografijai⁵².

Vokietijos nacionalinės ekonomijos istorinės mokyklos jaunesniosios kartos⁵³ (kuri dar vadinama „istorinei-etinei“ mokykla) atstovas G. F. Knappas (1842–1926 m.) pirmasis mėgino iširti lažinės palivarkinės sistemos atsiradimo priežastis ir yra vadinamosios *karinės* teorijos istoriografijoje pradininkas. Šios teorijos išeities taškas yra teiginys, kad atsiradus samdomai kariuomenei, bajorija prarado dalį savo privilegijų bei pajamų ir buvo priversta užsiimti žemės ūkiu – tai vedė prie lažiniu darbu pagrįstų palivarkų kūrimo⁵⁴. G. F. Knappo *karinė* teorija nors ir sulaukė sekėjų, bet neilgai gyvavo istorinėje literatūroje. Ją sukritikavo patys Vokietijos istorikai teigdami, esą pokyčių kariuomenės organizacijoje įvyko visoje Europoje, o lažinis palivarkinis ūkis įsivyravo tik Vidurio Rytų Europos regione. Be to, neretai jo pradininkais būdavo ne bajorija, o vienuolynai bei miestų patriciatas⁵⁵. G. F. Knappas buvo ir kitos teorijos, XX a. tapusios *rasistine*, pradininkas. Jis atkreipė dėmesį, kad riba, skirianti lažinę palivarkinę ir senjorinę ūkių sistemą Europoje, sutapo su germanų ir slavų viduramžiais gyvenamų teritorijų ribomis, ir kad tose vokiečių kolonizuotose srityse valstiečiai slavai išnaudojimo požiūriu atsidūrė blogesnėje padėtyje nei vokiečių kolonistai. Tačiau iš šio nepriekaištingo teiginio G. F. Knappas padarė ne visai pagrįstą išvadą, esą taip įvyko dėl įgimto slavų nesipriešinimo blogiui bei engimui⁵⁶.

Rasistinės teorijos kritikai neneigė fakto, kad ten, kur feodalai ir valstiečiai buvo skirtingų tautybių, valstiečių padėtis būdavo blogesnė, kadangi prie klasinio

⁵² Žr., plg.: *Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas / Iš anglų k. vertė Z. Norkus. Vilnius, 1995, p. 53–59.*

⁵³ Skiriamos trys kartos: 1) vyresnioji (Bruno Hilderbrandas, Karlas Kniesas, Wilhelmas Roscheris); 2) jaunesnioji (Lujos Brentano, Karlas Bücheris, Georgas Knappas, Gustavas Schmolleris); 3) jauniausioji (Werneris Sombartas, Arthuras Spiethoffas, Maxas Weberis ir kt.). Žr. *Norkus Z. Max Weber ir racionalus pasirinkimas / Iš vokiečių k. vertė A. Lozuraitis. Vilnius, 2003, p. 53.*

⁵⁴ Žr. *Knapp G. F. Die Bauernbefreiung in den ältesten Provinzen Preussens. T. I. Leipzig, 1887, S. 37–38.*

⁵⁵ Žr. *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej // Przegląd Historyczny. 1956, t. 47, zes. 1, s. 30.*

⁵⁶ Vienas iš galimų atsakymų į klausimą, kodėl prie tokios išvados buvo prieita, būtų G. F. Knappo priklausomybė minėtai „istorinei-etinei“ mokyklai, kurioje ryškus „etinis paskirstymo tonas“. Pažymėtina, kad Vokietijos nacionalinės ekonomijos istorinės mokyklos šalininkai (iki jauniausiosios kartos) priskiriami „praktinio mokslo“ tradicijai. Žr. *Norkus Z. Max Weber ir racionalus pasirinkimas. 2003, p. 53.*

išnaudojimo prisidėjo ir nacionalinis. Tačiau, anot jų, *antroji baudžiavos laida* ir lažinis palivarkinis ūkis išsiplėtojo ne tik vokiečių kolonizuotose slavų teritorijose, bet ir tuose kraštuose, kur tautinio antagonizmo nebuvo, t. y. Lenkijoje. Tai, kad Rytų Vokietijoje dalis valstiečių buvo įbaudžiavinta anksčiau, o dalis vėliau, lėmė ne slavų prigimtinės savybės, o pats įbaudžiavinimo procesas, kuris ne visose teritorijose vienu metu vyko vienodai⁵⁷.

Slaviškąją teoriją parėmė ir išplėtojo V. Briunkas teigdamas, kad jau prieš kolonizaciją tarp slavų egzistavo valstiečių priklausomybė nuo feodalų, kuri vėliau buvo perimta ir išplėtotą visose slavų teritorijose⁵⁸. Lažinio palivarkinio ūkio genezės klausimu atvirai rasistines pažiūras propagavo H. Bechtelis bei H. ir G. Mortensonai. Jų teigimu, Paelbės slavai jiems uždėtų vokiečių feodalų prievolių nepajėgė atlikti dėl rasinio nevisavertiškumo, dėl ko iš jų buvo atimta žemė, o jie patys paversti baudžiauninkais⁵⁹.

Atskirą grupę sudaro mokslininkai, ieškoję lažinio palivarkinio ūkio ištakų XII–XIII a. ir teigiantys, kad XVI–XVII a. palivarkai atsirado iš XII–XIII a. feodalų dvarų arimų. Tai *evoliucionistinė* teorija, kurios pradininkas yra F. Grosmanas⁶⁰. Ją parėmė ir plėtojo G. Karas, R. Grodeckis, H. Rozenbergas ir H. Bechtelis⁶¹. Ši teorija taip pat sulaukė griežtos kritikos. Istorikas marksistas B. Zientara, kritikuodamas šią teoriją, teigiančią, jog kiekybiniai pakitimai (XII–XIII a. feodalų arimų ploto padidėjimas) XVI a. lėmė kokybinę lažinio palivarkinio ūkio raidą, nurodo, kad XVI–XVIII a. palivarkai skyrėsi nuo ankstyvųjų ne kiekybiškai – arimų dydžiu, bet, svarbiausia, kokybiškai – prekiniu gamybos pobūdžiu ir masiniu valstiečių lažinio darbo naudojimu. Minėti pakitimai nebuvo natūralios evoliucijos produktas, o atsirado XV a. antroje pusėje – XVI a. įvykus politinės, socialinės ir ekonominės Vidurio Rytų Europos kraštų raidos esminiems pokyčiams. Istorikams marksistams, anot B. Zientaros, ji nepriimtina metodologiškai, nes taip sprendžiant klausimą

⁵⁷ Plačiau apie tai žr. Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie Środkowej. 1956, s. 30–34.

⁵⁸ Žr. Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie Środkowej. 1956, s. 30–33.

⁵⁹ Žr. Rusiński W. Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // Przegląd Historyczny. 1956, t. 47, zes. 4, s. 637.

⁶⁰ Žr. Grossman F. Ueber die gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in der Mark Brandenburg vom 16. bis 18. Jahrhundert. Leipzig, 1890, S. 16.

⁶¹ Žr. Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie Środkowej. 1956, s. 37–40.

neatsižvelgiama į milžiniškus socialinių ekonominių santykių išsivystymo skirtumus tarp XIII a. ir XVI a.⁶².

Be *karinės*, *rasistinės* ir *evoliucionistinės* teorijų, nagrinėjant lažinio palivarkinio ūkio stambėjimo priežasčių problemą ypač vertingi ekonomikos istorikų, tyrinėjusių išorinių priežasčių reikšmę, darbai. Šiai srovei atstovauja G. Vernadsky⁶³, V. Tschebotarioff-Billo⁶⁴, P. Skwarczynskio⁶⁵, O. P. Backuso⁶⁶, E. D. Domaro⁶⁷, A. Kahano⁶⁸, K. von Loewe⁶⁹, L. Makkai⁷⁰, B. K. Kiraly⁷¹, A. Kaminskio⁷², W. E. Wrighto⁷³, R. Millwardo⁷⁴ darbai, kuriuose lažinio palivarkinio ūkio plėtimosi teritorijose į rytus nuo Elbės priežasčių ieškoma naujos Europos ūkio konjunktūros padiktuotose sąlygose. Jų teiginius galima apibendrinti taip: remiantis turimais duomenimis šiuo metu būtų pernelyg vienašališka tvirtinti, kad Vidurio Rytų Europos regione lažinio palivarkinio ūkio stambėjimą ir baudžiavos sunkėjimą lėmė tik

⁶² Ibidem, s. 47–48.

⁶³ Vernadsky G. Feudalism in Russia // *Speculum*. 1939, Jul., vol. 14, no. 3, p. 300–323.

⁶⁴ Tschebotarioff-Bill V. The Circular Frontier of Muscovy // *Russian Review*. 1950, Jan., vol. 9, no. 1, p. 45–52.

⁶⁵ Skwarczynsk P. The Problem of Feudalism in Poland up to the Beginning of the 16 th Century // *The Slavonic and East European Review*. 1956, June, vol. 34, no. 83, p. 292–310.

⁶⁶ Backus O. P. The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506–1548 // *Slavic Review*. 1962, Dec., vol. 21, no. 4, p. 639–659. Žr. taip pat *jo paties*. The Problem of Unity in the Polish–Lithuanian State // *Slavic Review*. 1963, Sep., vol. 22, no. 3, p. 411–431.

⁶⁷ Domar E. D. The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis // *The Journal of Economic History*. 1970, Mar., vol. 30, no. 1, p. 18–32.

⁶⁸ Kahan A. Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe, 1973, p. 86–99.

⁶⁹ von Loewe K. Commerce and Agriculture in Lithuania, 1400–1600 // *The Economic History Review*. 1973, vol. 26, no. 1, p. 23–37.

⁷⁰ Makkai L. Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East Central Europe // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 225–238.

⁷¹ Kiraly K. B. Neo-Serfdom in Hungary // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 269–278.

⁷² Kaminski A. Neo-Serfdom in Poland-Lithuanian // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 253–268.

⁷³ Wright W. E. Neo-Serfdom in Bohemia // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 239–252.

⁷⁴ Millward R. An Economic Analysis of the Organization of Serfdom in Eastern Europe // *The Journal of Economic History*. 1982, Sep., vol. 42, no. 3, p. 513–548. Žr. taip pat *jo paties*. The Organization of Serfdom in Eastern Europe: A Reply // *The Journal of Economic History*. 1983, Sep., vol. 43, no. 3, p. 709–712.

eksportas, o feodalinių prievolių didėjimą skatino tik ekonominiai grūdų prekybos poreikiai.

Kita vertus, būtų netikslu teigti, kad tarp išaugusio grūdų eksporto ir baudžios stiprėjimo nebuvo priežastinio ryšio: ekonominių ir socialinių politinių pokyčių eigą ir rezultatus lemia išorinės (tarptautinės) sąlygos ir, žinoma, pačios šalies ekonominė politika⁷⁵. Šių tyrinėtojų teigimu, ne grūdų prekyba sukūrė lažinį palivarkinį ūkį ir baudžios, nes ji buvo žinoma anksčiau ir nebuvo lemiama – ji *tik* pagreitino jau išryškėjusias tendencijas. Vidurio Rytų Europa XVI a. antroje pusėje Vakarų Europos rinkos „neatrado“, kadangi jau nuo XV a. vidurio Vakarų ir Vidurio Rytų regionų prekyba nebuvo retas atvejis. XVI a. vidurys išskirtinis tuo, kad dėl didelio grūdų kainų padidėjimo („kainų revoliucija“) jis žymėjo tarpregioninės prekybos kokybinį lūžį. Anksčiau intensyvi prekyba vyko Vidurio Rytų Europos regione, o jo prekyba su Vakarų Europa pagal svarbą buvo antroje vietoje. Tuo tarpu XVI a. viduryje radikaliai pasikeitė žemės ūkio žaliavos eksporto kryptis – link Vakarų Europos. Šioje iki tol neegzistavusi tokio masto žemės ūkio žaliavų paklausa padidino lažinio palivarkinio ūkio stambėjimo pagreitį Vidurio Rytų Europoje bei juridiskai įteisino šimtmetį trukusį baudžios intensyvėjimo procesą.

I. 3. *Antrosios baudžios laidos* genezės samprata marksistinėje istoriografijoje

Sprendžiant *antrosios baudžios laidos* genezės problemą svarbią vietą užima tyrinėjimai, kuriais lažinio palivarkinio ūkio atsiradimo priežasčių ieškoma socialinio bei ekonominio Vidurio Rytų Europos kraštų gyvenimo pokyčiuose.

Antrosios baudžios laidos terminą XIX a. pabaigoje pirmasis pavartojo F. Engelsas, juo apibūdindamas lažiniu palivarkiniu ūkiu pagrįstus agrarinius santykius, kurie susiklostė ir išitvirtino XV a. pabaigoje – XVII a. teritorijose į rytus nuo Elbės⁷⁶. Vėliau terminas visuotinai išitvirtino marksistinėje istoriografijoje aiškinant XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę raidą⁷⁷.

⁷⁵ Žr., plg.: Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change // History and Theory. 1967, vol. 6, no. 3, p. 327–330; Hicks J. A Theory of Economic History. London: Oxford University Press, 1973, p. 101–121.

Kalbant apie *antrosios baudžiatvokos laidos* genezę istoriografijoje iš pradžių būtina pabrėžti šio termino problemškumą. Ginčijamasi, kaip suprasti procesą, vykusį nuo XV a. pabaigos Vidurio Rytų Europoje: ar kaip naują valstiečių įbaudžiatvokinimą po tam tikros baudžiatvokininių santykių raidos pertraukos, ar kaip aukštesnę nepertraukiamo įbaudžiatvokinimo proceso pakopą?⁷⁶ F. Engelson teigimu, tai buvo valstiečių įbaudžiatvokinimas po tam tikros (susilpnėjimo XIII ir XIV a.) pertraukos. Jis atsinaujino XVI a. viduryje antruoju leidimu ir juridiskai įteisino baudžiatvokininius santykius teritorijose į rytus nuo Elbės⁷⁹.

Aiškindamas *antrąją baudžiatvokos laidą* sovietinio laikotarpio Europos viduramžių istorikas S. Skazkinas nurodė, kad šiuo atveju kalbama ne apie antrąją įbaudžiatvokinimą, o kaip tik apie antrąją jo laidą, t. y. valstiečių įbaudžiatvokinimo proceso, prasidėjusio Europoje jau ankstyvaisiais viduramžiais, tąsą. Vakarų Europoje ankstyvųjų viduramžių pabaigoje plėtojantis prekiniais piniginiams santykiams valstiečių priklausomybė susilpnėjo, o vėliau, klostantis kapitalistiniams santykiams, pamažu išnyko. Anot S. Skazkino, Vidurio Rytų Europoje vyko priešingi procesai – po susilpnėjimo kilo nauja feodalinės reakcijos banga, lėmusi baudžiatvokinės valstiečių priklausomybės ir išnaudojimo sustiprėjimą⁸⁰.

Nuo XX a. antrosios pusės marksistinėje istoriografijoje vis labiau išgalėjo naujais tyrinėjimais pagrįsta nuomonė, kad terminas *antroji baudžiatvokos laida* nevertotinas kai kurių kraštų, visų pirma Lenkijos ir Lietuvos, XV–XVII a. agrariniams santykiams apibūdinti. Šio požiūrio šalininkų nuomone, čia vyko vientisas valstiečių įbaudžiatvokinimo procesas, kurio klestėjimas chronologiškai sutapo

⁷⁶ Žr. F. Engelsas – K. Marksui, 1882 m. gruodžio 15–16 d. // *Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje*. Vilnius, 1962, p. 148–150.

⁷⁷ Plačiau istoriografija šiuo aspektu aptarta: *Костюцко И. И. К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г.* Рига, 1977, с. 5–13. Žr. taip pat: *Bumblauskas A. Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? // Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*. Vilnius, 1988, p. 164–166.

⁷⁸ Žr., pavyzdžiui: *Zientara B. Z zagadanień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej*. 1956, s. 3–47; *Rusiński W. Drogi rozwoju folwarku pańszczyźnianego*, 1956, s. 617–655; *Сказкин С. Д. Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества” в Средней и Восточной Европе // Вопросы истории*. 1958, №. 2. с. 96–119.

⁷⁹ F. Engelsas – K. Marksui, 1882 m. gruodžio 16 d. // *Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje*. 1962, p. 149–150.

⁸⁰ *Сказкин С. Д. Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества” в Средней и Восточной Европе*. 1958, с. 104. Žr. taip pat *jo paties*. К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г.* Москва, 1961, с. 28–29.

su naujos feodalinės reakcijos tipiškuose *antrosios baudžiatvos laidos* kraštuose apogėjumi⁸¹. Vadinasi, anot J. Topolskio, J. Jurginio, W. Hejnoszo, Z. Janelio, A. Kahano, reikia išskirti Vidurio Rytų Europos arealo vakarinį pakraštį, pirmiausia Rytų Vokietijos teritoriją, kur iš tiesų galima kalbėti apie baudžiatvinių santykių sustiprėjimo antrąjį etapą ir vadinti šį procesą *antrąja baudžiatvos laida*, o visą likusį arealą (kur baudžiatvos įsigalėjimas buvo pirminis) – natūralia feodalinių santykių raidos tąsa⁸².

Kita vertus, pastarųjų autorių teigimu, šį procesą laikyti *antrąja baudžiatvos laida* galima tik sąlygiškai, plačiąja prasme, nes nepriklausomai nuo to, kelinta tai buvo baudžiatvos laida viename ar kitame krašte, Vidurio Rytų Europoje nuo XV a. pabaigos vyko iš esmės vientisa socialinė ekonominė raida. Būdingiausiai Lenkijos ir Lietuvos XV–XVII a. agrarinių santykių bruožais šie tyrinėtojai laiko baudžiatvinių valstiečių išnaudojimo stiprėjimą bei lažinio palivarkinio ūkio atsiradimą ir intensyvėjimą. Skirtumą tarp Vidurio Rytų Europos arealo vakarinio pakraščio ir likusio arealo sudarė tik tai, kad baudžiatvos įsigalėjimas ir valstiečių išnaudojimo stiprinimas buvo visuotinis regiono reiškinys, bet lažinis palivarkinis ūkis išsiplėtojo netolygiai. Kokios lažinio palivarkinio ūkio intensyvėjimo ir netolygaus pasiskirstymo priežastys?

F. Engelsas, ieškodamas šių priežasčių teritorijose į rytus nuo Elbės, lemiamą priežastimi įvardijo didėjantį feodalų lėšų poreikį XV a., atsiradusį dėl padidėjusio vartojimo. Teritorijose į rytus nuo Elbės buvo nedaug gyventojų, bet daug dirvnuojančių žemių. Jų suarimas, žemdirbystės plėtimas, naujų duoklę mokančių kaimų kūrimas šiame regione feodaliniam žemvaldžiui buvo patikimiausias būdas praturtėti. F. Engelsono teigimu, stambių dvarų žemės dirbimas feodalinio žemvaldžio lėšomis panaudojant lažinį baudžiatvinių valstiečių darbą ilgainiui virto tuo pajamų šaltiniu, kuris turėjo atlyginti bajorams nuostolius, susidariusius dėl to, kad liovėsi

⁸¹ Žr., pavyzdžiui: *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII wieku. Warszawa, 1965, s. 133; *Jurginis J.* Baudžiatvos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962, p. 300–301; *jo paties.* Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiatvos panaikinimo). Vilnius, 1978, p. 92–101; *Hejnosz W.* Zagadnienie tzw. wtórnego poddanstwa chłopow w Polsce feudalnej: Uwagi krytyczne // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne: Prawo*, 1966, t. 6, zes. 19, s. 57–61; *Янелъ З. К.* О некоторых вопросах „второго издания” крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России // *Исторические записки*. 1965, t. 78, с. 150; *Kahan A.* Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe. 1973, p. 96–97.

⁸² Apie baudžiatvos įsigalėjimo priežastis Lietuvoje žr. šios dalies 4 sk.

atgyvenęs riterių plėšikavimas⁸³. Šiam požiūriui yra artimos J. Rutkowskio⁸⁴, W. Kulos⁸⁵, M. Małowisto⁸⁶, A. Miko⁸⁷, E. J. Hobsbawmo⁸⁸ pozicijos. Jie sureiškino naujos Europos ūkio konjunktyros padiktuotas sąlygas bei bajorijos išgalėjimą Vidurio Rytų Europos valstybėse ir visa tai laikė svarbiausiomis lažinio palivarkinio ūkio plėtojimosi priežastimis.

Atsižvelgiant į tokią *antrosios baudžiavos laidos* reiškinio interpretaciją, klaustina, kodėl bajorija išgalėjo valstybiniame gyvenime būtent Vidurio Rytų Europos kraštuose tuo metu, kai Vakarų Europoje stiprėjo absoliutizmas? B. Zientaros nuomone, istorikai klaidingai atsako į šį klausimą arba visiškai jį nutyli dėl to, kad ieško atsakymo iš metodologiškai neteisingų pozicijų – socialinius ekonominius santykius bei jų pasikeitimus aiškina visuomeniniais politiniais santykiais, o ne priešingai. Todėl, anot B. Zientaros, visiškai nepagrįsta nuomonė, esą absoliutinė monarchija atstovavo valstiečių luomo interesus ir gynė juos nuo feodalų pretenzijų, dėl ko Vakarų Europos šalyse (kur įsiviešpatavo absoliutinė monarchija) lažinis palivarkinis ūkis neišsiplėtojo⁸⁹.

B. Zientara nurodo, kad *antrąją baudžiavos laidą* lėmė socialinių jėgų santykis, susiklostęs valstybėse į rytus nuo Elbės. Ši santykį, pavertusį bajoriją viešpataujančiu luomu ir leidusį jai maksimaliai sustiprinti baudžiavinį valstiečių išnaudojimą, lėmė miestų ir miestiečių luomo (kaip valstiečių sąjungininko antifeodalinėje kovoje) silpnumas Vidurio Rytų Europos kraštuose. O bajorijai naudingos užsienio rinkos atsiradimas ir su ja susijusi Vakarų Europos kapitalo ekspansija tik sudarė palankias

⁸³ Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. 1962, p. 132–133.

⁸⁴ Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. Poznań, 1947, s.125–127.

⁸⁵ Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955, s. 97. Žr. taip pat *jo paties*. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962, s. 51; *jo paties*. Rozwoj gospodarczy Polski XVI–XVIII w. Warszawa, 1993, s. 93.

⁸⁶ Małowist M. The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages. 1966, p. 27.

⁸⁷ Miko A. Rozwój gospodarki dworskiej na ziemiach czeskich od XIV do XVII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1960, t. 22, s. 11–30. Žr. taip pat *jo paties*. Изучение истории сельского хозяйства периода позднего феодализма в Чехословакии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 439–456.

⁸⁸ Hobsbawn E. J. The General Crisis of the European Economy in the 17 th Century // Past and Present. 1954, May, no. 5, p. 46–48. Žr. taip pat *jo paties*. The Crisis of the 17 th Century – II // Past and Present. 1954, Nov., no. 6, p. 47–50.

⁸⁹ Zientara B. Z zagadnień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej. 1956, s. 39–44.

sąlygas socialinio ekonominio gyvenimo pokyčiams, t. y. lažiniam palivarkiniam ūkiui plėtotis⁹⁰. Su šia B. Zientaros tiksliausiai suformuluota išvada dėl *antrosios baudžiavos laidos* genezės iš esmės sutiko didžioji dauguma istorikų marksistų ir remdamiesi ja tyrė atskirų Vidurio Rytų regiono kraštų agrarinius santykius.

Nagrinėjamai problemai itin nusipelnė lenkų istorikas marksistas J. Topolskis. Anot jo, didžiausias ligšiolinių teorijų trūkumas yra tas, kad jų kūrėjai lažinio palivarkinio ūkio atsiradimą Vidurio Rytų Europoje nagrinėja atsietai nuo kapitalistinių santykių formavimosi Vakaruose. J. Topolskis Europą supranta kaip visumą, nedalomą organizmą ir tuo remdamasis ieško bendro europinio reiškimo, lėmusio kapitalistinių santykių išsigalėjimą vienos teritorijose bei lažinio palivarkinio – kitose⁹¹. Paskata šiems pokyčiams Europoje buvo bajorijos pajamų sumažėjimas viduramžių pabaigoje prasidėjus infliacijai ir poreikių didėjimas, būdingas Renesanso epochai⁹². Tai skatino visos Europos bajorijos ekonominį aktyvumą. Tačiau šis bendras europinis reiškinys atskirose teritorijose įgijo skirtingas formas bei davė skirtingų rezultatų – kapitalistinių santykių susiklostymą Vakarų Europoje ir feodalinę reakciją, lydimą baudžiavos stiprėjimo bei lažinio palivarkinio ūkio išsiplėtojimo Vidurio Rytų Europoje. J. Topolskio įsitikinimu, tai lėmė kelios priežastys – darbo jėgos išteklių, žemės ūkio produktų realizavimo rinka, gamtinės sąlygos⁹³.

Kitame skyriuje rekonstruosime lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezės sampratą marksistinėje istoriografijoje remdamiesi tuo, kad Lietuvai (griežtąja prasme) netaikytinas *antrosios baudžiavos laidos* terminas. Vadinasi, klausimą – kokios yra lažinio palivarkinio ūkio *intensyvėjimo* priežastys (būdingą *antrosios baudžiavos laidos* šalims) – reikia reformuluoti į specifiskesnę klausimą: kokios priežastys lėmė lažinio palivarkinio ūkio *atsiradimą* Lietuvoje? Nepaisant XVI–

⁹⁰ Žr. *ibidem*, s. 39–44.

⁹¹ Žr. *Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 341–352. Taip pat žr. *jo paties*. Towards an Integrated Model of Historical Explanation // *History and Theory*. 1991, Oct., vol. 30, no. 3, p. 337–338.

⁹² Žr., plg.: *Trevor–Roper H. R.* The General Crisis of the 17th Century // *Past and Present*. 1959, Nov., no. 16, p. 42–47; *Hroch M., Petran J.* Europejska gospodarka i polityka XV i XVII wieku: kryzys czy regres? // *Przegląd Historyczny*. 1964, t. 55, zes. 1, s. 9–10.

⁹³ *Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 344–345. Žr. taip pat *jo paties*. Wielki przewrót w gospodarce europejskiej w XVI wieku: Przyczyny rozwoju i struktura gospodarki folwarczno–pańszczyźnianej // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 71–84.

XVIII a. Vidurio Rytų Europos regiono šalių tendencijos evoliucionuoti link glaudesnės ekonominės socialinės raidos konvergencijos, tikslinga parodyti ir šio regiono nevienalytiškumą.

I. 4. Lažinio palivarkinio ūkio Lietuvoje genezės samprata marksistinėje istoriografijoje

XVI a. Lietuvoje – tai politinių, teisinių, ekonominių, socialinių bei administracinių reformų šimtmetis. Kita vertus, anot E. Gudavičiaus, XVI a. buvo baudžiavos įsigalėjimo Lietuvoje laikotarpis: tai pagrindinės valstiečių dalies galutinio įbaudžiavinimo, baudžiavinių santykių, t. y. feodalinių santykių, kiečiausia ir žiauriausia forma, įtvirtinimo laikotarpis⁹⁴.

Aiškindamas, kada ir kokiomis konkrečiomis aplinkybėmis pradėjo plėtotis atskirų kraštų lažinis palivarkinis ūkis, J. Topolskis nurodo, kad Lietuvoje to paskata buvo Valakų reforma⁹⁵. Lietuvos sovietinėje istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad Lietuvoje lažinės palivarkinės sistemos klostymasis sutapo su valstiečių įbaudžiavinimo proceso pabaiga, kurią vainikavo 1557 m. Valakų reforma (pradėta 1547 m. didžiojo kunigaikščio žemėse, įstatymais įtvirtinta 1557 m. bei vykdyta iki XVI a. aštuntojo dešimtmečio) ir 1588 m. III Lietuvos Statutas. Nagrinėdamas baudžiavos įsitvirtinimą Lietuvoje J. Jurginis priėjo išvadą, kad išnaudojimo formos per visą feodalizmo kilimo laikotarpį klostėsi lažo įsigalėjimo kryptimi. Kokio nors grįžimo prie išnykusios arba išnykstančios feodalinės rentos formos baudžiavos įsigalėjimo laikotarpiu nebuvo. Grūdų paklausa Europos rinkoje XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmoje pusėje lėmė palivarkų skaičiaus padidėjimą bei baudžiavos pasunkėjimą ne koku nors nauju, juridiniu aspektu, o tik prievolių dydžiu⁹⁶.

⁹⁴ *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. disertacija. Mokslinis darbo vadovas – prof. dr. S. Lazutka. Vilnius, 1971, (VUB RS, F76–Ds1437), p. 1. Žr. taip pat *jo paties*. Europos ikifeodalinė visuomenė (tarybinės istoriografijos duomenys) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1983, t. 4, nr. 85, p. 83.

⁹⁵ *Topolski J.* Procesy refeudalizacji w strukturze gospodarczej i społecznej europy w XVI–XVIII wieku // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. 1977, s. 120.

⁹⁶ Žr. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. 1962, p. 301.

Pritardami teiginiui apie grūdų paklausos Europos rinkoje padidėjimo reikšmę, Lietuvos istorikai P. ir B. Dunduliai, M. Jučas, L. Mulevičius, A. Tyla, E. Gudavičius nurodo šį faktą kaip pagrindinę priežastį, nulėmusią lažinio palivarkinio ūkio plėtimąsi (o kartu ir baudžiatvos sunkėjimą) Lietuvoje. Ji tapo reguliaria žaliavų tiekėja Vidurio ir Vakarų Europos šalims, įėjo į Europos ekonominę sistemą kaip jos išsivysčiusių šalių hinterladas⁹⁷.

Lietuvos agrarinių santykių raidoje būta išimčių – tai Žemaitijos išsiskyrimas iš bendros krašto agrarinių santykių raidos. Kaip parodė viena žymiausių šio regiono agrarinės istorijos tyrinėtojų J. Kiaupienė⁹⁸, Žemaitijoje, kaip ir visose *antrosios baudžiatvos laidos* paplitimo teritorijose (senjoriją keičiant į lažinę palivarkinę sistemą), valstietis, gyvendamas feodalo žemėje, priklausė jam asmeniškai ir galėjo būti jo teisiamas. Greta to per visą XVI–XVIII a. laikotarpį Žemaitijoje išliko feodalinio ūkio organizavimo forma, būdinga senjorijai siaurąja prasme, šios netapatinant su Vakarų Europos senjorinių santykių sistema⁹⁹. Žemaitijoje XVI–XVIII a. neįsivyravo lažinė palivarkinė sistema dėl: 1) menko ekonominio Žemaitijos bajorų potencialo, kuris neleido jiems tapti lažinio palivarkinio ūkio plėtojimo varomąja jėga; 2) valstiečių ekonominio pajėgumo (patogi geografinė Žemaitijos padėtis leido valstiečiams be didesnių papildomų lėšų realizuoti žemės ūkio produktus ne tik vidaus, bet ir užsienio rinkoje) bei socialinio aktyvumo¹⁰⁰.

Taigi, tyrinėtojai sutaria dėl to, kad lažinio palivarkinio ūkio genezės Lietuvoje problema neatskiriama nuo baudžiatvos išsigalėjimo ir Valakų reformos. Ši reforma buvo vykdoma aktyviausio bajorijos siekis išsigalėti Lietuvos valstybės politiniame gyvenime laikotarpiu. Pažymėtina, kad baudžiatvai stiprėti palankus buvo ir socialinių jėgų santykis XVI a. Lietuvoje. Čia nebuvo stipraus miestiečių luomo ir didelių miestų, o maži ir vidutiniai miesteliai buvo daugiau agrariniai. Valstiečiai neturėjo

⁹⁷ Žr.: Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1963, p. 45–55; Мулявичюс Л., Ючас М. Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. Вильнюс, 1968, с. 113; Dundulis B. Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1971, p. 20; Jučas M. Baudžiatvos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 277–278; *jo paties*. Lietuvos ir Lenkijos unija : (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius, 2000, p. 199–200; Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986, p. 47–56; Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiatvinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). 1971, p. 339–340.

⁹⁸ Žr. Kiaupienė J. Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. Vilnius, 1988.

⁹⁹ Ibidem, p. 152. Žr., plg.: Ochmańskis J. Valakų reforma Lietuvoje ir Baltarusijoje XVI a. // *jo paties*. Senoji Lietuva / Iš lenkų k. vertė R. Griškaitė, O. Mickevičiūtė. Vilnius, 1996, p. 194.

¹⁰⁰ Kiaupienė J. Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. Vilnius, 1988, p. 166–167.

realios „išėjimo“ iš kaimų galimybės, nes miestuose darbo rankų nestigo¹⁰¹. Valakų reforma, II¹⁰² ir III Lietuvos Statutai – tai nuoseklaus bajorijos įsigalėjimo valstybėje etapai. Bajorų teisės buvo juridškai prilygintos didikų teisėms. Kita vertus, bendra ekonominė, socialinė ir politinė institucinė aplinka Lietuvoje XVI a. buvo palanki lažiniam palivarkiniam ūkiui plėtoti¹⁰³. XVI a. Lietuvoje pakako ir palivarkams tinkamų laisvų žemių.

Tyrinėtojų ginčuose dėl Valakų reformos verta išskirti diskusiją apie šios reformos įteisintas ekonomines bei socialines tendencijas Lietuvoje. Nagrinėdami Valakų reformos padarinius Lietuvoje ekonominiu požiūriu, K. Jablonskis¹⁰⁴ ir J. Jurginis¹⁰⁵ nurodo, kad nors vykdant Valakų reformą didžiojo kunigaikščio žemėse nebuvo įsteigta naujų dvarų, įstatyme palivarkų steigimo idėja aiškiai išdėstyta. J. Ochmańskis, vertindamas minėtą reformą ekonominiu požiūriu, pabrėžia teigiamus ir neigiamus jos rezultatus. Teigiamais reformos bruožais laikė: 1) dalinį valstiečių sklypų suvienodinimą, paramą individualiam valstiečių ūkininkavimui; 2) kolonizacijos plėtojimą ir ūkių smulkėjimo sustabdymą; 3) piniginio čišno paplitimą, geresnių sąlygų sukūrimą miestams, neturėjusiems Magdeburgo teisių. Neigiamais reformos padariniams istorikas priskiria bendrą valstiečių išnaudojimo padidėjimą, susijusį su palivarkų ūkio plitimu¹⁰⁶.

¹⁰¹ Bajorai aktyviai kovojo už valstiečio, kaip pagrindinio eksportuojamos produkcijos gamintojo, pririšimą prie žemės. Anot E. Gudavičiaus, jau iš I Lietuvos Statuto matyti, kad pagrindinis klasinis prieštaravimas reišėsi tarp feodalų ir „laisvųjų“ valstiečių. Žr.: *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbūdžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). 1971, p. 340.

¹⁰² Plačiau apie tai žr.: *Baranauskas V.* Valstiečių įbūdžiavinimo proceso atspindėjimas II Lietuvos Statute // *Istorija: Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai.* 1972, t. 12, p. 127–138.

¹⁰³ Anot amerikiečių ekonomikos istoriko D. C. Northo, vienos institucinės struktūros skatina, o kitos slopina šalies ekonominį augimą. Žr.: *North D. C.* Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė. / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003, p. 170–171. Plačiau apie institucijas kaip iešmus nustatantį pasirinkimą feodalinėje visuomenėje žr.: *North D. C., Thomas R. P.* The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // *The Journal of Economic History.* 1971 Dec., vol. 31, no. 4, p. 777–803. Žr. taip pat *ju pačių:* An Economic Theory of the Growth of the Western World // *The Economic History Review.* 1970, vol. 23, no. 1, p. 1–17.

¹⁰⁴ *Jablonskis K.* Valakų reforma // Lietuvos TSR istorija, T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1861 metų / Vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius, 1957, p. 184–185.

¹⁰⁵ *Jurginis J.* Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje. 1962, p. 280.

¹⁰⁶ *Ochmańskis J.* Valakų reforma Lietuvoje ir Baltarusijoje XVI a. // *jo paties.* Senoji Lietuva. 1996, p. 197. Žr. taip pat *jo paties.* Historia Litwy. Wrocław, 1982, s. 127–131. Žr., plg.: *French R. A.* The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania // *The Agricultural History Review.* 1970, vol. 18, no. 2, p. 106–125.

Keblumų kyla ir dėl socialinių tendencijų vertinimo. V. Pičeta teigia, kad reforma buvo nukreipta prieš bajoriją, kadangi tie, kurie neirodė savo nuosavybės teisių į žemę, prarado jas ir tapo tokiais pat žemės nuomininkais, kaip ir valstiečiai¹⁰⁷. D. Pochilevičius teigia priešingai – reforma savo prigimtimi buvusi naudinga bajorijai ir nukreipta prieš valstiečius, kadangi ji sustiprino baudžiavą¹⁰⁸. Šiam požiūriui pritaria ir J. Ochmańskis¹⁰⁹. J. Jurginio teigimu, Valakų reforma buvo priemonė ne tik panaikinti paskutinius valstiečių žemės nuosavybės likučius, bet ir peržiūrėti bajorų žemėvaldą¹¹⁰.

Sovietinėje lietuvių istoriografijoje vyravo diferencijuotas Valakų reformos vertinimas, atsižvelgiant į to meto Europos geoistorinį kontekstą. V. Pičeta išskiria du reformos aspektus – pažangų ekonominį bei reakcinį socialinį ir vertina juos skirtingai. D. Pochilevičiaus teigimu, reforma buvusi reakcinė ir turėjo neigiamų padarinių tolesnei agrarinių santykių raidai. J. Ochmańskis, atsižvelgiant į kontekstą, Valakų reformą vertina dvejopai: to meto Lietuvos ūkio raidos kontekste reforma kvalifikuojama kaip šalies ekonomikos modernizacija; tuometinės Europos kontekste – kaip vėluojantis reiškinys¹¹¹. E. Gudavičius Valakų reformą (dvaro priklausomybę ir ryškiausią jos rodiklį – lažą) apibūdina kaip lemiamą XVI a. vidurio socialinį veiksni, padėjusį Lietuvai pritaipyti prie Vidurio Europos socialinės ekonominės struktūros tuometinio modelio¹¹².

¹⁰⁷ *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. Москва, 1958, с. 355–356.

¹⁰⁸ *Похилевич Д. Л.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве // Ученые записки Ярославского педагогического института. 1945. Вып. 7 (27), с. 37–42. Žr. taip pat *jo paties*. Королевские экономии Литвы и Белоруссии в 70-80 годах XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, с. 359–360.

¹⁰⁹ Žr. *Ochmańskis J.* Valakų reforma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų ir bažnytinėse žemėse XVI a. antroje pusėje // *jo paties*. Senoji Lietuva. 1996, p. 218. Žr. taip pat *jo paties*. Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa Wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku. Poznań, 1961, s. 63–67.

¹¹⁰ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. 1962, p. 286.

¹¹¹ Žr. *Ochmańskis J.* Valakų reforma Lietuvoje ir Baltarusijoje XVI a. 1996, p. 197–198. Žr., plg.: *French R. A.* The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania // *The Agricultural History Review*. 1970, vol. 18, no. 2, p. 1231–24.

¹¹² *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). 1971, p. 342.

Naujausioje Lietuvos istorijos istoriografijoje integralios civilizacinės istorijos požiūriu (pvz., E. Gudavičiaus¹¹³ ir jį recipuojančio A. Bumblausko¹¹⁴ darbai) Valakų reforma vertinama kaip galutinai sueuropinusi Lietuvos žemėvaldą, žemėnaudą bei žemdirbystę ir atvedusi Lietuvą į Vidurio Europos tipo baudžiavą. Antra vertus, visi reformos aspektai (ypač technologinis – žemėtvarkos sueuropinimas) šių istorikų traktuojami kaip vieni reikšmingiausių postūmių ar net šuolių Lietuvos istorijoje. Šie vertinimai rodo minėtos W. Conzės Valakų reformos sampratos recepciją (žr. šios dalies 1 sk.).

I. 5. Pirmosios dalies apibendrinimas

XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *atsilikimo* ir *antrosios baudžios laidos* priežasčių problemos nemarksistinėje ir marksistinėje istoriografijoje rekonstrukcija ir eksplikacija parodė, kad jų aiškinimai iš dalies sutampa. Jose daugiausia pabrėžiama, kad *atsilikimą* ir *antrąją baudžios laidą* lėmė vidinės priežastys: nevienodas socialinių jėgų santykis bajorijos naudai, miestų silpnumas, darbo jėgos stygius, dideli nedirbami žemės plotai. Tradicinių marksistinių koncepcijų požiūriu, nauja Vakarų Europos ūkio konjunktūra čia suvaidino tik antraeilį vaidmenį.

Pirmojo skyriaus pabaigoje anticipavome III dalies problemą: ar baudžiava iš tikrųjų stabdė Vidurio Rytų Europos ekonominę pažangą, kaip teigia daugelis istorikų? Kaip minėjome, taip klausiti provokuoja JAV pavyzdys. Formaliu tradicinės marksistinės metodologijos požiūriu JAV buvo dar labiau atsilikusi nei ATR, nes pastarojoje buvo baudžiava, o JAV – vergovė. Tačiau ši nesutrukdė JAV visus aplenkti ir gal net buvo pažangos sąlyga. Vadinasi, tradicinis marksistinis metodologijos požiūris yra per siauras paaiškinti sinchroninius procesus, vykstančius pasauliniame civilizaciniame istorijos kontekste. Akivaizdu, jog reikalinga pranašesnė, t. y. pasaulinį kontekstą aprėpianti metodologija. Tam siūlome (kaip minėta *Ivade*) I. Wallersteino neomarksistinę KPS teoriją, nes ji siekia paaiškinti atskirų šalių praeitį ne iš ribotos vietinės perspektyvos, o kaip reiškinį, adekvačiai suprantamą tik tam tikroje platesnėje visumoje. Tačiau pirmiausia būtina detali KPS

¹¹³ Gudavičius E. Lietuvos istorija. T. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999, p. 575–579.

¹¹⁴ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 25

teorijos aptartis, leisianti išsiaiškinti jos konceptualinį tinklą, o remiantis juo apibrėžti periferinio kapitalizmo koncepciją. Tuomet ši koncepcija bus taikoma ATR XVI–XVIII a. socialinės ekonominės istorijos tyrimuose, pasitelkus KPS ir tradicinės marksistinės istoriografijos, aiškinančių XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę ekonominę istoriją, analizes (žr. III). KPS teorijos detali aptartis pateikiama kitoje darbo dalyje.

II DALIS

PERIFERINIO KAPITALIZMO KONCEPCIJA IMMANUELIO WALLERSTEINO KAPITALISTINĖS PASAULIO SISTEMOS TEORIJOJE

Nagrinėjant esminį KPS teorijos elementą – periferinio kapitalizmo koncepciją – sprendžiami šie uždaviniai:

1. išsiaiškinti KPS teorijos metodologiją ir šaltinius;
2. remiantis I. Wallersteino darbais retrospektyviai rekonstruoti KPS raidą (nuo XVI a. iki XIX a. antrosios pusės¹¹⁵);
3. aptarti KPS teorijos kritiką ir recepciją.

II. 1. KPS teorijos metodologija ir šaltiniai

II. 1. 1. KPS teorijos tyrimų pagrindinė problema

KPS teorijos tyrimų pagrindiniai klausimai yra šie: *kada, kaip ir kodėl susiformavo KPS? Kodėl būtent šios, o ne kitos Europos šalys tapo KPS branduoliu, o pati KPS susiformavo ne anksčiau ar vėliau, o XVI amžiuje?*¹¹⁶ Šie klausimai priskirtini istorinės makrosociologinės komparatyvistikos problematikai, kurios dėmesio centre yra *Vakarų iškilimo* aiškinimai¹¹⁷.

KPS raidos išeities tašku I. Wallersteino pateikiamame vaizdinyje laikoma Europa per ilgąjį (angl. *long*) XVI amžių (1450–1640 m.). Ši sistema tapo globalia XIX a.

¹¹⁵ Pasirinkimas retrospektyviai rekonstruoti nurodyto laikotarpio KPS raidą nėra atsitiktinis. I. Wallersteino pagrindinis veikalas *Modernioji pasaulio sistema* laikytinas pasakojimu apie KPS istorijos raidą, tačiau šis veikalas nebaigtas, išleisti trys tomai. Žr. *Wallerstein I. The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974; *jo paties. The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy 1600–1750*. New York: Academic Press, 1980; *jo paties. The Modern World–System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World–Economy*. New York: Academic Press, 1989.

¹¹⁶ Žr. *Wallerstein I. Hold the Tiller Firm: Modernization: Requiescat in Pace // jo paties. The Essential Wallerstein*. 2000, p. 109.

¹¹⁷ Žr., plg.: *North D. C., Thomas R. P. The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge: At the University Press, 1973; *Wills J. E. Maritime Asia, 1500–1800: The Interactive Emergence of European Domination // The American Historical Review*. 1993, Feb., vol. 98, no. 1, p. 83–105; *Frank G. ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. Berkely: University of California Press. 1998; *Goldstone J. A. The Rise of the West–Or Not? A Revision to Socio–Economic History // Sociological Theory*. 2000, Jul., vol. 18, no. 2, p. 175–194.

antroje pusėje, o XX a. antroje pusėje į savo struktūras įtraukė visus planetos regionus¹¹⁸. Iki XVI a. socialinis gyvenimas politiškai ir ekonomiškai buvo organizuotas socialinių minisistemų ir pasaulinių imperijų ribose. I. Wallersteinas minisistemas įvardija kaip lokalias ūkines bendrijas¹¹⁹. Jos buvo uždari organizmai, kuriuose vyravo viena kultūra, ribotas darbo pasidalijimas, primityvi technologija. Tokių minisistemų aptinkama tik primityviose (medžiotojų, rinkėjų) visuomenėse. Minisistemų likimas dvejopas – jos arba išnykdavo užgrobus kitai minisistemai, arba išsiplėtusios (dėl užkariavimų) transformuodavosi į ekonominį pasaulį. Jis yra ekonominė bendrija, pagrįsta tarplokaliu darbo pasidalijimu (tarp centro ir periferijos), daugialype kultūra. Visa tai egzistuoja tol, kol ekonominio pasaulio „nepraryja“ pasaulinė imperija. Šis pasaulis buvo istoriškai nestabili struktūra – ji galėjo suirti arba joje galėjo išviešpatauti vienas iš nuolatos kariaujančių politinių darinių. Tokiu atveju ekonominis pasaulis transformuodavosi į pasaulinę imperiją¹²⁰. Tokios imperijos buvo Kinija, Egiptas, Roma. Jos rėmėsi ne ekonomine, bet politine elito galia, kuri siekė stiprinti centrinę politinę ir karinę valdžią. Ekonomikos vaidmuo jose buvo antraeilis – stiprinti politinę valdžią. Kita vertus, bet koks ekonominis aktyvumas slopintas, jeigu buvo išvelgta neigiama įtaka politinei valdžiai.

Pasaulinės imperijos gyveno iš užkariavimų ir plėšimų. Anot I. Wallersteino, joms buvo lemta žlugti, kadangi jose nevyko nuolatinis kapitalo kaupimas, būtinas gamybos būdai atnaujinti. Plečiantis teritorijai, neišvengiamai didėdavo slopinimo aparatas, o nykstant translokaliniams (vidaus) mainams, sunykdamo imperijos ekonominis pagrindas. Priežastis – ydingas ratas tarp mokesčių, reikalingų didėjančiam aparatui išlaikyti ir išorinei ekspansijai vykdyti, didinimo, to didinimo keliamo pasipriešinimo, tam pasipriešinimui slopinti reikalingo aparato didinimo, tam didinimui reikalingų mokesčių kėlimo, mokesčių didėjimo nulemto verslo ir mainų nykimo, to nykimo sąlygoto mokesčių didinimo (siekiant išlaikyti bent esamą išdo pajamų lygį) ir taip toliau.

¹¹⁸ Žr. *Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // Comparative Studies in Society and History. 1974, vol. 16, p. 406–407.*

¹¹⁹ *Wallerstein I. The Capitalist World–Economy. Cambridge University Press. 1979, p. 305.*

¹²⁰ Žr. *Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. 1974, p. 390.*

Kapitalizmas, I. Wallersteino nuomone, negali egzistuoti, jei egzistuoja viena pasaulinė valstybė – tam būtina besivaržančių suverenių valstybių sistema. Europos ekonominis pasaulis XVI a. tapo KPS raidos išeities tašku, nes jis buvo išimtis dėl besivaržančių valstybių sistemos išlikimo ir pasaulinės imperijos nesusiformavimo (XVI a. Habsburgų mėginimai paversti ją pasauline imperija buvo nesėkmingi)¹²¹. Tolimesnę KPS raidą užtikrino modernaus ekonominio pasaulio turinio (kurį moderniu daro pasaulinė rinka, vienas bendras pasaulinis darbo pasidalijimas, kapitalistinis / komercinis gamybos būdas, angl. *capitalist mode of production*, suverenių, besivaržančių valstybių sistema) funkcionavimas ir naujų teritorijų inkorporavimas. XIX a. antroje pusėje KPS tapo globali.

II. 1. 2. KPS teorijos šaltiniai

Galime kalbėti apie I. Wallersteino mąstymui (kartu ir KPS teorijai) tiesioginę įtaką padariusius istorikus, arba ieškoti ištakų socialinių mokslų kryptyse. Mėginsime trumpai pasinaudoti abiem būdais šaltiniams išryškinti.

Svarbiausia yra marksistinės teorijos įtaka¹²². Be ekonominio redukcionizmo, KPS teorijoje galime atrasti ir pagrindines K. Marxo sąvokas: socialiniai konfliktai, klasių kova (vėliau perauganti į pasaulinę klasių kovą), kaupimo procesas (angl. *accumulation process*), kapitalizmas kaip išnaudojimo forma¹²³.

Svarbu pabrėžti, jog I. Wallersteinas su kapitalizmu sieja darbo jėgos kontrolės formas – baudžiavą, skolinę vergiją ir pan., kurias K. Marxas laikė nekapitalistinių gamybos santykių formomis. Formuluodamas kapitalizmo sampratą, I. Wallersteinas nesutinka, kad kapitalizmas remiasi tik laisvos darbo jėgos išnaudojimu. Kapitalizmo būtina sąlyga yra laisvo ir nelaisvo darbo išnaudojimo derinys. Nesvarbu, koks darbo kontrolės metodas naudojamas, svarbiausia, kad

¹²¹ Būtina pabrėžti, kad KPS iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometinė rytinė riba I. Wallersteinas laiko ATR sieną su Rusija), taip pat Lotynų Ameriką, bet pastarosios įtaka šios socialinės sistemos susiformavimui buvo šalutinė.

¹²² Žr. *Collins R.* The Mega-Historians // *Sociological Theory*. 1985, vol. 3, p. 18. Žr. taip pat *Frank A. G.* Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism // *Critique of Anthropology*. 1991, vol. 11, p. 175–176.

¹²³ Žr. *Goldfrank W. L.* Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // *Journal of World-Systems Research*. 2000, vol. 6, no. 2 / FALL. Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part I, p. 163. Žr. taip pat *Burawoy M.* Introduction: The Resurgence of Marxism in American Sociology // *The American Journal of Sociology*. 1982, vol. 88, p. 22.

produkcija būtų gaminama pasaulinei rinkai. Darbo kontrolės metodas yra nulemtas hierarchinio pasaulinio darbo pasidalijimo¹²⁴.

I. Wallersteino teorijai didelę įtaką padarė marksistinė imperializmo teorija. Ji buvo sukurta neišsipildžius K. Marxo prognozėms, kad vyks išsivysčiusių kapitalistinių šalių visuomenių poliarizacija į kapitalistus ir darbininkus ir aštrės jų klasių kova, kuri baigsis socialistine revoliucija. XX a. pradžioje buvo akivaizdu, kad tos prognozės neatitinka realybės – darbininkai politiškai integravosi į visuomenę. Ekspansija leido išspręsti vidaus problemas, antpelnis – papirkti išsivysčiusių šalių darbininkus. Visa tai užtikrino socialinį stabilumą. Vertindamas *Kapitale* išdėstyta klasikine K. Marxo kapitalizmo teoriją I. Wallersteinas prieina išvadą, kad jai stigo globalinio, sisteminio požiūrio. Silpna vieta yra ta, jog analizės vienetu laikoma atskira šalis (Anglija)¹²⁵. Teoretiko teigimu, norint suprasti šalyje vykstančius procesus, būtina nustatyti tos šalies vietą visumoje. Ši yra nauja, iki tol nebūta (atsiradusi XVI a.) socialinė organizacijos forma – KPS. KPS teorijoje esama ir marksistinio struktūralizmo teorijos elementų – joje pasaulio totalybė lemia paskirus gamybos būdus, egzistuojančius ar egzistavusius konkrečiose vietose ir konkrečiu metu¹²⁶.

Kurdamas KPS teoriją I. Wallersteinas iš Fernando Braudelio pasiskolino erdvės ir laiko sampratą, perėmė *ekonominio pasaulio* ir *pasaulinio ūkio* sąvokas ir jas modifikavo pritaikydamas savo tyrimams¹²⁷. F. Braudelis pasaulį skirstė į keletą koegzistuojančių ekonominių pasaulių, vienas jų buvo Europos ekonominis pasaulis. Ekonominis pasaulis turi santykinai griežtas ribas, jo viduje vyksta intensyvūs plataus

¹²⁴ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. 1974, p. 126–127. Žymus lyginamosios istorinės sociologijos teoretikas S. K. Sandersonas I. Wallersteino siekį atmesti K. Marxo prekybinio ir pramoninio kapitalo perskyrą laiko vienu svarbiausių KPS teorinių laimėjimų. Žr. Sanderson S. K. World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? 2005, p. 185.*

¹²⁵ Išimtimi laikytini marksistų teiginiai apie kapitalizmą, kuriais išsakomas globalinis požiūris: pagrindinis kapitalizmo principas yra beribis kapitalo kaupimas, pagrįstas dalies pelno reinvestavimu į gamybos plėtrą šalies viduje ir nuolatine kapitalo ekspansija į naujas užsienio rinkas. Kitaip tariant, kapitalizmo santykių tinkle atsideria visas realus pasaulis. Žr. *Wesseling H. Overseas History // New Perspectives on Historical Writing / Ed. by P. Burke. Polity Press, 1992, p. 82.*

¹²⁶ Žr. *Lloyd C. The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structurism // History and Theory. 1991, May., vol. 30, no. 2, p. 211. Detaliau apie marksistinį struktūralizmą žr. ibidem, p. 197 bei p. 208-212.*

¹²⁷ Žr. *Wallerstein I. The Unexcluded Middle, or Reflections on Braudel and Prigogine // jo paties. The Essential Wallerstein. 2000, p. 163–164. Žr. taip pat Braudel F. Kapitalizmo dinamika / Iš prancūzų k. vertė A. Nastopkaitė. Vilnius, 1994, p. 91–104.*

vartojimo prekių mainai. Tarp ekonominių pasaulių vyksta tik prabangos prekių prekyba. F. Braudelio teigimu, XIX a. visi ekonominiai pasauliai susijungia į vieną, globalinį ekonominį pasaulį – *pasaulinį ūkį*. I. Wallersteino koncepcijoje iš F. Braudelio perimtos sąvokos įgijo skirtingus turinius: 1) nuo XVI a. Europos ekonominis pasaulis tapo KPS raidos išeities tašku; 2) pasaulinis ūkis – tai KPS, kuri nuo XIX a. įgavo globalų pavidalą ir egzistuoja iki šiol.

Didelės reikšmės KPS teorijai turėjo F. Braudelio *la longue duree (ilgoji trukmė)* konstruktas. I. Wallersteinas jį vartoja siekdamas paaiškinti didelio masto (angl. *large-scale*), ilgalaikius (angl. *long term*) struktūrinius pokyčius, priešindamas juos trumpalaikiams įvykiams¹²⁸.

I. Wallersteino pažinimo horizontas skleidžiasi dviejų priešingų polių įtampoje siekiant juos suvienyti KPS teorijoje. Šią teoriją paveikė modernizacijos teorija (eurocentrizmo įtaka) bei – pradedant 1970-aisiais – *priklausomybės prieiga* (angl. *the dependency approach*) kaip susikompromitavusios modernizacijos teorijos alternatyva¹²⁹. Keleto pokario dešimtmečių (beveik iki pat 1970-ųjų) raidos specialistai bemaž vieningai sutarė, kad modernizacijos sėkmę lemia keturi veiksniai: pakankamas užsienio investicijų kiekis, spartus šiuolaikinių technologijų diegimas, konkurencijos principais pagrįsta laisvoji rinka ir pamatinių Vakarų civilizacijos principų plitimas. Remiantis tokia vieninga nuomone, dauguma turtingųjų kraštų pradėjo itin plataus masto programas, skirtas trečiojo pasaulio modernizacijai. Nepaisant visų pastangų – suteiktų trilijoninių paskolų ir kitokios pagalbos, – šios sociologinės teorijos empirinio patikrinimo rezultatai tada buvo apgailėtini¹³⁰.

Todėl, pradedant 1970-aisiais, ėmė populiarėti kur kas skeptiškesnės koncepcijos. Jas visų pirma reprezentuoja vadinamosios priklausomybės teorijos atstovų – Andre G. Franko, Samir Amino ir kitų darbai. Jie teigė, kad Lotynų Amerikos ir kitų trečiojo pasaulio šalių neišsivystymo raidos (angl. *development of underdevelopment*) priežastis yra ne tų šalių kultūros ypatybės ir net ne iš Ispanijos perimti feodaliniai gamybiniai santykiai, bet jų neekvivalentiškas darbo pasidalijimas, kurį primetė

¹²⁸ Plačiau žr. Goldfrank W. L. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research. 2000, p. 161.

¹²⁹ Žr. Shannon R. T. An Introduction to the World-System Perspective. Colorado: Westview Press. 1996, p. 15.

¹³⁰ Žr. Šaulauskas M. P. Metodologinis pokumunistinės revoliucijos iššūkis // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 1999, t. 4, nr. 6, p. 21. Žr. taip pat Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokumunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. 2008, p. 233.

didžiosios valstybės¹³¹. KPS teorija iš priklausomybės teorijos perėmė neekvivalentiškų mainų (angl. *unequal exchange*) sąvoką¹³².

Taigi, KPS teorija yra novatoriška, nes siekia paaiškinti atskirų šalių praeitį ne iš ribotos vietinės perspektyvos, o kaip reiškinį, adekvačiai suprantamą tik tam tikroje platesnėje visumoje. Be to, I. Wallersteinas nesiekia visko radikaliai paneigti ir atmesti – jis mėgina sintetiškai apjungti skirtingas, atrodytų, net priešingas, teorines kryptis.

II. 1. 3. KPS struktūra

Nustačius KPS teorijos pagrindinę problemą ir apžvelgus jos šaltinius, būtina detaliai aptarti jos sąvokas, teiginius bei vidinę veikimo logiką.

I. Wallersteinas teigia, kad KPS sudaro du pagrindiniai elementai, be kurių ši sistema nefunkcionuotų: iki tol neegzistavęs pasaulinis darbo pasidalijimas tarp geoekonominių zonų bei suverenių, besivaržančių valstybių sistema (angl. *sovereign interstate system*). Pastaroji yra modernios epochos reiškinys. Nepriklausomos valstybės koegzistuoja greta, jų galia yra panaši, užkertanti kelią vienai valstybei tapti pakankamai stipria, kad galėtų užgrobti gretimas valstybes. Jos viena kitą kontroliuoja, kad kuri nors nesustiprėtų¹³³. Šis besivaržančių valstybių junginys užtikrina kapitalizmo funkcionavimą ir išlikimą. Kiekviena suvereni valstybė varžosi dėl išteklių kontrolės, savo produkcijos realizavimo pasaulinėje rinkoje. Valstybių konkurencija užtikrina jų ekonominį aktyvumą, skatina ieškoti novatoriškų idėjų, verčia valdovus racionalizuoti politinę struktūrą. XVI a. modernus ekonominis pasaulis pirmiausia atsirado būtent Europoje, kur valstybių tinklas buvo tankiausias.

¹³¹ Jau paskutiniajame XX a. dešimtmetyje šiam požiūriui buvo priešpriešintas visiškai kitoks aiškinimas – neoliberalioji ekonominių reformų programa (kitaip – Vašingtono konsensusas). Jai atstovaujantys neoliberalai teigė, kad neišsivysčiusios šalys buvo ir yra tokios ne dėl priklausomybės nuo išsivysčiusių šalių, bet dėl per mažos priklausomybės, t. y. nepakankamos integracijos į pasaulinę rinką. Anot Z. Norkaus, Vašingtono konsenso įsigalėjimas reiškė radikalų dominuojančios plėtos paradigmos ekonomikoje ir sociologijoje pasikeitimą. Plačiau apie tai žr. *Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. 2008, p. 339–340.

¹³² Plačiau žr. *Goldfrank W. L. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method* // *Journal of World-Systems Research*. 2000, p. 164.

¹³³ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*. New York: Academic Press. 1989, p. 99.

Svarbus vaidmuo pasauliniame darbo pasidalijime tenka geoekonominėms zonoms. I. Wallersteinas KPS jų išskiria tris: branduolį (angl. *core*), periferiją (angl. *periphery*) ir pusiau periferiją (angl. *semi-periphery*)¹³⁴. Į jas šalys skirstomos pagal tai, kokį vaidmenį šios atlieka pasauliniame darbo pasidalijime. Branduolio zonai priskiriamas intensyvus kapitalo kaupimas, didelis darbo užmokestis, pažangiausias technologijos produkcija, mažesnis darbo išnaudojimas gaminant produkciją. Šios zonos valstybės pirmiausia itin stiprios ekonomiškai, gamina sudėtingus, tam tikru laiku pažangiausių technologijų reikalaujančius produktus. Šiose valstybėse intensyviausiai koncentruojasi kapitalas (kuris pastoviai investuojamas į gamybą ir duoda didelį pelną), kuriamos ir pritaikomos naujos idėjos. Tokios valstybės politiškai stiprios, veiksmingai gina nacionalinius kapitalistinių klasių interesus¹³⁵.

Periferinės zonos specializacija – žaliavų gavyba ir žemės ūkio produkcijos gamyba. Šios zonos šalys¹³⁶ yra technologiškai atsilikusios, beveik neturi pramonės, jose negausus samdomųjų darbininkų sluoksnis. Jos tiekia žaliavas branduolio valstybėms ir vartoja branduolio pagamintą produkcijos perteklių. Be to, šios zonos valstybės silpnos politiniu ir kariniu požiūriu. Politinė valdžia nacionalinę kapitalistų klasę palaiko mažiau, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas prievartos aparatui, padedančiam palaikyti eksporto sektorių, stiprinimui¹³⁷.

Pusiau periferinės zonos – tai savotiška branduolio ir periferijos zonų sintezė, kuriai būdinga vidutinio lygio technologijos pažanga, karinė galia bei pragyvenimo lygis¹³⁸. Šios zonos valstybių taikomų technologijų produktyvumas atsilieka nuo branduolio, tačiau periferijoje jų pramonės prekės gali konkuruoti su branduolio prekėmis, nes yra gerokai pigesnės. Tad pusiau periferinės zonos valstybės, naudojamos periferijos tiekiamas žaliavas, gamina prastesnės kokybės gaminius arba pusfabrikčius, žemės ūkio produktus. Darbo jėga čia yra palyginti pigi ir kvalifikuota.

¹³⁴ Žr. *Wallerstein I. The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. 1974, p. 100–103.*

¹³⁵ Žr. *ibidem*, p. 349.

¹³⁶ Periferijos politinei organizacijai būdinga silpnas valstybingumas, kolonijinė arba pusiau kolonijinė priklausomybė.

¹³⁷ Žr. *Wallerstein I. The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy 1600–1750. New York: Academic Press. 1980, p. 129–130.*

¹³⁸ Žr. *Wallerstein I. The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. 1974, p. 349.*

Šios valstybės turi pakankamai efektyvią administracinę sistemą; ji dažnai būna autoritarinė. Šios zonos valstybės dažniausiai būna nusilpusios buvusios branduolio valstybės, arba valstybės, siekiančios branduolio valstybių statuso¹³⁹. Pusiau periferinės zonos valstybių vaidmuo pasauliniame darbo pasidalijime – mažais kiekiais eksportuoti žaliavą į branduolio zonos valstybes, o produkciją – į periferines.

Trys geoekonominių zonų valstybių kategorijos KPS struktūroje būtinos, kadangi nė viena negalėtų egzistuoti be kitos. Šis kategorijų egzistavimas pagrįstas kova dėl realizavimo rinkų, žaliavų šaltinių, kolonizuoti tinkamų teritorijų monopolistinės kontrolės. Branduolio zonos valstybės, turėdamos gausius kapitalo išteklius, periferinėms valstybėms primeta neekvivalentiškus mainus, siekdamos išgauti pigių žaliavų.

KPS išlieka stabili trijų valstybių kategorijų hierarchija, tačiau joje vyksta nuolatinė – branduolio, periferijos ir pusiau periferijos zonų – valstybių rotacija, pastovi kova dėl išteklių kontrolės. Šią lemia pakankamas kapitalo kiekis, tačiau jis migruoja iš vienos geoekonominės zonos į kitą. Šiame kontekste tampa aktualus hegemonijos klausimas, nes tarp pačių KPS branduolio zonos valstybių vyksta varžybos dėl hegemonijos. Iš jų ribotam laikui iškyla viena ekonomiškai, politiškai, kariškai vyraujanti valstybė¹⁴⁰. Tokia hegemoninė valstybė nepanaikina kitų suverenių valstybių – visagalybė tarpvalstybinėje sistemoje neegzistuoja¹⁴¹. KPS istorijoje iki šių dienų egzistavo trys hegemoninės valstybės: Nyderlandai (1620–1672 m.), Didžioji Britanija (1815–1873 m.), JAV (1945–?).

II. 2. KPS raida (XVI a. – XIX a. antroji pusė) I. Wallersteino darbuose

II. 2. 1. Agrarinis kapitalizmas kaip KPS raidos išeities taškas

I. Wallersteino teigimu, per ilgąjį XVI a. (jame vyko esminiai pokyčiai – visuotinės feodalizmo krizės įveikimas, klimato pasikeitimas, Amerikos atradimas etc.) Europos

¹³⁹ Žr. *ibidem*, p. 179.

¹⁴⁰ *Wallerstein I. The Three Instance of Hegemony in the History of the Capitalist World–Economy // jo paties. The Essential Wallerstein. 2000, p. 255–257.*

¹⁴¹ Žr. *ibidem*, p. 255.

pagrindu iškilo iki tol nebūta KPS, kuri plėtojasi iki šiol. Tuo metu KPS apėmė ne visą pasaulį, o tik Europą ir Lotynų Ameriką: Kinija, Indija, Rusija, Afrika, Osmanų imperija buvo už jos ribų. Teoretikas iš KPS atsiradimo bendrosios priešastinių veiksmų konsteliacijos ypač išskiria feodalizmo krizę Europoje¹⁴². KPS yra Europos feodalinės visuomenės transformacijos į kapitalistinę visuomenę išeities taškas. Susiformuoja nuo feodalinių žemvaldžių besiskiriantis kapitalistinių žemvaldžių sluoksniu (anksčiausiai Anglijoje).

Kodėl vieni Europos regionai pateko į branduolį, o kiti atsidūrė periferijoje? Teoretiko teigimu, tai lėmė keletas priešasčių, viena svarbesnių – valstybės geografinė padėtis ir nevienalaikis miestų atsiradimas Europos ekonominiame pasaulyje. Šiaurės Vakarų Europos geografinė padėtis buvo palankesnė, šiame regione vyravo derlingos žemės, tankus miestų ir upių tinklas, geras priėjimas prie jūros – tai sumažino transporto kaštus. Kita vertus, palyginti su Vidurio Rytų Europa, čia miestų tinklas susikūrė anksčiau, turėjo laiko sustiprėti. Šiaurės Vakarų Europa XVI a. vienu metu buvo išplėtusi žemės ūkio produkcijos asortimentą ir plėtojo pramonę: tekstilės, metalo dirbinių, laivų statybą. Šis regionas ekonominiame pasaulyje iškilo kaip branduolio zona. Čia buvo specializuojamasi žemdirbystėje, darbo užmokestis taikomas kaip darbo kontrolės metodas¹⁴³. Vidurio Rytų Europos (jos tuometinė rytinė riba buvo Lenkijos-Lietuvos valstybės siena su Rusija) nepatekimo į branduolio zoną priešastis buvo pavėluotas miestų atsiradimas¹⁴⁴. Šiaurės Vakarų Europoje buvo darbo jėgos perteklius ir mažos teritorijos (palyginti su Vidurio Rytų Europa) valstybės, dėl to jos greičiau sukultūrinė žemę. To padarinys buvo ankstyvas miestų kūrimasis.

Vidurio Rytų Europoje vyravo dideli žemės plotai, kuriems įsisavinti buvo išseikvota daug brangaus laiko tada, kai valstybėms reikėjo intensyviai kurti ir stiprinti miestų tinklą. Šiame regione itin stigo gyventojų (darbo jėgos), o Šiaurės Vakarų Europos miestus užplūdo daugybė valstiečių, nuvarytų nuo žemės (aptvėrimų padarinys), kurie papildė darbininkų gretas. Vidurio Rytų Europoje dėl darbo jėgos stygiaus valstiečiai buvo prievarta „prišti“ prie žemių griežtu darbo kontrolės

¹⁴² *Wallerstein I.* The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. 1974, p. 407.

¹⁴³ Žr. *ibidem*, p. 401.

¹⁴⁴ *Wallerstein I.* The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. 1974, p. 97.

metodu (baudžiava)¹⁴⁵. Iki *antrosios baudžios* laidos Vidurio Rytų Europoje egzistavo stambūs dvarai, tačiau jie buvo nekapitalistinio pobūdžio. Žemės perteklius, darbo jėgos trūkumas lėmė grūdų, kurie nereikalavo ypatingos priežiūros, auginimą.

Anot I. Wallersteino, grūdų auginimas ir jų eksportas į branduolio zonos valstybes Vidurio Rytų Europai lėmė periferijos statusą Europos ekonominiame pasaulyje¹⁴⁶. Periferinio kapitalizmo padariniai buvo baudžios išsigalėjimas, stambių dvarų susikūrimas, miestų tinklo nykimas Vidurio Rytų Europoje. KPS kūrimosi pradžia skaudžiausiai palietė besikuriančius Vidurio Rytų Europos miestus. Jų raida buvo sustabdyta ankstyvojoje stadijoje dėl pasaulinėje rinkoje išaugusios grūdų paklausos. Kita vertus, lyginant su Šiaurės Vakarų Europa, Vidurio Rytų Europos miestuose buvo silpnas buržuazijos miestiečių vietinis sluoksnis, kuris etniniu požiūriu buvo „nesavas“ (pvz., žydai, vokiečiai), trūko kapitalo. Stambieji Vidurio Rytų Europos kapitalistiniai žemvaldžiai buvo mažai suinteresuoti remti miesto buržuazijos sluoksnį, kadangi neįžvelgė komercinės naudos. Tuo metu didžiuosiuose Šiaurės Vakarų Europos miestuose labai padidėjo grūdų ir medienos paklausa. Anglijai ir Olandijai sparčiai plėtojant laivų statybos pramonę, stigo medienos laivams statyti. Šiaurės Vakarų Europos valstybės buvo suinteresuotos remti periferinės zonos valstybių eksporto sektorių (dėl pigios žaliavos) ir silpninti arba trukdyti pramonės raidą. Įsiveždamos pigios žaliavos, branduolio zonos valstybės pagamintą produkciją vėliau realizuodavo mažesnėmis kainomis periferinėse ir pusiau periferinėse valstybėse. Vėliau, šiems procesams įgavus pagreitį, vyko hierarchinio pasaulinio darbo pasidalijimo gilėjimas, paremtas kapitalistine pasaulio rinka.

Kuriantis KPS, be Vidurio Rytų Europos periferinėms zonoms priklausė ir Lotynų Amerika. Ji buvo branduolio zonos valstybių žaliavų (ir tauriųjų metalų) šaltinis bei produkcijos realizavimo rinka. I. Wallersteino teigimu, Lotynų Amerikos taurieji metalai laikinai sustiprino KPS ankstyvąją raidą – apsaugojo Europą nuo tapimo visuotine imperija. Dėl jų Europos ekonominiame pasaulyje gilėjo hierarchinis pasaulinis darbo pasidalijimas. Branduolio zonos valstybės panaudojo pigiai išgytus tauriuosius metalus iš Lotynų Amerikos pirkti žaliavą (medieną ir grūdus) iš periferijos zonų (Vidurio Rytų Europos). Kita vertus, tik taurieji metalai padėjo

¹⁴⁵ Žr. *ibidem*, p. 112.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 112. Pažymėtina, kad Lenkija ir Lietuva XVI a. pradžioje buvo pagrindinė stambių dvarų kūrimosi zona Vidurio Rytų Europoje.

palaikyti prekybos ryšius – įsigyti prabangos preklų iš nepriklausančių KPS teritorijų¹⁴⁷.

Prieš susikuriant KPS, Viduržemio jūros baseino zona buvo visais atžvilgiais Europoje vyraujanti teritorija. KPS raidos pradžioje atradus Ameriką, taip pat dėl dirbamos žemės nualinimo ir pandemijos ši zona prarado savo buvusią įtaką Europos ekonominiame pasaulyje, jame išliko pusiau periferijos statusu. Ji specializavosi didelės vertės pramonės produkcijos (pvz., šilko) gamyboje, teikė kreditus, o žemdirbystėje vyravo dalininkystė kaip darbo kontrolės metodas (angl. *sharecropping as the mode of labor control*) ir eksportas mažais kiekiais į gretimas sritis¹⁴⁸. Šių trijų ekonominių zonų geografinės ribos nusistovėjo apie 1640 metus.

KPS XVI a. apėmė ne visą pasaulį. Kinijai tapti KPS atsiradimo vieta sutrukdė politinės kliūtys. Ji XV a. turėjo stipriai išvystytą laivybą, vykdė plačią jūros ekspansiją, tačiau ši politinės valdžios sprendimu buvo nutraukta¹⁴⁹. Ši valstybė tapo pasauline imperija. Rusija nedalyvavo kuriantis KPS, nes visas jėgas skyrė Sibiriui įsisavinti. Šios valstybės miestų tinklas buvo labai silpnas, net lyginant su Vidurio Rytų Europos miestais. Vidaus susisiekimo keliai buvo prasti, dėl to vidaus prekyba buvo menkai išplėtotą. Dėl didelės teritorijos Rusijoje grūdai buvo realizuojami vidaus rinkoje. Nuo XVI a. caro įsakymu brangieji kailiai pradami eksportuoti į užsienį¹⁵⁰. Rusija nepriklausė KPS, nes carai kryptingai siekė sukurti atskirą ekonominį pasaulį ir koegzistuoti su pirmuoju¹⁵¹. I. Wallersteino teigimu, Rusijos valstybė turėjo savitą raidos kelią, radikaliai skyrėsi nuo Vakarų Europos ir kiek mažiau – nuo Vidurio Rytų Europos. Rusija per Livonijos karą turėjo realų šansą įsijungti į Europos ekonominį pasaulį periferijos statusu. I. Wallersteinas iškelia kontroversišką tezę, kad pralaimėjimas Livonijos kare suvaidino pozityvų vaidmenį Rusijos istorijoje, t.y. suteikė „istorinę galimybę“¹⁵²: jos inkorporavimas į KPS kuriam laikui buvo atidėtas, dėl to ji išsaugojo savo besikuriančią pramonę ir miestus.

¹⁴⁷ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* 1974, p. 76.

¹⁴⁸ Žr. *ibidem*, p. 105–106.

¹⁴⁹ Žr. *ibidem*, p. 62.

¹⁵⁰ Žr. *ibidem*, p. 305.

¹⁵¹ Žr. *ibidem*, p. 314.

¹⁵² Žr. *ibidem*, p. 319.

Jei Rusija XVI a. būtų tapusi KPS periferija, jos pramonės ir miestų tinklo raida dėl Vakarų Europos konkurencijos būtų nutraukta pačioje pradžioje. Dėl šio pralaimėjimo Rusija XVII a. pab. – XVIII a. iš karto įsijungė į KPS pusiau periferijos statusą¹⁵³. I. Wallersteinas pažymi, kad KPS formavimosi pradžioje ir Europa turėjo galimybę tapti visuotine imperija su metropoliniu centru Ispanijoje¹⁵⁴. Tą bandė įgyvendinti Habsburgų dinastija. Vienintelė kliūtis buvo Valua valdoma Prancūzija. Po šios nesėkmės Ispanija tapo Europos ekonominio pasaulio pusiau periferija.

II. 2. 2. Prekybinis kapitalizmas kaip KPS sutvirtėjimo padarinys

I. Wallersteino teigimu, ilgąjį XVI a. reprezentavo visapusišką ekonominį pakilimą, po kurio sekė Europos ekonominio pasaulio nuosmukis KPS. Paradoksaliausia, kad dėl laikino nuosmukio ši sistema sutvirtėjo, prasidėjo antrasis modernaus ekonominio pasaulio raidos etapas (1650–1730 m.) – jam atstovavo prekybinis kapitalizmas¹⁵⁵. Šiam etapui būdingos kovos dėl prekybos monopolio kontrolės. Į kovą dėl geresnių produkcijos realizavimo sąlygų pirmiausia įsitraukė Anglija ir Nyderlandai, nuo jų stengėsi neatsilikti ir Prancūzija¹⁵⁶. Produkcijos realizavimo sąlygų monopoliją tais laikais užtikrindavo jūros prekybos kontrolė. Anglijos laivynas, nors ir lėtai, bet nuolat stiprėjo. Jūrų laivybos plėtotę skatino didelė žemyno rinka, kadangi Anglijos vidaus rinka buvo nedidelė¹⁵⁷.

Priešingai nei Anglija, Prancūzija turėjo didelę vidaus rinką. Teoretiko teigimu, XVII a. viduryje Olandijai pamažu prarandant hegemoniją, į jos vietą pradėjo pretenduoti Anglija ir Prancūzija. Prasidėjo sekinanti, nuožmi kova dėl hegemonijos.

¹⁵³ Ibidem, p. 315.

¹⁵⁴ *Wallerstein I.* The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. 1974, p. 407.

¹⁵⁵ Žr. *Wallerstein I.* The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy, 1600–1750. 1980, p. 407.

¹⁵⁶ Žr. ibidem, p. 407–408.

¹⁵⁷ Žr. ibidem, p. 104.

Ispanijoje XVII a. vyko spartus tekstilės ir laivų statybos pramonės nuosmukis¹⁵⁸. Anglijos tekstilės gaminių eksportas į Portugaliją sunaikino ką tik susiformavusią šios šalies tekstilės pramonę. Vis dėlto Portugalija XVII a. pab. – XVIII a. pradžioje išlieka Europos ekonominiame pasaulyje pusiau periferija¹⁵⁹. Antruoju Europos ekonominio pasaulio raidos etapu ima stiprėti Švedijos valstybė. Ji XVII a. tampa kariškai stipriausia Europos valstybe su galinga metalurgijos pramone. Joje vienu metu plėtojosi dvi pramonės šakos – vario ir geležies. Plieno pramonei plėtoti reikėjo didelių kapitalo išteklių, tam stiprų postūmį teikė Olandijos investuojamas kapitalas. Plieno pramonės atsiradimas Švedijoje buvo pirmoji industrinė revoliucija¹⁶⁰. Švedijos tikslas buvo pasivyti Angliją ir Prancūziją. Jį įgyvendinti sutrukdė nuolatinis lėšų eikvojimas karo pramonei, nes krašto ištekliai buvo natūraliai riboti.

Antrasis etapas pažymėtas ypatingu įvykiu: XVIII a. Rusija tampa KPS pusiau periferija¹⁶¹. Rusija įsitraukė į KPS su stipria metalurgijos pramone, gerokai sustiprėjusi kariškai, turėdama tvirtą valstybės valdymo aparatą ir ambicingų tikslų. Visa tai liudija ilgas ir sekinantis Didysis Šiaurės karas tarp Rusijos ir Švedijos. Šio karo baigtį nulėmė gausūs Rusijos ištekliai¹⁶². Azija ir Afrika šiuo laikotarpiu buvo už KPS ribų – jos tik XIX a. buvo įtrauktos į KPS periferijų statusu. Vidurio Rytų Europa (Lenkija-Lietuva) išliko Europos ekonominiame pasaulyje periferija. Prūsija XVIII a. pradžioje įgijo pusiau periferijos statusą¹⁶³. Jį įgyjo ir Anglijos valdomos kolonijos Šiaurės Amerikoje.

Kovodama su Prancūzija dėl hegemonijos ir išteklių kontrolės, Anglija siekė pašalinti Olandiją, kuri kontroliavo grūdų prekybą. XVIII a. pradžioje Anglija pamažu pradeda kontroliuoti grūdų prekybą Baltijos jūros regione¹⁶⁴. Iki 1760 m. Anglijos ir Prancūzijos ekonominiai skirtumai buvo labai nedideli, tačiau nuo 1700 m. Anglijoje atsigavo metalurgijos ir tekstilės pramonė. Visa tai lėmė didelį

¹⁵⁸ Žr. *ibidem*, p. 181.

¹⁵⁹ Žr. *ibidem*, p. 192.

¹⁶⁰ *Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750. 1980, p. 209.*

¹⁶¹ Žr. *ibidem*, p. 218.

¹⁶² Žr. *ibidem*, p. 218-219.

¹⁶³ Žr. *ibidem*, p. 231.

¹⁶⁴ Žr. *ibidem*, p. 260-261.

Anglijos šuolį į priekį; po 1760 m. Prancūzijai liko tik sekti Anglijos pavyzdžiu¹⁶⁵. Kitas žingsnis, pastūmėjęs Angliją link hegemonijos – tai kartūno importo iš Persijos, Indijos, Kinijos trukdymas. Nuo 1700 m. Anglija sąlygiškai išstumia Olandiją iš vyraujančios padėties ir užima jos pozicijas, tačiau Anglijai dar buvo toli iki hegemonijos¹⁶⁶.

Nors ekonominio pasaulio raidos antrajame etape atsiranda prekybinis kapitalizmas, dėl kurio Europos ekonominis pasaulis konsoliduojasi ir išsiplečia, tačiau už KPS ribų dar lieka Indija, Kinija, Azija, Afrika. Vis dėlto tarp KPS ir jai nepriklausančių teritorijų vyko prekyba, kurią I. Wallersteinas apibrėžia kaip dvišalius mainus, priešpriešindamas juos daugiašaliams mainams, vykstantiems KPS viduje. Prekyba lemia pusiau periferinių zonų valstybių virtimą branduolio valstybėmis.

II. 2. 3. Pramoninio kapitalizmo atsiradimas ir KPS suglobalėjimas

Trečiuoju raidos etapu (1730–1840 m.) KPS įgijo globalų pavidalą, kuriam būdingas industrinis kapitalizmas. Šiuo laikotarpiu labai sumažėjo mirtingumas, nes pradėta skiepyti nuo raupų¹⁶⁷. I. Wallersteino teigimu, nors Europoje sparčiai plėtojosi įvairių rūšių pramonė, tačiau žemės ūkio produktų perdirbimo pramonė išliko viena svarbiausių. Žemės ūkio revoliucija buvo industrinės revoliucijos prielaida¹⁶⁸. Kyla keblumų nustatant, kada ir kur ji prasidėjo. Prancūzijoje ir Anglijoje vienu metu plėtojosi medvilnės, geležies ir žemės ūkio produktų perdirbimo pramonės. Abi valstybės buvo gerokai išplėtusios užsienio prekybą, jų skirtumai buvo nežymūs. Tik po 1785 m. pastebimas ryškus Anglijos ekonominis vyravimas pasaulinėje prekyboje¹⁶⁹. Nors Anglijai sunkiai sekėsi konkuruoti su Prancūzija kontinentinėje

¹⁶⁵ Žr. *ibidem*, p. 263.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 269.

¹⁶⁷ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy. 1989, p. 10.*

¹⁶⁸ Žr. *ibidem*, p. 22.

prekybos rinkoje, šį silpnumą kompensavo vyravimas jūros prekyboje. Prancūzija dėl didelės vidaus rinkos buvo mažiau suinteresuota plėsti užsienio prekybą. Medvilnės industrijos apimtis 1732–1766 m. Prancūzijoje buvo dvigubai didesnė nei Anglijoje¹⁷⁰, tačiau šioje dėl naujų technologijų (įrengimų) diegimo vyksta didelis medvilnės pramonės šuolis ir Prancūzija aplenkama. I. Wallersteino teigimu, Didžioji Prancūzijos revoliucija buvo pralaimėjimo kovoje su Anglija dėl hegemonijos KPS padarinys¹⁷¹. Anglija yra pirmoji valstybė po 1760 m., kuri industrializuojasi KPS. Ši valstybė buvo suinteresuota, kad Europa liktų neindustrinė, tuo užsitikrindama plačią realizavimo rinką¹⁷².

Nuo 1730–1750 m. prasideda radikalūs pokyčiai, lemiantys KPS globalizaciją. Į KPS imta įtraukti naujas teritorijas. 1750–1850 m. Indijos subkontinentas, Osmanų imperija, Vakarų Afrika, Rusija buvo įtrauktos į KPS. Tai radikaliai pakeitė šių teritorijų ekonominę struktūrą, jos turėjo prisitaikyti prie kapitalistinio pasaulinio darbo pasidalijimo. Indijos subkontinentas buvo galutinai inkorporuotas į KPS periferijos statusu iki 1850 m. ir tapo žaliavų branduolio zonos valstybėms tiekėjas. Iki tol plėtota pramonė buvo sužlugdyta dėl Europos konkurencijos – regionas buvo nepajėgus konkuruoti su Europoje mažomis sąnaudomis pagaminta produkcija. Indijos subkontinento įtraukimą į KPS periferijos statusu nulėmė aukštas Europos technologijų išsivystymo lygis. Branduolio zonos valstybės buvo suinteresuotos inkorporuoti šį regioną į KPS dėl plačios realizavimo rinkos bei žaliavų (šilko, prieskonių, arbatos) tiekimo. Prieš įtraukiant šią teritoriją, žaliavas ir produkciją Europa įsigydavo už auksą.

Vakarų Afrikos įtraukimas į KPS periferijos statusu pasireiškė eksporto sudėties pakitimu: vergų eksportą pakeitė žaliavų eksportas¹⁷³. I. Wallersteino teigimu, Vakarų Afrikos inkorporavimas skyrėsi nuo Rusijos ir Osmanų imperijos, nes ji nebuvo pasaulinė imperija. Rusija galutinai įtraukiama į Europos ekonominį pasaulį XVIII a. Siekdama užsitikrinti pusiau periferijos statusą, ji plėtoja baudžiavą dviejose srityse –

¹⁶⁹ Žr. *ibidem*, p. 68.

¹⁷⁰ Žr. *ibidem*, p. 78.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 94.

¹⁷² Žr. *ibidem*, p. 125.

¹⁷³ Žr. *Wallerstein I. The Modern World–System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World–Economy. 1989, p. 146.*

pramonėje ir žemės ūkyje¹⁷⁴. Šioje valstybėje pastebima žemių koncentracija stambių dvarininkų rankose. Jekaterinos II valdymo laikotarpiu itin suintensyvėjo baudžiava. Tai buvo ne atsitiktinis reiškinys, o politinio sprendimo integruotis į KPS rezultatas¹⁷⁵.

Turkija po 1838 m. tampa viena didesnių Anglijos produkcijos realizavimo rinkų. Osmanų imperija galutinai įtraukiama į KPS periferijos statusu iki 1872 m.¹⁷⁶. XVIII a. Anglijos valdomos kolonijos Šiaurės Amerikoje įgavo pusiau periferijos statusą. Šiose teritorijose nuo XVIII a. vidurio pastebimas didelis ekonominis šuolis: dėl gausių išteklių sparčiai plėtojama metalurgijos pramonė, laivų statyba, intensyviai ieškoma naujų produkcijos realizavimo rinkų. Prievartinis Anglijos ribojimas šių kolonijų teisių laisvai prekiauti paskatino jų atsiskyrimo nuo metropolijos politiką. To padarinys – 1783 m. Anglija praranda 13 kolonijų Amerikoje. Nepaisant to, vėliau (1815–1873 m.) Anglija išsikovoja KPS hegemonijos pozicijas. Šiuo tarpsniu ji ryškiausiai vyrauja pasaulio prekyboje, užsitikrindama pastovų žaliavų tiekimą, išplėtodama plačią produkcijos realizavimo rinką, tapdama *pasauline dirbtuve* pasauliniame darbo pasidalijime. I. Wallersteino teigimu, Anglijai hegemoninį statusą užtikrino galingas laivynas (šis be kliūčių viešpatavo vandenynuose), dėl kurio ji dominavo jūrinėje prekyboje, ir tai, jog ji pirmoji KPS tapo industrine valstybe.

Kaip matome, kilusi iš „ilgojo“ XVI a. KPS tapo globali XIX a. antroje pusėje. I. Wallersteino teigimu, tai buvo nauja, kapitalistiniu gamybos būdu pagrįsta socialinė sistema, egzistuojanti iki šiol.

II. 3. I. KPS teorijos recepcija ir kritika

KPS teorija susilaukė labai plataus socialinių bei istorijos mokslų specialistų vertinimo¹⁷⁷. Istorikai buvo ne tik pirmieji, bet ir aršiausi KPS teorijos kritikai. Jie

¹⁷⁴ Žr. ibidem, p. 186.

¹⁷⁵ Žr. ibidem, p. 162.

¹⁷⁶ Žr. ibidem, p. 177.

¹⁷⁷ Žr., pavyzdžiui, šias I. Wallersteino *Modernioji pasaulio sistema* veikalų recenzijas: *Apply A. B.* Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Historical Review*. 1975, Dec., vol. 80, no. 5, p. 1323–1324; *Cameron R.* The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. by Immanuel Wallerstein // *Journal of Interdisciplinary History*. 1976, Summer, vol. 7, no. 1, p. 140–144;

priekaištavo I. Wallersteinui dėl jo teorijos ir empirinės medžiagos neadekvatumo. Vienas griežčiausių I. Wallersteino kritikų R. Brenneris kategoriškai neigia tezę, kad Vidurio Rytų Europos (ypač Lenkijos) ekonominį atsilikimą XVI–XVIII a. nulėmė priklausomybė KPS periferijos statusu. Šį atsilikimą lėmė ne priklausomybė Europos ekonominiam pasauliui, bet prieš tai egzistavęs atsilikimas¹⁷⁸.

Garsus Vakarų marksizmo teoretikas, istorijos sociologas Perry Andersonas, lygindamas feodalizmo raidą skirtinguose Europos regionuose, Vakarų ir Rytų Europos istorijos skirtingas trajektorijas aiškina ištakų (feodalizmo genėzės ir absoliutizmo epochos) vietiniais ypatumais ir tvirtina, kad XV a. Lenkija buvo atsilikusi nuo Vakarų Europos. To meto Lenkija buvo retai apgyvendinta teritorija, joje vyravo daugiausia nederlingas dirvožemis, primityvi žemės ūkio technologija, buvo retas miestų tinklas¹⁷⁹.

Motyvuotos kritikos sulaukia ir KPS teorijoje sureikšmintą tarptautinių mainų bei pasaulinės rinkos procesų reikšmę regionų vidaus socialinei ekonominei raidai. Istorikas Steve J. Sternas, tirdamas Lotynų Amerikos istoriografiją, susietą su KPS

Skocpol T. Wallerstein's World Capitalis System: A Theoretical and Historical Critique. Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Journal of Sociology.* 1977, Mar., vol. 82, no. 5, p. 1075–1090; *Thirsk J.* Economic and Social Development on a European–World Scale. Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Journal of Sociology.* 1977, Mar., vol. 82, no. 5, p. 1097–1102; *Lawson F. H.* Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The Western Political Quarterly.* 1978, Jun., vol. 31, no. 2, p. 301–303; *McDonald A.* Wallerstein's World–Economy: How Seriously Should We Take It? Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The Journal of Asian Studies.* 1979, May, vol. 38, no. 3, p. 535–540; *Lane F. C.* Economic Growth in Wallerstein's Social Systems. A Review Article // *Comparative Studies in Society and History.* 1976, Oct., vol. 18, no.4, p. 517–532; *DuPlessis R. S.* Wallerstein, World Systems Analysis, and Early Modern European History // *The History Teacher.* 1988, Feb., vol. 21, no. 2, p. 221–232; *Kimmel M. S.* Reviewed Work(s): The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy // *Theory and Society.* 1982, Mar., vol. 11, no. 2, p. 244–251; *Roth G.* Reviewed Work(s): The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy, 1600–1750 // *Social Forces.* 1982, Jun., vol. 60, no. 4, p. 1199–1201; *Darty W.* Reviewed Work(s): The Modern World–System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World–Economy, 1730 s.–1840 s. by Immanuel Wallerstein // *The Journal of Economic History.* 1992, Mar., vol. 52, no. 1, p. 261–262; *Mokyr J.* Reviewed Work(s): The Modern World–System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World–Economy, 1730–1840 s. // *Theory and Society.* 1991, Dec., vol. 20, no. 6, p. 895–899.

¹⁷⁸ *Brenner R.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe// *Past and Present.* 1976, no 70, p. 30–75. Plačiau apie šią R. Brennerio kritiką – kiek vėliau. Žr. III. 1. Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. atsilikimas: vidinių ir išorinių priežasčių kontroversija.

¹⁷⁹ *Anderson P.* Passages from Antiquity to Feudalism. London: Verso, 1974, p. 258–264. Žr. taip pat *jo paties.* Lineages of the Absolutist State. London: Verso, 1974, p. 53–60.

teorija, pabrėžia, kad ši prieiga neabejotinai yra viena geriausių per pastaruosius du dešimtmečius Vakarų socialiniuose moksluose¹⁸⁰, kita vertus, neišvengiamai provokuoja aštrią diskusiją dėl to, kad I. Wallersteinas siekia iš dalies dirbtinai „išsprauti“ Lotynų Ameriką iš savo modelį. S. J. Sterno teigimu, pasaulinės prekybos įtaka Lotynų Amerikos regionio vidaus raidai pasitvirtina tik cukraus eksporto (šis adekvačiausiai atitinka KPS koncepciją), bet nepasitvirtina sidabro eksporto atveju¹⁸¹.

Sociologas neovėberininkas Randallas Collinsas priekaištauja I. Wallersteinui, jog kapitalizmo atsiradimo priežastys negali būti redukuotos į pasaulinio darbo pasidalijimo bei pasaulinės prekybos atsiradimą. Anot jo, I. Wallersteinas į KPS teoriją neįtraukė ypač svarbios institucijų poveikio kapitalizmo atsiradimui eksplicitinės analizės, kurią aptinkame M. Weberio modernaus kapitalizmo atsiradimo modelio aprašyme¹⁸².

Vieno svarbiausių *priklausomybės teorijos* kūrėjų, istorijos sociologo A. G. Franko pateiktame *neurocentriniam* Vakarų iškilimo aiškinime lemiamas vaidmuo teikiamas ne savaiminiams Vakarų pranašumams, bet apie 1800 m. prasidėjusiam Rytų nuosmukiui. Europa savarankiškai nesukūrė pasaulinės ekonomikos sistemos, priešingai, dėl Amerikos aukso įsijungė į seniai egzistuojančią Afro-Eurazijos ekonominę sistemą. Ekonomiškai pasaulyje dominuojantys regionai iki 1800 m. buvo Azijoje. Jo nuomone, vadovaujantį vaidmenį atliko ir pasaulio ekonomikos centru buvo Kinija, o ne Portugalija XVI a., Olandija XVII a., ar Anglija XVIII a.¹⁸³

Kita sritis, kelianti abejonių KPS teorijos kritikams, yra kultūros bei politikos reikšmė šiai sistemai. Istorijos sociologai Danielis Chirotas ir Thomas D. Hallas kaltina KPS teoriją perdėtu ekonomizmu, dėmesio stoka kultūros procesams ir mechanizmams, be kurių neįmanomas ir ekonominis gyvenimas¹⁸⁴.

¹⁸⁰ Stern S. J. Feudalism, Capitalism, and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean // *Confronting Historical Paradigms: Peasants, Labor, and the Capitalist World System in Africa and Latin America*. Madison: The University of Wisconsin Press. 1993, p. 36–37.

¹⁸¹ Ibidem, p. 52–54.

¹⁸² Collins R. Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization // *American Sociological Review*. 1980, vol. 45, no. 6, p. 938–940.

¹⁸³ Frank G. ReOrient. Global Economy in the Asian Age. Berkely: University of California Press. 1998, p. 35–39. Žr., plg.: Goldstone J. A. The Rise of the West—Or Not? A Revision to Socio-Economic History // *Sociological Theory*. 2000, Jul., vol. 18, no. 2, p. 175–194.

¹⁸⁴ Chirot D., Hall T. D. World-System Theory // *Annual Review of Sociology*. 1982, vol. 8, p. 101–102. Apie ekonominį redukcionizmą politinių bei kultūros procesų sąskaita KPS plačiau žr. taip pat:

I. Wallersteino straipsnį *Kultūra kaip ideologinių kovų laukas modernioje pasaulio sistemoje* [t. y. KPS. – D. Ž.] galime traktuoti kaip atsaką tiems kritikams, nes jame pateikiama kultūros vaidmens KPS eksplikacija. Kultūra, I. Wallersteino teigimu, yra kolektyvinių istorinių pastangų vienaip ar kitaip „susitvarkyti“ su sociopolitinės tikrovės prieštarumais, sudėtingumais, dviprasmybėmis rezultatas. Sisteminiai prieštarumai išreiškia ir priešingus interesus, tad kultūrai tenka juos savaip neutralizuoti, vienus išstumiant už kultūros diskurso ribų, o kitus pateikiant kaip natūralios visuomenės sandaros elementus, pažangos variklį, amžiną žmogaus esmę ir pan. Šiuo atžvilgiu pati kultūros sistema tampa ideologinės interesų kovos išraiška¹⁸⁵.

Minėti tyrinėtojai prieštarauja ir dėl KPS teorijoje preferuojamo ekonominio konteksto bei teigia ekonominių bei politinių procesų dialektiškumą. Anot jų, ekonominio ir politinio kontekstų sintezė padėtų išvengti besąlygiško pritarimo vienam ar kitam kontekstui ir vienmačio požiūrio į praeities visuomenės reiškinių raidą. Jie taip pat abejoja dėl KPS teorijos teiginio, jog prekybiniai ryšiai su branduoliu buvo nenaudingi periferijai. Branduolio zonos valstybėms nereikėjo dirbtinai (politinėmis, ekonominėmis bei karinėmis galiomis) palaikyti prekybos ryšių. Priešingai I. Wallersteino požiūriui, D. Chirotas ir T. D. Hallas teigė, jog periferinės zonos valstybės buvo suinteresuotos prekybiniais ryšiais labiau nei branduolio zonos valstybės, kadangi prekyba skatino ekonomikos raidą¹⁸⁶.

Prie netiesioginių KPS teorijos kritikų galime priskirti amerikiečių ekonomistą, reikšmingiausia vadinamosios naujosios institucionalistinės ūkio istorijos atstovą Douglassą C. Northą, tyrusį įvairių pasaulio regionų ūkinės raidos skirtumų priežastis. Anot jo, imperialistinės, arba centrinės, ekonomikos augimas vyksta dėl to, kad tam tikra institucinė struktūra jai leidžia išnaudoti priklausomas, arba periferines, ekonomikas. Tiek praeities, tiek dabarties ekonomikos istorija pateikia augančių,

Skocpol T. Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. Reviewed Work(s): The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Journal of Sociology*. 1977, Mar., vol. 82, no. 5, p. 1075–1090; *Zolberg A. R.* Origins of the Modern World System: A Missing Link // *World Politics*. 1981, Jan., vol. 33, no. 2, p. 253–281.

¹⁸⁵ Žr. *Wallerstein I.* Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System // *Global Culture: Nationalism, Globalisation and Modernity* / Ed. by M. Featherstone. London, Thousand Oakes, New Delhi: SAGE, 1996, p. 31–55.

¹⁸⁶ *Chirot D., Hall T. D.* World-System Theory // *Annual Review of Sociology*, 1982, p. 92–93. Žr. taip pat *Chase-Dunn Ch., Hall T. D.* Comparing World-Systems: Concepts and Working Hypotheses // *Social Forces*. 1993, Jun., vol. 71, no. 4, p. 871–875.

stagnacinių ir smunkančių ekonomikų pavyzdžių – tai verčia išsiaiškinti, kokios institucinės ypatybės lemia jų skirtumus¹⁸⁷. Atsižvelgiant į D. C. Northo mintis teigiame, kad KPS teorijoje trūksta eksplisitinio institucinio geoekonominių zonų hierarchijos atsiradimo aiškinimo. D. C. Northas nurodo *išnaudojimo modelių* (šioms priskiriama KPS teorija – D. Ž.) trūkumą, kad šie (jeigu šalys neturtingos dėl to, kad yra jų augimą slopinančios institucinės struktūros aukos) nekelia klausimo: ar tokia institucinė struktūra joms buvo primesta iš šalies, ar atsirado dėl endogeninių veiksnių, *ar dėl abiejų šių veiksnių sąveikos?*¹⁸⁸ Deja, ypač svarbios minėtų veiksnių sąveikos analizės nerandame I. Wallersteino darbuose – tai yra KPS teorijos spraga.

Nepaisant įvairiapusės, motyvuotos KPS teorijos kritikos, šioje teorijoje gausu impulsų, naudingų svarstant problemas, priklausančias sunkiausiems ir kartu reikšmingiausiems socialinių ir humanitarinių mokslų klausimams. Netgi kritiškiausiai jos atžvilgiu nusiteikęs istorikas R. Brenneris pripažino, kad kai kurios KPS teorijos dalys yra novatoriškos ir naudingos. Istorikas pritaria I. Wallersteinui, kad pasaulinės rinkos atsiradimas savaime dar negarantuoja šalies ekonomikos pakilimo. Kita šio pakilimo sąlyga yra šalies pasirinkto gamybos metodo funkcija pasauliniame darbo pasidalijime¹⁸⁹. Istorijos sociologai Robertas A. Denemarkas, Kennethas P. Thomas ir Stephenas K. Sandersonas, pripažindami pasaulinio konteksto svarbą šalies socialinei ekonominei raidai, siekė KPS teoriją kritiškai papildyti pasaulinio ir lokalinio kontekstų sinteze, kurią I. Wallersteinas nepakankamai nagrinėjo¹⁹⁰. Sociologo James Mahoney teigimu, I. Wallersteino aiškinimas, kodėl KPS išeities tašku tapo ne Kinija, o Europa, patenka į *priklausomybės nuo kelio* (angl. *path dependence*) tyrimo lauką. Joje laiko momentas, kuriame įvyko „iešmus nustatantis“ pasirinkimas (KPS išeities taškas – Europa arba Kinija), iškyla kaip lemtingas istorinis atsitiktinumas, negrįžtamai nulėmęs tolesnę jų

¹⁸⁷ North D. C. Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003, p. 171.

¹⁸⁸ Ibidem, p. 171.

¹⁸⁹ Brenner R. Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West. The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century / Ed. D. Chirot. Berkely: University of California Press, 1989, p. 36.

¹⁹⁰ Žr.: Denemark A. R., Thomas P. K. The Brenner–Wallerstein Debate // International Studies Quarterly. 1988. Mar., vol. 32, no. 1, p. 663–664; Sanderson S. K. World–Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? 2005, p. 204–205.

raidą¹⁹¹. Tarptautinių ekonominių santykių specialistė Susan Strange pripažįsta KPS teorijos įnašą (tiriant valdžios ir rinkos sąveiką) į tolesnę tarptautinės politinės ekonomijos plėtrą¹⁹². Vaisingiausiai KPS teorijos idėjas pritaikė kultūros antropologai – jie į savo tyrimo lauką įtraukė „primityvias“ ir neeuropines kultūras, kurias eurocentrizmas buvo nuvertinęs kaip nepažangias.

T. R. Shannonas, reziumuodamas KPS teorijos iškeltas problemas ir paskutiniųjų dviejų dešimtmečių sociologijos ir istorijos mokslų diskusijas, jas redukuoja į šiuos klausimus: 1) kas moderniais laikais lemia visuomenių dinamiką ir nepastovumą? 2) kaip paaiškinti valstybės galios atsiradimą ir sumažėjimą? 3) kodėl kapitalizmas yra nestabilus ir linkęs į pasikartojančias krizes? 4) kodėl daugumai periferinių zonų valstybėms nepavyksta pasiekti branduolio zonų valstybių ekonominio augimo? 5) kokius pavidalus bei kryptis moderniais laikais įgyja galia? 6) kas lemia kapitalizmo atsiradimą ir branduolio zonos valstybių sėkmę?¹⁹³ Atsakymai į šiuos klausimus mums leistų labiau suprasti ne tik praeities, bet ir šiuolaikinę visuomenę.

II. 4. Antrosios dalies apibendrinimas

1. I. Wallersteino tyrimo objektas yra KPS atsiradimas ir raida. KPS susiformavo Europos ekonominio pasaulio pagrindu per „ilgąjį“ XVI a. (1450–1640 m.) ir egzistuoja iki šiol. KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir darbo pasidalijimu, politiškai organizuotas suverenių, tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių valstybių sistemos pavidalu. Ypač svarbus KPS bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį, periferiją ir pusiau periferiją (pagal vaidmenį pasauliniame darbo pasidalijime).
2. Svarbiausi KPS teorijos šaltiniai yra priklausomybės teorija, F. Braudelio istorijos teorija, K. Marxo kapitalizmo teorija ir marksistinės imperializmo

¹⁹¹ Mahoney J. Path Dependence in Historical Sociology // *Theory and Society*. 2000. vol. 29, p. 520.

¹⁹² Strange S. Valstybės ir rinkos. / Iš anglų k. vertė K. Maniokas. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 30–31.

¹⁹³ Shannon R. T. An Introduction to the World–System Perspective. 1996, p. 212.

teorijos. Dėl vyraujančios marksistinių šaltinių reikšmės KPS galima laikyti neomarksistine teorija.

3. KPS raidą (nuo XVI a. iki XIX a. antrosios pusės) sudaro trys etapai:
 - a) agrarinio kapitalizmo epocha – KPS raidos išeities taškas;
 - b) prekybinio kapitalizmo laikotarpis – KPS sutvirtėjimo padarinys;
 - c) KPS globalėjimo laikotarpis.
4. KPS teorijos kritikus galime suskirstyti į: istorikus, sociologus ir ekonomistus. Pirmieji rodo, kad šiai teorijai trūksta empirinio adekvatumo, ji ignoruoja socialinės struktūros ir ekonomikos vystymosi abipusį ryšį, perdeda pasaulinės rinkos svarbą šalių vidaus socialinei ekonominei raidai, nukrypsta į ekonomizmą. Sociologai ir ekonomistai KPS teorijoje pasigenda institucijų poveikio kapitalizmui atsirasti bei institucinio geoekonominių zonų hierarchijos atsiradimo eksplisicinių analizių.
5. KPS teorijos empirinį adekvatumą padidintų (kiek tai apskritai įmanoma) jos papildymas pasaulinio ir lokalinio kontekstų sinteze tiriant praeities socialinę ekonominę tikrovę. Kita vertus, apie KPS teorijos įtaką liudija tolesnė tarptautinės politinės ekonomijos plėtra bei kultūros antropologijos radikalus atsinaujinimas (nekalbant apie lyginamąją istorinę sociologiją).
6. KPS teorijos esminis komponentas – periferinio kapitalizmo koncepcija. Skiriamasis jo bruožas yra priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas. Periferijos politinei organizacijai gali būti būdinga: politiniu ir kariniu požiūriu silpnas valstybingumas arba kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. Periferijos kapitalistinę klasę sudaro vergvaldžiai ir žemvaldžiai, kurių plantacijos ir palivarkai yra kapitalistinės įmonės, gaminančios produkciją pardavimui bei eksportui. Periferiniam kapitalizmui pasauliniame darbo pasidalijime tenka žaliavų gavybos ir žemės ūkio produkcijos tiekimo branduolio zonos valstybėms vaidmuo.

III DALIS

KPS IR TRADICINĖS MARKSISTINĖS ISTORIOGRAFIJOS XVI– XVIII A. VIDURIO RYTŲ EUROPOS SOCIALINĖS EKONOMINĖS RAIDOS AIŠKINIMŲ ANALIZĖ

Šioje dalyje siekiama:

1. palyginti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos istorinės raidos sampratas I. Wallersteino neomarksistinėje KPS teorijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje;
2. pateikti atsakymą, kuris leistų ryškiau sufokusuoti tolimesnius tyrimus.

III. 1. XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimas: vidinių ir išorinių priežasčių kontroversija

Keblumai, su kuriais susiduriame lygindami du konkuruojančius aiškinimus, kyla dėl *antrosios baudžios laidos* atsiradimo priežasčių skirtingo interpretavimo. Tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu, Vidurio Rytų Europos *antrąją baudžios laidą* lėmė vidinės ekonominės socialinės priežastys, o KPS aiškinimas implikuoja išorines priežastis – išitraukimą į pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu. Šį skirtumą galima paaiškinti palyginant minėtų sampratų implikuojamus kontrafaktinius teiginius: pagal išorinių priežasčių teoriją, jeigu Vidurio Rytų Europos regionas XV a. (kai „pradinės sąlygos“ buvo supanašėjusios su Vakarų Europos) nebūtų įtrauktas į neekvivalentiškus rinkos mainus su Vakarų Europa, tai jo ūkinių ir socialinių struktūrų raida ir rezultatai būtų buvę panašūs į tuo laikotarpiu būdingus Rusijai ar Osmanų imperijai, kurios tuo metu dar nebuvo KPS dalis (t. y. Vidurio Rytų Europa būtų dar labiau atsilikusi).

Išorinių priežasčių teorija leidžia išivaizduoti ir tokią alternatyvią istoriją, kurioje Vidurio Rytų Europa tampa KPS branduoliu. Didžiausių galimybių tam turėjo vokiečių kolonizuojamos žemės. Pvz., sutriuškinęs lenkų ir lietuvių kariuomenę prie Žalgirio Ordinas išigali Baltijos ir Šiaurės jūrose ir tampa ekspedicijų, kurių metu atrandama Amerika, rėmėju (XV–XVI a. darydamas tą patį, ką vėliau mėgino Kuršo

hercogai¹⁹⁴). Tada gal Karaliaučius, Ryga ar Gdanskas būtų tapęs tuo, kuo XVI–XVII a. tapo Antverpenas ar Amsterdamas? Tokiam scenarijui kelią užkirto faktinė lietuvių ir lenkų pergalė Žalgirio mūšyje, kuri anaipol nebuvo nulemta kokių nors „istorijos dėsnų“ ar „neišvengiama“¹⁹⁵. Jeigu pritarstume vidinių priešasčių teorijai, šie alternatyvūs Vidurio Rytų Europos istorijos scenarijai neturi jokio pagrindo: Vidurio Rytų Europa „dėsningai“ vėlavo, ropšdamasi tomis pačiomis socialinės ekonominės raidos pakopomis, kurias jau anksčiau įveikė Vakarų Europa. Nė vienu savo istorijos momentu ji neturėjo jokių šansų išsiveržti į priekį (bet ir negalėjo dar labiau atsilikti), ir jokia lemtingo mūšio ar kito įvykio kitokia baigtis negalėjo jos ekonominėje ir socialinėje istorijoje nieko (išskyrus politines sienas) pakeisti – nei pagreitinti, nei sulėtinti jos eigos.

„Tikrųjų“ Vidurio Rytų Europos regiono atsilikimo priešasčių nustatymas leistų išspręsti pagrindinę šio tyrimo problemą. Nurodėme (žr. I. 1 ir II. 3), kad vienas griežčiausių I. Wallersteino kritikų R. Brenneris kategoriškai atmeta tezę, jog Vidurio Rytų Europos (ypač Lenkijos) ekonominį atsilikimą XVI–XVIII a. nulėmė priklausomybė KPS periferijos statusu. 1976 m. straipsnyje *Agrarinės visuomenės struktūra ir ekonomikos vystymasis ikiindustrinėje Europoje* jis teigė, kad ši atsilikimą lėmė ne priklausomybė Europos ekonominiam pasauliui, bet prieš tai egzistavęs atsilikimas¹⁹⁶. I. Wallersteino atliktos Lenkijos situacijos analizės KPS

¹⁹⁴ Kuršo hercogystė turėjo užjūrio kolonijų (Tobago salą prie Pietų Amerikos šiaurės rytų pakrantės ir Gambiją Afrikoje). Žr. *Norkus Z.* Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu // Lietuvos istorijos studijos. 2009, t. 23, p. 63.

¹⁹⁵ Plačiau apie kontrafaktinius teiginius istoriografijoje žr.: *Norkus Z.* Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje // Problemos. 1998, t. 53, p. 43–60; *Fenoaltea S.* The Discipline and They: Notes on Counterfactual Methodology and the „New“ Economic History. // *Journal of European Economic History*. 1973, vol. 2, no. 3, p. 729–746; *Gould J. D.* Hypothetical History // *The Economic History Review*. 1969, Aug., vol. 22, no. 2, p. 195–207.

¹⁹⁶ *Brenner R.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe // *Past and Present*. 1976, Feb., no. 70, p. 30–75. Svarbu pažymėti, kad šis straipsnis sukėlė plačią tarptautinę diskusiją. Žr. šiuos tekstus: *Postan M. M., Hatcher J.* Population and Class Relations in Feudal Society // *Past and Present*. 1978, Feb., no. 78, p. 24–37; *Croot P., Parker D.* Agrarian Class Structure and Economic Development // *Past and Present*. 1978, Feb., no. 78, p. 37–47; *Wunder H.* Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany // *Past and Present*. 1978, Feb., no. 78, p. 47–55; *Ladurie E.* A Reply to Professor Brenner // *Past and Present*. 1978, May, no. 79, p. 55–59; *Bois G.* Against the Neo-Malthusian Orthodoxy // *Past and Present*. 1978, May, no. 79, p. 60–69; *Hilton H. R.* A Crisis of Feudalism // *Past and Present*. 1978, Aug., no. 80, p. 3–19; *Cooper P. J.* In Search of Agrarian Capitalism // *Past and Present*. 1978, Aug., no. 80, p. 20–65; *Klima A.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia // *Past and Present*. 1979, Nov., no. 85, p. 49–67; *Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10,

požiūriu pagrindiniu trūkumu R. Brenneris laiko šioje teorijoje atmetamą arba ignoruojamą socialinės struktūros ir ekonomikos raidos ryšį. Lyginant Vidurio Rytų Europą su Vakarų Europa vėlyvųjų viduramžių krizė pirmosios nepalietė, o tai ir nulėmė skirtingus regionų raidos padarinius. Šios krizės laikais teritorijose į rytus nuo Elbės feodalų ekonominė padėtis buvo kur kas geresnė nei Vakarų Europos bajorų. Taip buvo todėl, kad teritorijose į Rytus nuo Elbės, priešingai nei Vakarų Europoje, valstiečiai menkai priešinosi feodalams, nes dėl kolonizacijos iš Vakarų bei mažo gyventojų tankumo nebuvo vieningo socialinio pasipriešinimo ir kovos dėl savo teisių tradicijos. To pasekmė – teritorijose į Rytus nuo Elbės valstiečiai savo teises iš dvarininkų „gaudavo“, t. y. dvarininkai iš viršaus „nuleisdavo“ sau palankias teises¹⁹⁷.

Šį R. Brennerio teiginį galime sukonkretinti Lietuvos atveju. E. Gudavičiaus požiūriu, Lietuvoje valstiečiai neturėjo sąlygų pasipriešinti augančiai baudžiavai dėl dviejų priežasčių: 1) intensyvios vidaus kolonizacijos karams pasibaigus; 2) karinės monarchijos įtvirtintos administracijos stiprios kontrolės. XV–XVI a. pradžioje Rytų ir Vidurio Lietuvoje nebuvo didesnių valstiečių sukilimų, jų pasipriešinimas pasireiškė vien skundais didžiajam kunigaikščiui, vengimu atlikti prievoles, pabėgimais. Išimtimi laikytina Žemaitija, kurioje 1418 m. būta valstiečių sukilimo. Šis išskirtinumas buvo nulemtas lėtesnio įbaudžiavinimo proceso, kurį sąlygojo stambios ponų ir bajorų žemėvaldos nesusiformavimas¹⁹⁸.

Menkas valstiečių priešinimasis feodalams Vidurio Rytų Europos regione nuo XVI a. lėmė dar didesnę feodalų politinės ir ekonominės galios išaugimą, leidusį feodalams nekonkurenciniais metodais pašalinti valstiečius iš rinkos. R. Brennerio teigimu, dėl to žemės ūkis prarado galimybę modernėti – feodalams, turintiems prekybos monopolininkų teises rinkoje, nebuvo jokio motyvo reinvestuoti pelną. Nors XVI a. Vidurio Rytų Europoje labai pagausėjo gyventojų, išaugo gamyba, bet lažinio palivarkinio ūkio plėtimas (o kartu ir baudžiovos sunkėjimas) sustabdė modernios

no. 2, p. 373–400; *jo paties*. Modele teoretyczne i historyczne w interpretacji rozwoju feudalizmu w Europie wschodniej (X–XVIII w.) // *Topolski J.* Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 267–334; *Hoyle R. W.* Tenure and the Land Market in Early Modern England: Or a Late Contribution to the Brenner Debate // *The Economic History Review*. 1990, Feb., vol. 43, no. 1, p. 1–20. Žr. taip pat R. Brennerio straipsnį “The Agrarian Roots of European Capitalism” (iš *Past and Present*. 1982, Nov., no. 97, p. 16–113.), kuriame atsakoma šiems kritikams.

¹⁹⁷ Žr. *Brenner R.* The Agrarian Roots of European Capitalism. 1982, p. 70–75.

¹⁹⁸ Žr. *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. 1999, p. 344. Žr. taip pat: *Jurginis J.* Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiovos panaikinimo). Vilnius, 1978, p. 42–58.

ekonomikos raidą. Lenkijos bajorijos naudai susiklostęs socialinių jėgų santykis leido maksimaliai sustiprinti valstiečių baudžiavinę priklausomybę dvarui, o tai ir nulėmė šios šalies atsilikimą nuo Vakarų Europos.

Gana įtikinamam R. Brennerio požiūriui pritaria ir lenkų istorikas J. Kochanowiczius, tyręs Lenkijos-Lietuvos priklausomybės Vakarų Europai priežastis. Jis ekonominę priklausomybę nusakė šiais požymiais: 1) intensyvūs prekybos ryšiai tarp dviejų regionų, kurių vienas yra mažiau ekonomiškai išsivystęs; 2) toks regionas „pasiduoda“ įtakai, t. y. pradeda iš dalies specializuotis vieno produkto eksporte; 3) besikeičianti šio produkto paklausa lemia mažiau išsivysčiusių šalių ekonominį atsilikimą¹⁹⁹. Lenkijos-Lietuvos ekonominė priklausomybė prasidėjo dar XV a., prieš masišką grūdų eksportą į Šiaurės Vakarų Europą. Priklausomybė lėmusios pagrindinės priežastys buvo vidinės: ryšys tarp valstybinės valdžios politikos bei žemės / darbo jėgos santykio. Lenkijos-Lietuvos valstybėse esant dideliems žemės plotams bei trūkstant darbo jėgos, feodalai (nesulaukdami stipraus pasipriešinimo iš valstiečių) gana lengvai institucionalizavo šalyje baudžiavinę santvarką. Istorikas, įrodęs XVI–XVIII a. Lenkijos-Lietuvos valstybių ekonomikos priklausomybę Vakarų Europai, pažymi, kad ši buvo žymiai mažesnė nei socialinė ir politinė priklausomybė: sarmatizmo ideologijai atstovaujantys bajorai imitavo vakarietiškas gyvenimo formas lažinės palivarkinės sistemos įtvirtinimo sąskaita²⁰⁰.

Nors I. Wallersteino KPS požiūriu išorinė įtaka turi didžiausią reikšmę šalies vidaus raidai, galime nurodyti nemažai kontrargumentų, kurie verčia suabejoti pasaulinės prekybos įtaka Lenkijos-Lietuvos valstybių raidai. J. Topolskis nesutinka su I. Wallersteino teigimu, kad pasaulinės rinkos susiformavimas buvo tiesioginė priežastis, nulėmusi lažinio palivarkinio ūkio plėtimąsi ir baudžios pasunkėjimą Lenkijos-Lietuvos valstybėse. Jis mano, kad toks teigimas yra vienašališkas ir labai supaprastina problemos tyrimą. XVI–XVII a. Lenkijos-Lietuvos grūdų eksportas į pasaulinę rinką sudarė ne daugiau kaip 5–6 % viso eksporto, likusi žemės ūkio ir plataus vartojimo prekių produkcijos dalis buvo realizuojama vidaus rinkoje. XVI–XVII a. į eksportą orientuoti dvarai daugiausia priklausė didikams, Bažnyčiai ir

¹⁹⁹ Žr. *Kochanowicz J.* The Polish Economy and the Evolution of Dependency // The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century / Ed. *D. Chirot*. Berkely: University of California Press, 1989, p. 118–119.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 110–111. Žr., p.lg.: *Gorecki P.* Viator to Ascriptitus: Rural Economy, Lordship, and the Orgins of Serfdom in Medieval Poland // *Slavic Review*. 1983, Spring, vol. 42, no. 1, p. 35.

valstybei. Tuo tarpu smulkių dvarininkų ūkio produkcija daugiausia buvo realizuojama vidaus rinkoje²⁰¹.

Tiesa, J. Topolskis pritaria, kad be Vidurio Europos Vakarų Europoje nebūtų buvę kapitalizmo. Kapitalo kaupimas ir darbo pasidalijimas – tai būtiniausios kapitalizmo sąlygos. Vien vilnos nepakako, kad išgyventum, tam reikėjo ir javų. Vidurio Rytų Europa ir buvo Vakarų Europos pramonei reikalingų javų tiekėja. Iš Lietuvos bei Novgorodo buvo vežami ir kailiai. Pasak J. Topolskio, yra daug įrodymų, kad Vakarai buvo priklausomi nuo iš Rytų gabenamų žaliavų. Remiantis istoriko teiginiais galima teigti, kad tam tikru požiūriu Vidurio Rytų Europa buvo svarbesnė Vakarų Europai, o ne atvirkščiai, nes rytiečiai vakariečiams buvo reikalingi egzistenciškai, o vakariečiai rytiečiams buvo tik prabanga²⁰². Kita vertus, problema yra ta, kad daugelis tyrinėtojų stipriai perdeda XVI–XVIII a. eksporto ir importo kieki, t. y. pabrėžia balanso nebuvimą Lenkijos-Lietuvos valstybėse. Faktiškai eksportas ir importas buvo nedidelės apimties – skirtumas tarp jų buvo nedidelis²⁰³.

Vadinasi, I. Wallersteinas perdeda Lenkijos-Lietuvos įsitraukimo į pasaulinę rinką įtaką jų socialinei ekonominei raidai. Iš to seka, kad *antroji baudžiavos laida* buvo nulemta vidinių priežasčių.

J. Topolskis pritaria I. Wallersteino teiginiui apie Lenkijos-Lietuvos valstybėse vyravusį efektyviausią (atsižvelgiant į to meto valstybės geografinį ir geopolitinį kontekstą) gamybos būdą – baudžiavinį darbą. Lenkų istorikas, akcentuodamas neišvengiamą (dėl vidinių priežasčių²⁰⁴) lažinio palivarkinio ūkio kūrimąsi Lenkijos-

²⁰¹ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych: od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795). Tom. II. Poznań, 1999, s. 35. Žr. taip pat *jo paties*. Eksport płodów rolnych a problem oceny sytuacji gospodarczej strefy bałtyckiej w XVI–XVII wieku // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 92.

²⁰² XVII a. pirmoje pusėje Anglijos karinio jūrų laivyno pramonė buvo itin priklausoma nuo Lenkijos linų žaliavų importo. Detaliau žr. *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 105-110. Žr. taip pat *Fisher F. J.* London's Export Trade in the Early Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1950, vol. 3, no. 2, p. 151–161. Be to, Lenkija iki pat XIX a. išliko pagrindinė miško žaliavų tiekėja Anglijos karinio jūrų laivyno pramonei. Žr. *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 124.

²⁰³ Žr. *Dzieje Polski* / Pod. red. J. Topolski. Warszawa, 1978, s. 289-297. Žr., plg.: *Пуйрмияэ Х. А.* О влиянии балтийской торговли на процесс генезиса капитализма в Западной Европе (конец XVI–XVII в.) // *Проблемы генезиса капитализма*. Москва, 1970, с. 52.

²⁰⁴ Lenkijos-Lietuvos valstybės buvo priverstos „prišti“ valstiečius prie žemės, nes: 1) buvo dideli nedirbamų žemių plotai; 2) žymus darbo jėgos stygius. Žr. *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych: od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795). 1999, s. 36.

Lietuvos valstybėse, kartu pabrėžia neigiamus šio proceso padarinius – valstiečių išstūmimą iš rinkos, kuris lėmė jų galimybių plėtoti prekinį ūkį pašalinimą.

Tiriant diskusiją dėl XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo išorinių ir vidinių priežasčių, svarbūs yra lenkų istorikės M. Boguckos argumentai, kuriais ji prieštarauja J. Topolskiui ir pritaria I. Wallersteino pozicijai. Anot jos, J. Topolskis klaidingai nurodo grūdų eksporto statistiką. Nebuvo tokios Lenkijos-Lietuvos lokalinės rinkos, kurioje būtų realizuojami grūdai J. Topolskio nurodytais kiekiais, nes jis apsiribojo tik eksporto per Gdansko uostą statistika. Grūdai buvo eksportuojami ne tik per Gdansko, bet ir per kitus uostus (pvz., Rygos, Elbingo, Karaliaučiaus ir kitų), kurių bendra krovininių apimtis XVI–XVII a. sudarė apie 20–25 % viso eksporto į pasaulinę rinką²⁰⁵. Lenkų istorikės pozicija artima A. Mączako ir H. Samsonowicziaus teiginiams dėl išorinės įtakos reikšmės XVI–XVIII a. Lenkijos-Lietuvos valstybių vidaus raidai²⁰⁶.

Ekonominę priklausomybę nuo Šiaurės ir Vakarų Europos liudijo ir specifinis Lenkijos-Lietuvos valstybių miestų vaidmuo. Lenkų istoriko A. Wyrobiszo ir vengrų istoriko P. Gunsto teigimu, miestų specializacija buvo žemės ūkio žaliavų eksportas bei reeksportas – jie buvo tarpininkai, perparduodantys žaliavas užsienio pirkliais²⁰⁷. Šiuos teiginius galima dar labiau detalizuoti, pabrėžiant, kad, pirma, Vidurio Rytų

²⁰⁵ *Bogucka M.* North European Commerce as a Solution to Resource Shortage in the Sixteenth–Eighteenth Centuries // *Natural Resources in European History* / Ed. *A. Mączak., N. W. Parker.* Washington, 1978, p. 16. Žr. taip pat: *jos pačios.* Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century // *The Economic History Review.* 1973, vol. 26, no. 3, p. 433–447; *jos pačios.* Handel bałtycki Amsterdamu w pierwszej połowie XVII w. w świetle kontraktów frachtowych // *Zapiski Historyczne.* 1969, t. 34, zes. 2, s. 7–33; *jos pačios.* Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny.* 1968, t. 59, zes. 2, s. 245–252. Beje, lenkų istorikės teiginiai sutampa su nyderlandų istoriko W. S. Ungerio teiginiais. Žr. *Unger W. S.* Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Economic History Review.* 1959, vol. 12, no. 2, p. 209–211.

²⁰⁶ A. Mączako ir H. Samsonowicziaus požiūriu, *antroji baudžiatvės laida* buvo nulemta išorinių priežasčių. Be to, šie istorikai pažymi, kad nuo XVI a. iki XVII a. 3-ojo dešimtmečio Lenkijos jūros prekybos su Vakarų Europa balansas buvo teigiamas (eksportas viršijo importą), o nuo XVII a. vid. iki XVIII a. pab. – neigiamas. Žr. *Mączak A., Samsonowicz H.* Z zagadnień genezy rynku europejskiego: Strefa Bałtycka // *Przegląd Historyczny.* 1964, t. 55, zes. 2, s. 205–209. Žr. taip pat: *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review.* 1970, vol. 18, no. 2, p. 139, lentelė 16; *jo paties.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972, s. 90, lentelė 32.

²⁰⁷ Žr.: *Wyrobisz A.* Power and Towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish–Lithuanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Theory and Society.* 1989, Sep., vol. 18, no. 5, p. 614–615; *jo paties.* Functional Types of Polish Towns in the XVI th–XVII th Centuries // *Journal of European Economic History.* 1983, vol. 12, no 1, p.100–101; *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* / Eds *D. Chirot.* 1989, p. 58–59.

Europoje dėl miestų agrarinio pobūdžio jų prekybinis elitas palaikė ryšius labiau su feodalais nei su valstiečiais²⁰⁸. Antra, dėl silpnos miestų autonomijos vietinis prekybinis elitas taip pat buvo labai negausus²⁰⁹. Trečia, prie Lenkijos-Lietuvos vidaus rinkos lėtos raidos prisidėjo jose vyravę vietiniai, bet „nesavi“ (pvz., žydai, vokiečiai) pirkliai. Jie nebuvo suinteresuoti dalį savo pelno reinvestuoti į vietinės rinkos plėtimą²¹⁰.

Reikėtų eksplikuoti dar vieną KPS teorijos probleminę vietą, kuri kelia didelį susirūpinimą istorikams marksistams. Tai I. Wallersteino teiginys, kad *antroji baudžiavos laida* buvo periferinio kapitalizmo pradžia Vidurio Rytų Europoje. Akivaizdu, jog tradicinių istorikų marksistų taikoma metodologija neleidžia pritarti šiai I. Wallersteino tezei. Pasak K. Marxo, kapitalistinis gamybos būdas pagrįstas laisvo darbo išnaudojimu²¹¹. Tai argumentas, kuris daug kam atrodo pakankamas pagrindas nedvejojant prieštarauti I. Wallersteinui. Tačiau jis nedviprasmiškai teigia, kad kapitalizmo egzistavimo sąlyga yra laisvo ir nelaisvo darbo išnaudojimo derinys – vieno kurio elemento pašalinimas reikštų kapitalizmo žlugimą²¹². I. Wallersteinas nebuvo vienas pirmųjų teigęs, kad kapitalizme egzistuoja galimybė suderinti laisvą ir nelaisvą darbą²¹³.

²⁰⁸ Žr. *Cohen J. S.* The Achievements of Economic History: The Marxist School // *The Journal of Economic History*. 1978, Mar., vol. 38, no. 1, p. 38–39.

²⁰⁹ Apie tai plačiau žr. *Szelenyi I.* Urban Development and Regional Management in Eastern Europe // *Theory and Society*. 1981, Mar., vol. 10, no. 2, p. 169–205.

²¹⁰ Plačiau apie tai žr.: *Hundert G. D.* The Role of the Jews in Commerce in Early Modern Poland-Lithuania // *Journal of European Economic History*. 1987, vol. 16, no. 2, p. 245–275; *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History*. 1980, vol. 9, no. 1, p. 13; *Kutrzeba S., Ptaśnik J.* Dzieje handlu i kupiectwa Krakowskiego. Kraków, 1910, s. 27–29.

²¹¹ K. Marxas kapitalistinį gamybos būdą vadino tokia gamybos organizacija, kurioje tiesioginiai gamintojai yra gamybos priemonių neturintys laisvai samdomi darbininkai. Gamybos priemonių savininkai yra darbininkų samdytojai – kapitalistai. Žr. *Marx K.* Kapitalas: politinės ekonomijos kritika. T. 1. Kapitalo gaminimo procesas. Vilnius, 1957, p. 77 bei p. 150–152. Plačiau apie K. Marxo kapitalistinio gamybos būdo genezę žr. *ibidem*, p. 638–678. Žr. taip pat: *Holton R. J.* Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism // *Theory and Society*. 1981, Nov., vol. 10, no. 6, p. 833–867; *Katz C. J.* Karl Marx on the Transition from Feudalism to Capitalism // *Theory and Society*. 1993, Jun., vol. 22, no. 3, p. 363–389.

²¹² Žr. *Wallerstein I.* From Feudalism to Capitalism: Transition or Trasitions? // *Social Forces*. 1976, Dec., vol. 55, no. 2, p. 273–283. Žr. taip pat II-osios dalies sk. *KPS teorijos šaltiniai*.

²¹³ Anot sociologo Lawrence A. Scaffo, jau minėtas G. F. Knappas įrodinėjo, kad kapitalistinė įmonė – nesvarbu, agrarinio ar pramoninio kapitalizmo sąlygomis (pasižyminti pelno kaupimu verslininkų rankose ir prekių gamyba rinkai) – suderinama ir su „laisvu“ darbu, ir su įvairiomis „nelaisvo“ darbo formomis (pvz., priverstiniu darbu, baudžiavine priklausomybe). Deja, L. A. Scaffo teigimu,

III. 2. Tolesnio tyrimo uždaviniai

Lyginant tradicinės marksistinės ir I. Wallersteino sampratas, KPS aiškinimas pajėgesnis atskleisti atskirų šalių praeitį ne iš ribotos vietinės perspektyvos, bet pasauliniame kontekste. Šio tyrimo problemai nagrinėti reikia tokios analizės prieigos, kuri tiriamąjį objektą (šiuo atveju – Vidurio Rytų Europos socialinę ekonominę santvarką) susietų ne tik su lokaliu, bet ir su pasauliniu kontekstu bei leistų išvengti besąlygiško pritarimo vienam ar kitam kontekstui (pvz., KPS teorijos prieiga preferuoja pasaulinį²¹⁴, o tradicinė marksistinė metodologija – lokalinį kontekstą)²¹⁵. Disertacijoje tiek tradicinė marksistinė, tiek KPS teorijos prieigos nelaikomos universaliomis, tačiau jų trūkumai nepaneigia jų stipriųjų pusių, kurių derinimas leidžia sukurti sintetinę prieigą²¹⁶. Siekiant kiek galima objektyviau rekonstruoti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę ekonominę tikrovę, būtina tyrimo prieiga, apjungianti lokalinį ir pasaulinį kontekstą.

I. Wallersteino ir tradicinė marksistinė pozicijos turi daug sąlyčio taškų. Šios skirtingos nuomonių stovyklos pažymi, kad *antroji baudžios laida* nuo XVI a. Vidurio Rytų Europoje nulėmė šio regiono specifinę (palyginti su Vakarų Europa) raidą, o iš to sekė, kad *antrosios baudžios laidos* teritorijos tapo Vakarų Europos ekonominio ir visuomeninio gyvenimo periferija. Paaiškėjo, kodėl tradicinė marksistinė istoriografija *antrąją baudžios laidą* laiko feodalizacijos procesu. Taip įvyko dėl šios istoriografijos metodologijos, kuri analizės vienetu laikė atskirą šalį ar net atskirą vietovę – kaimą, dvaro ūkį, abstrahuodamasi nuo platesnio konteksto. Panašiai daro ir K. Marxas „Kapitale“, kuriame analizės vienetas yra idealizuota nacionalinė kapitalistinė ekonomika ar net atskira kapitalistinė įmonė. I. Wallersteino

I. Wallersteinas ir jo sekėjai nepripažino G. F. Knappo nuopelnų. Žr. *Scaff L. A.* Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas. 1995, p. 53–54.

²¹⁴ Tokia I. Wallersteino pasirinkta tyrimo strategija neišvengiamai susiduria su nuostoliais, t. y. „gylis“ aukojamas „pločiui“.

²¹⁵ Tokios tyrimo prieigos apmatas pateikia M. Hechteras ir W. Brusteinas. Žr. *Hechter M., Brustein W.* Regional Modes of Production and Patterns of State Formation in Western Europe // *The American Journal of Sociology*. 1980, Mar., vol. 85, no. 5, p. 1075–1076. Žr. taip pat: *Denemark A. R., Thomas P. K.* The Brenner–Wallerstein Debate. 1988, p. 663–664.

²¹⁶ Apie metodologiją, suprantamą kaip euristinių taisyklių tarpusavio derinimą ir praplečiančią mūsų žinojimą, plačiau žr. *Petrie H. G.* The Strategy Sense of ‘Methodology’ // *Philosophy of Science*. 1968, Sep., vol. 35, no. 3, p. 248–257. Žr. taip pat *Hollinger D. A.* T. S. Kuhn’s Theory of Science and Its Implications for History // *The American Historical Review*. 1973, Apr., vol. 78, no. 2, p. 370–393.

KPS teorija pažvelgė iš globalios perspektyvos, o tai leido *antrąją baudžiovos laidą* laikyti periferinio kapitalizmo pradžia Vidurio Rytų Europoje.

Galime pripažinti, kad šie I. Wallersteino argumentai nėra visiškai neįtikinami. Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka XVI–XVIII a. iš pirmo žvilgsnio daug kuo panaši į tai, ką XI–XV a. Vakarų Europoje marksistai vadina „feodalizmu“ (turime omenyje agrarinę santvarką, o ne politinį „antstatą“). Tačiau be išlygų kalbėti apie iš esmės viduramžių reiškinį – feodalizmą XVI–XVIII a. Lenkijos-Lietuvos valstybėse negalime jau vien dėl to, kad nuo XVI a., suintensyvėjus ryšiams su Vakarų Europa, jie turėjo įtakos jų tuometinei socialinei ekonominei santvarkai²¹⁷.

Čia neišvengiamai susiduriame su XI–XV a. ir XVI–XVIII a. kontekstų priešprieša. Iš to darome išvadą, kad nors XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje agrarinės santvarkos „turinys“ buvo daug kuo panašus į XI–XV a. Vakarų Europą, bet jis įgijo kitą kokybinį pavidalą²¹⁸. Visa tai leidžia teigti, kad dėl pasikeitusio tarptautinio konteksto – KPS, kurio XI–XV a. Vakarų Europoje nebuvo, XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje egzistavo periferinis kapitalizmas arba „kitoks“ feodalizmas, kurio prigimčiai konkrečiau nusakyti būtini XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio ir XVI–XVIII a. Lenkijos-Lietuvos palivarko ūkio struktūrų bei raidos bruožų lyginamieji istoriografijos tyrimai.

Galima nurodyti dar vieną sritį istorinių tyrimų, nuo kurių rezultatų priklausytų tradicinės marksistinės ir valersteiniškosios XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės santvarkos „diagnozių“ lyginamosios vertės nustatymas: reikia išsiaiškinti, koku mastu Lenkija-Lietuva buvo išitraukusi į prekybos mainus su Vakarų Europa, kiek pirmųjų ekonominę būklę lėmė kainų svyravimai pasaulinėse žaliavų rinkose, jų ilgalaikės raidos tendencijos. Jei prekybos mainų mastas nebuvo toks didelis, kaip mano I. Wallersteinas, būtų galima rimtai abejoti, ar priklausymas KPS buvo svarbiausias veiksnys, lėmęs XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos raidą, o ne, tarkime, religiniai ar kultūriniai skirtumai, kurie krinta į akis lyginant skirtingą

²¹⁷ Žr., plg.: *Bumblauskas A.* Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Istorijos kand. disertacija. Mokslinis darbo vadovas – prof. dr. S. Lazutka. Vilnius, 1987 (VUB RS, F76-2939), p. 85–96; *Karpavičienė J.* Magderburgo teisė: ištakos ir transformacijos // Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. 2001, t. 3, p. 238; *Plečkaitis R.* Lietuvos filosofijos istorija. I t.: Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai. Vilnius, 2004, p. 31–45; *Rowell S. C.* Ginčai ir jų sprendimas XV amžiaus Lietuvoje: apgautų pirklų bei nusikaltusių kunigų pavyzdžiai // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 20, p. 18; *Petrauskas R.* Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2009, t. 23, p. 69–84.

²¹⁸ Apie jį išsamiau žr. IV darbo dalyje.

Lenkijos-Lietuvos ir Prūsijos bei Švedijos istorinį likimą, nors jos į KPS iš pradžių įsitraukė tuo pačiu – periferiniu – statusu. Abejones sustiprina švedų istorikės R. L. Hopcroft teiginys, jog Švedijoje nebuvo *antrosios baudžiavos laidos*, nors XVI–XVII a. Lenkijos-Lietuvos ir Švedijos valstybių ekonomikos išsivystymo lygis buvo panašus²¹⁹. Vadinasi, reikia dar kartą susieti lokalinį ir pasaulinį kontekstą.

²¹⁹ Žr. *Hopcroft R. L. Rural Institutions and Agrarian Change in Sweden // Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History / Ed. Hopcroft R. L. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999, p. 214–218.* Šį aspektą pabrėžia ir Švedijos ekonomikos istorijos mokslo pradininkas Eli F. Heckscher. Žr. *Heckscher E. F. The Place of Sweden in Modern Economic History // The Economic History Review. 1932, Oct., vol. 4, no. 1, p. 2–4.*

IV DALIS

VIDURIO RYTŲ EUROPOS XVI–XVIII A. PALIVARKO ŪKIO RAIDOS SPECIFIKA LYGINANT SU VAKARŲ EUROPOS XI–XV A. MANORO ŪKIO STRUKTŪROS IR RAIDOS BRUOŽAIS

I-oje dalyje konstatavome, jog B. Zientara, V. Rusinskis, S. Skazkinas, sprenddami lažinio palivarkinio ūkio genezės XV–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje problemą, neneigia ryšio tarp ankstyvųjų manorų (XII–XIII a.) ir vėlyvųjų palivarkų (XV–XVIII a.), tačiau atmeta evoliucionistinį palivarkų raidos feodalizmo laikotarpiu supratimą. Jie nurodė, kad XV–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarkai skyrėsi nuo Vakarų Europos XII–XIII a. manoro ne tik kiekybiškai – arimų dydžiu, bet ir, svarbiausia, kokybiškai – prekinio gamybos pobūdžiu ir masiniu valstiečių lažinio darbo naudojimu. Atskirai reikia paminėti K. Tymienieckį, abejojantį dėl genetinio ryšio tarp ankstyvųjų (XII–XIV a.) ir vėlyvųjų (XV–XVIII a.) palivarkų²²⁰.

Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje panašaus pobūdžio klausimas taip pat buvo keltas, tačiau nebuvo (kaip ir aukščiau minėtų tyrinėtojų) toliau plėtojamas. Vienas iš jo autorių A. Bumblauskas teigė, jog XVI–XVIII a. Lietuvos ūkis pasiekė VIII–IX a. Vakarų Europos ūkio raidos lygį. „Jeigu skaičiuosime nuo feodalinių santykių atsiradimo (Vakarų Europoje – V a., Lietuvoje – XIII a.), gausime tą pačią baudžiavinės sistemos formavimosi trukmę. Tad gal Lietuvos XVI–XVIII a. ūkį reikėtų vadinti ankstyvųjų Viduramžių ūkiu?“²²¹. Tačiau, A. Bumblausko požiūriu, XVI–XVIII a. Lietuvos ūkį kvalifikuoti kaip ankstyvųjų viduramžių ūkį negalime, nes Lietuvos, kaip ir kitų Vidurio Europos šalių, ūkines sistemas tiesiogiai veikė Vakarų Europa, pereinanti prie ankstyvojo kapitalizmo. Istorikas integralios civilizacinės istorijos požiūriu siūlo XVII–XVIII a. Lietuvos ūkį įvardyti barokinio ūkio terminu²²². Vakarų Europoje viduramžiais egzistavusio vadinamojo klasikinio

²²⁰ Žr. Tymieniecki K. Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Wilno, 1936.

²²¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. 2005, p. 324.

²²² „Kadangi lažinis palivarkinis ūkis buvo, viena vertus, dėsningas raidos rezultatas (nuoseklus baudžiavos formavimosi ir įsigalėjimo padarinys), o antra vertus, jį skatino ankstyvojo kapitalizmo, t. y. ankstyvųjų Naujųjų amžių laikotarpio Vakarų Europos ūkio sistema, tiksliausia Lietuvos ir kitų Vidurio Europos šalių ūkį būtų vadinti barokiniu“. – Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. 2005, p. 324. Žr. taip pat *jo paties*. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 22–25.

feodalinės ekonomikos tipo panašumus su XVII–XVIII a. Lietuvos ūkio savybėmis konstatuoja ir ekonominės minties tyrinėtoja E. Laumenskaitė²²³.

Šios dalies tikslas yra sukonkretinti Vakarų Europos XI–XV a. manoro bei XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko struktūrinius panašumus ir skirtumus marksistiniu ir institucionalistiniu požiūriais. Toks pasirinkimas nėra arbitralus. Marksistinio požiūrio pasirinkimas grindžiamas tuo, kad mums visų pirma rūpi vidinis marksistų ginčas – KPS teorija yra neomarksistinė. Institucionalistinio požiūrio pasirinkimą lėmė tai, kad marksizmas gali būti laikomas labai plačiai suprantamo institucionalizmo atšaka. Antra, institucionalistinis požiūris marksistinių aiškinimą pildo ekonominę veiklą reguliuojančių institucijų analize. Vakarų Europos XI–XV a. manoro bei XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko struktūrinių panašumų ir skirtumų analizė bus apribojama tiesioginių gamintojų ir gamybinių priemonių savininkų socialiniais ekonominiais santykiais bei jų įtaka šių regionų socialinei ekonominei raidai. Tam pirmiausia būtina išsiaiškinti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio morfologinį turinį minėtu aspektu marksistiniu ir institucionalistiniu požiūriu.

IV. 1. Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūra: marksistinis ir neoinstitucionalistinis požiūris

Pirmiausia reikia konstatuoti, kad regioninės koncepcijos (jos kūrėju laikomas vienas žymiausių Rusijos marksizmo teoretikų – M. Bargas²²⁴) požiūriu, Vakarų Europoje feodalizmo raida prasidėjo anksčiausiai, vyko sparčiausiai, dėl to čia anksčiausiai prasidėjo kapitalizmo genezė. „Kituose (t. y. Europos – D. Ž.) regionuose minėti procesai vyko veikiami Vakarų Europos įtakos, todėl natūraliai jų nebegalima laikyti

²²³ Vis dėlto, E. Laumenskaitės požiūriu, XVI–XVIII a. ATR susiformavo naujas gamybinių santykių fenomenas, nebūdingas daugumai ikikapitalistinių ūkių, kuriame buvo suderintos kapitalizmo vystymąsi skatinančios tendencijos ir feodalinė reakcija. XVI–XVIII a. LDK lažinis palivarkas iš esmės skyrėsi nuo uždaro feodalinio ūkio (kur pridedamasis produktas buvo sunaudojamas natūrinių poreikių tenkinimui), nes didele dalimi gamino prekinį pridedamąjį produktą, kuris buvo paverčiamas pinigais. Žr. *Laumenskaitė E.* LDK ekonomika ir ekonominės laisvės idėjos XVI–XVII a. // *Laisvė lietuviškojoje idėjų istorijoje: Vinco Kudirkos skaitymų medžiaga.* Parengė P. Subačius. Vilnius, 1997, p. 19–20.

²²⁴ *Жр. Баре М. А.* Категории и методы исторической науки. Москва, 1984.

klasikiniais pavidalais²²⁵. Nukreipę žvilgsnį į Europos regionų feodalizmo raidos pradinių sąlygų skirtumus, turime klausiti: kokia buvo Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūra? Kokia buvo Vakarų Europos XI–XV a. socialinė tikrovė tiesioginių gamintojų ir gamybinių priemonių savininkų santykių požiūriu? Atsakymo paieškas reikėtų pradėti pažymint, kad istoriografijoje priimta Vakarų Europos manoro istorijos tyrimų pradžia laikyti XII a., kadangi tik nuo šio šimtmečio galima rasti empirinės (archyvinės) medžiagos apie jo struktūrą bei valdymą²²⁶.

Marksistiniam požiūriui į XI–XV a. Vakarų Europos socialinę ekonominę tikrovę atskleisti pasitelksime žymaus buvusios Sovietų Sąjungos marksistinės medievistikos mokyklos atstovo istoriko E. A. Kosminskio tyrimus²²⁷, sulaukusius tarptautinio pripažinimo²²⁸. Jis Vakarų Europos XI–XV a. agrarinę santvarką įvardija natūrinio „namų ūkio“ terminu²²⁹. Šis pasireiškęs tuo, kad valstiečiai pagrindinę arba kone visą savo suvartojamą produkciją pasigamindavo patys. Žemvaldžiai taip pat didžiąją dalį vartojimo poreikių tenkindavo nepirkdami prekių ir paslaugų rinkoje, o apdėdami jiems priklausančius valstiečius natūrinėmis duoklėmis ir darbo prievolėmis. Dalis tokiu būdu gautų išteklių buvo parduodama lokalinėse rinkose ir taip gaunama lėšų prabangos prekėms pirkti. E. A. Kosminskio požiūriu, nėra prasmės kalbėti apie komercinius arba piniginius pasipelnymo tikslus: Vakarų Europoje XI–XV a. vyravo tik paprastoji prekinė gamyba. Jis nesutinka su neomaltusinės koncepcijos šalininko M. M. Postano siūlymu šio laikotarpio ekonominio gyvenimo tikrovę kvalifikuoti

²²⁵ *Bumblauskas A.* Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? // Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas. 1988, p. 164.

²²⁶ Žr., pavyzdžiui: *Bridbury A. R.* The Farming Out of Manors // The Economic History Review. 1978, Nov., vol. 31, no. 4, p. 503–504.

²²⁷ Žr.: *Kosminsky E. A.* The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries // Past and Present. 1955, Apr., no. 7, p. 12–36; *jo paties.* Russian Work on English Economic History // The Economic History Review. 1928, Jan., vol. 1, no. 2, p. 208–233; *jo paties.* The Hundred Rolls of 1279–80 As a Source for English Agrarian History // The Economic History Review. 1931, Jan., vol. 3, no. 1, p. 16–44; *jo paties.* Services and Money Rents in the Thirteenth Century // The Economic History Review. 1935, Apr., vol. 5, no. 2, p. 24–45.

²²⁸ Žr., pavyzdžiui: *Postan M. M.* The Manor. Reviewed work(s): The English Village in the Thirteenth Century. by E. A. Kosminsky // The Economic History Review. 1936, Apr., vol. 6, no. 2, p. 223–226; *Gatrell P.* Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context // Past and Present. 1982, Aug., no. 96, p. 22–50.

²²⁹ *Kosminsky E. A.* The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 12.

kaip pusiau kapitalizmą²³⁰. Ši M. M. Postanas visų pirma siejo su stambiais dvarais, siekiančiais realizuoti produkciją interlokalinėse rinkose²³¹.

E. A. Kosminskio teigimu, nuo XII a. Vakarų Europoje atsirado piniginė renta kaip miestų rinkos augimo bei pagrindinės agrarinės visuomenės gamybos priemonės – žemės nuomos (kilusios dėl vidinės kolonizacijos) – padarinys. Piniginė renta buvo atodirbinės rentos priedas. Ši rentos forma XIII a. intensyviausiai pasireiškė tuose regionuose, kuriuose vyravo stambūs feodaliniai dvarai, turintys daug baudžiauninkų ir gaminantys žemės ūkio produkciją vietinėms rinkoms.

Paradoksalu, bet būtent teiginys – Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta, kai nuo XII a. ši rentos forma buvo bepradėjusi užleisti vietą piniginei rentai – tradicinėje marksistinėje istoriografijoje atrodė anachronistinis ir metodologiškai ydingas, nes tokiu būdu neatsižvelgiama į XII a. ir XIII a. socialinių ekonominių santykių išsivystymo skirtumus. Piniginė renta žymėjo kokybinių evoliucinių progresą ikikapitalistinėse formacijose. Be to, E. A. Kosminskio rentos formos pasikeitimo aiškinimas (paklausa rinkoje skatina preferuoti atodirbinę rentą piniginės rentos atžvilgiu) kelia tam tikrų abejonių ir demografijos tyrinėtojams (visų pirma M. M. Postanui), aiškinantiems Vakarų Europos XI–XV a. socialinę tikrovę taikant garsųjį Malthuso demografinį modelį²³². Šie tyrinėtojai rentos formos bei dydžio pasikeitimą aiškina demografiniu veiksmu: gyventojų skaičiaus augimas iššaukė atodirbinės rentos, o mažėjimas – piniginės rentos preferavimą.

Minėto keblaus fakto (Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta piniginės rentos atžvilgiu) tradicinėje marksistinėje istoriografijoje aiškinimo išeities tašku E. A. Kosminskis laiko teiginį, jog manoro ūkio vidinė veikimo logika pagrįsta

²³⁰ Ibidem, p. 13.

²³¹ Žr.: *Postan M. M. The Fifteenth Century // The Economic History Review*. 1939, May, vol. 9, no. 2, p. 162–163; *jo paties. Mediaeval Capitalism // ibidem*. 1933, Apr., vol. 4, no. 2, p. 212–227. Žr., plg., *Brimell R. H. Minor Landlords in England and Medieval Agrarian Capitalism // Past and Present*. 1980, Nov., no. 89, p. 3–22.

²³² „Svarbiausios šio modelio prielaidos yra garsusis Thomaso Roberto Maltuso (1766–1834) suformuluotas gyventojų skaičiaus augimo dėsnis ir vieno iš gamybos veiksnių – žemės – ribotumo faktas (kiti veiksniai – tai darbas ir kapitalas). Pagal šį modelį ekonomika gali augti tik tol, kol kapitalistai gauna pelną, kuris yra vienintelis investicijų šaltinis. Didėjant gyventojų skaičiui, dirbamos vis blogesnės kokybės žemės. Dėl to, skirstant pagamintą produktą, didėja šio gamybos faktoriaus savininkų gaunama dalis (žemės renta), o kapitalo ir darbininkų dalys (pelnas ir darbo užmokestis) – mažėja. Pelnas mažėja iki nulio, o darbo užmokestis smunka iki biologinio egzistavimo minimumo. Ekonomika sustoja, iš šios būklės ją gali išvesti tik katastrofos, sunaikinančios perteklinius gyventojus.” – *Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. 2008, p. 496. Pažymėtina, kad šis modelis turi analitinę vertę tik analizuojant ikimodernių agrarinių visuomenių ekonomikas.

rinkos pasiūlos / paklausos santykio svyravimo logika. Istorikas nurodo dvi pagrindines priežastis, lėmusias atodirbinės rentos vyravimą XIII–XIV a. pr. Vakarų Europoje: 1) socialinio darbo pasidalijimo tarp miesto ir kaimo (kilusio dėl išaugusio ne žemės ūkyje dirbančių gyventojų skaičiaus) pagilėjimas; 2) vidaus rinkos augimas. Šie veiksniai sukėlė staigų žemės ūkio produkcijos paklausos augimą. E. A. Kosminskio požiūriu, XIII–XIV a. pr. buvo aukštų grūdų kainų laikotarpis, kurį reikia sieti su sparčia miestų plėtra. Esant didelei žemės ūkio produkcijos paklausai žemvaldžiams buvo racionaliau jiems priklausantiems valstiečiams primesti atodirbinę rentą. Gali pasirodyti paradoksalu, bet E. A. Kosminskis minėtą dilemą – Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta, kai nuo XII a. ji buvo bepradėjusi užleisti vietą piniginei rentai – aiškina miestų augimu. To neišvengiama kaina buvo atodirbinės rentos XIII–XIV a. pr. suintensyvėjimas. E. A. Kosminskis miestą laikė pagrindiniu ekonomikos augimo varikliu ikikapitalistinėse visuomenėse²³³.

Dar vienas dalykas, kuris sekė iš rinkos pasiūlos / paklausos santykio svyravimo logikos ir kurį itin sureikšmino E. A. Kosminskis, tirdamas rentos formos pasikeitimo istoriją, yra žemvaldžio ir valstiečio interesų konfliktas. E. A. Kosminskis pabrėžia, kad per visą manoro ūkio istoriją įtampa tarp žemvaldžio ir jo pavaldinių arba laisvų valstiečių²³⁴ vyravo dėl dviejų priežasčių. Pima, valstiečiai nuolat kovojo su žemvaldžiais dėl sau palankių rentos formų bei dydžio atsižvelgiant į aplinkybes. Antra, žemvaldžiai ir valstiečiai konkuravo dėl žemės ūkio produkcijos tiekimo miestams. Šie nesutarimai ypač paastrėjo nuo XIII a., kai miestų plėtra iššaukė žemės ūkio produkcijos paklausą²³⁵. Tačiau iki XIV a. vidurio rinką santykinai kontroliavo savo politine ir ekonomine galia pasinaudojantys žemvaldžiai-ūkininkai, kilę iš XII a. feodalų-riterių sluoksniu²³⁶. Be konkurencingų vidaus rinkos išplėtotų mainų

²³³ *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 33.*

²³⁴ Pažymėtina, kad dažniausiai laisvi valstiečiai poreikių tenkinimui skirtą produkciją pasigamindavo savo valdose, o rinkai skirtą produkciją išgaudavo iš nuomojamų sklypų.

²³⁵ Žr. *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 24–26. Žr., plg.: Holton R. J. Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism // Theory and Society. 1981, Nov., vol. 10, no. 6, p. 852.*

²³⁶ Žr., plg.: *Miller E. England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast? // The Economic History Review. 1971, Feb., vol. 24, no. 1, p. 12–13; Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change // History and Theory. 1967, vol. 6, no. 3, p. 334.*

daugeliui valstiečių buvo keblu surinkti reikiamą kiekį pinigų žemės rentai sumokėti. Tokiomis aplinkybėmis dauguma valstiečių rinkdavosi atodirbinę rentą. Be to, pasiturintys valstiečiai, kaip ir žemvaldžiai, buvo suinteresuoti, kad atodirbinė renta nebūtų panaikinta, nes ji garantavo jiems pigią darbo jėgą. To padarinys – atodirbinės rentos suintensyvėjimas XIII a.²³⁷.

E. A. Kosminskis išryškina viduramžių feodalinės santvarkos vieną iš pagrindų – nuosavybės (ypač žemės) teisę. Feodalai buvo suinteresuoti įvairiais būdais neleisti valstiečiams įsigyti žemės nuosavybės teisėmis bei ją šiomis teisėmis parduoti arba perleisti paveldėtojams. Valstiečių žemės pirkimas žymėjo ardymą griežtos viduramžių visuomenės hierarchijos, kurią budriai saugojo feodalai ir kuri užtikrino jiems imunitetą kitų socialinių jėgų atžvilgiu. Vis dėlto XII–XIII a. pr. Anglijoje valstiečių žemės pirkimo tendencijos jau buvo gana ryškios²³⁸. Tai vyko dėl: 1) valstiečių asmeninės priklausomybės ponui sunykimo; 2) santykinai nenuskurdinto kaimo – valstiečio ūkio kaip autonominio vieneto išlikimo; 3) didelės migracijos; 4) išplėtos komunikacijos tarp miesto ir kaimo; 5) didelio gyventojų tankumo; 6) pigios padienės darbo jėgos valstiečių ūkyje; 7) kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų nebuvimo.

Prie atodirbinės rentos preferavimo manoro ūkyje XIII–XIV a. pirmoje pusėje neabejotinai prisidėjo išaugęs gyventojų skaičius, sukėlęs žemės rentos augimą ir dar labiau apribojęs valstiečių siekius kovoti dėl atodirbinės rentos panaikinimo²³⁹. Marksistiniu požiūriu (priešingu demografijos koncepcijos šalininko M. M. Postano sampratai²⁴⁰), XIII a. – XIV a. pr. spartus gyventojų skaičiaus augimas nebuvo lemiamą priežastis atodirbinei rentai kiekybiškai vyrauti.

Vakarų Europos manoro istoriografijoje baudžiavos nykimo pradžia siūloma laikyti 1348 m., kai Vakarų Europą 1348–1351 m. ištiko didžioji maro epidemija, kurios bene svarbiausia priežastimi laikytinas ekonomikos atsidūrimas stacionarinėje

²³⁷ Žr. *Kosminsky E. A. Services and Money Rents in the Thirteenth Century*. 1935, p. 40–41.

²³⁸ Žr.: *ibidem*, p. 30–31; *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries*. 1955, p. 30–31. Žr., plg.: *Hyams P. R. The Origins of a Peasant Land Market in England // The Economic History Review*. 1970, Apr., vol. 23, no. 1, p. 21.

²³⁹ Žr. *Kosminsky E. A. Services and Money Rents in the Thirteenth Century*. 1935, p. 35–36.

²⁴⁰ Žr. *Postan M. M. Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages // The Economic History Review*. 1950, vol. 2, no. 3, p. 221–246.

(nulinio augimo) būklėje²⁴¹ ir kuri labai sumažino gyventojų skaičių. Tai buvo lemiamas lūžis, santykinai pagerinęs valstiečių derybinę padėtį feodalų atžvilgiu ir pagreitinęs baudžiavos nykimą Vakarų Europoje²⁴². Šį procesą dar labiau pagreitino miestų spartesnis (nei kaimų) išėjimas iš didžiosios krizės sukeltos ekonominės recesijos²⁴³. Išaugusi žemės ūkio produktų paklausa miestuose valstiečiams suteikė didesnes galimybes ne tik realizuoti savo produkciją vietinėse rinkose, bet ir kovoti už atodirbinės rentos panaikinimą bei mažesnę piniginę rentą.

Nuo XV a. Anglijoje dėl aptvėrimų politikos, kuri žymėjo perėjimą nuo uždaro (natūrinio) manoro ūkio prie kapitalistinio ūkio, galime išvelgti galutinę pinigines rentos įsitvirtinimą²⁴⁴. Marksistiniu požiūriu, bajorai-ūkininkai, siekdami kompensuoti pajamų dalį, prarastą dėl atodirbinės rentos ekonominio diskreditavimo, „užgrobė“ valstybines pareigybes²⁴⁵. Žemės ūkio produkcijos pagrindiniais tiekėjais vidaus rinkoms tapo laisvi valstiečiai fermeriai, mokėję santykinai mažą žemės rentą už (nuomojamą) žemę²⁴⁶. Bene svarbiausia to priežastimi laikytina aplinkybė, jog Anglijoje didžioji dvarų dalis tapo kapitalistinėmis avininkystės ir lengvosios pramonės prekybos įmonėmis.

Vis dėlto E. A. Kosminskis nepakankamai paaiškina, kas nulėmė konfliktuojančių pusių (žemvaldžio ir valstiečio) galios santykio pasikeitimą, ypač nuo XIV a. vidurio²⁴⁷. Tad lieka neatsakyti klausimai: kas lėmė, kad disponuodami didesne galia žemvaldžiai „leidosi“ į derybas su valstiečiais? Kokios aplinkybės anticipavo valstiečių ekonominės padėties pagerėjimą ilgalaikėje ekonominės raidos perspektyvoje? E. A. Kosminskio atsakymams trūksta institucinio konteksto analizės,

²⁴¹ Žr. išnašą Nr. 232.

²⁴² Žr., pavyzdžiui: *Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change*. 1967, p. 325.

²⁴³ Plg. *Postan M. M. The Fifteenth Century*. 1939, p. 163.

²⁴⁴ Plačiau žr.: *Blanchard I. Population Change, Enclosure, and the Early Tudor Economy // The Economic History Review*. 1970, Dec., vol. 23, no. 3, p. 427–445; *Dyer C. A Redistribution of Incomes in Fifteenth-Century England? // Past and Present*. 1968, Apr., no. 39, p. 11–33.

²⁴⁵ Žr., plg., *Miller E. England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?* 1971, p. 12.

²⁴⁶ Žr. *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries*. 1955, p. 33.

²⁴⁷ Plačiau apie tai žr. *Postan M. Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages*. 1950, p. 237–239.

atskleidžiančios konfliktuojančių pusių galių pasikeitimo priežastis. Šio istoriko XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio raidos marksistinį aiškinimą galima detalizuoti ir sustiprinti neoinstitucionalistiniu aiškinimu, pabrėžiančiu ekonominę veiklą reguliuojančių institutų²⁴⁸ lemiamą reikšmę bei kultūros vaidmenį ekonomikos raidoje. Kaip ir E. A. Kosminskio aiškinimas, institucionalistinis aiškinimas rentos formos pasikeitimo istoriją tiria interesų konflikto požiūriu. Ekonomikos istoriko E. J. Nell požiūriu, institucinio konteksto analizės kaip tik ir trūksta labiausiai E. A. Kosminskį kritikavusio M. M. Postono Vakarų Europos XI–XV a. socialinės tikrovės interpretacijai²⁴⁹.

Institucionalistinį Vakarų Europos XI–XV a. socialinės tikrovės aiškinimą ryškiausiai reprezentuoja jau minėto (žr. II. 3) amerikiečių ekonomisto, reikšmingiausio vadinamosios naujosios institucionalistinės (neoinstitucionalistinės) ūkio istorijos²⁵⁰ atstovo D. C. Northo darbai, analizuojantys įvairių pasaulio regionų ūkinės raidos skirtumus. Jo požiūriu, Vakarų Europoje dvarų sistemos žlugimas vyko nuosekliai restruktūrizuojant per šimtmečius susiklosčiusią formalių ir neformalių apribojimų bei jų įtvirtinimo mechanizmų sistemą. „Pono ir baudžiauninko kontraktas atspindėjo beveik absoliučią pono galią baudžiauninko atžvilgiu; tačiau pamažu jų santykių pokyčiai, atsiradę dėl gyventojų skaičiaus sumažėjimo XIV a., padidino derybinę baudžiauninkų galią ir pamažu sugriovė tradicinį pono ir baudžiauninko santykių pobūdį – atsirado žemės nuoma ir galiausiai absoliutinė žemės nuosavybė“²⁵¹. D. C. Northas daro svarbią išlygą teigdamas, kad šie pokyčiai atsirado kaip tūkstančių nežymių pono ir baudžiauninko sutarties sąlygų pokyčių padarinys, nulėmęs esminį institucinį pasikeitimą.

Kaip ir E. A. Kosminskio, taip ir bendraautorių D. C. Northo bei R. P. Thomaso

²⁴⁸ „Institutai yra žmonių sukurti apribojimai, struktūrinantys žmonių sąveiką. Juos sudaro formalūs apribojimai (pvz., taisyklės, įstatymai, konstitucijos), neformalūs apribojimai (pvz., elgesio normos, konvencijos, savarankiškai priimti elgesio kodeksai) ir jų vykdymo charakteristikos“. – *North D. C. Economic Performance Through Time // The American Economic Review*. 1994, Jun., vol. 84, no. 3, p. 360. Cituota iš: *Norkus Z. Douglass C. Northas ir Maxas Weberis. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos*. 1999, p. 404.

²⁴⁹ *Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change*. 1967, p. 325.

²⁵⁰ Plačiau apie tai, kuo naujoji institucinė ekonominė istorija skiriasi nuo senosios, žr. *Norkus Z. Douglass C. Northas ir Maxas Weberis. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos*. 1999, p. 401–432.

²⁵¹ *North D. C. Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė*. 2003, p. 115.

dėmesio centre yra pono ir baudžiauninko interesų konfliktas. Amerikiečių institucionalistų požiūriu, Vakarų Europos feodalinė sistema buvo pagrįsta eksplicitine arba implicitine valdovų ir valdinių mainų sutartimi. Šios sutarties pobūdis kildintinas iš viduramžių ir Naujųjų laikų Europoje egzistavusios realios „išėjimo“ galimybės (atsiradusios dėl Katalikų bažnyčios ir pasaulietinės valdžios dualizmo bei permanentinės daugelio ponų konkurencijos dėl pavaldinių), kuri ekonomiškai produktyvioms grupėms užtikrino palyginti stiprią derybinę poziciją santykiuose su valdovais.

Svarbu pažymėti, kad implicitine (raštu neišreikšta) mainų sutartimi buvo pagrįsti ir pono bei valstiečio santykiai. Pvz., piniginė renta XII a., atodirbinė renta XIII a. buvo ta kaina, kurią valstiečiai mokėjo žemvaldžiams už tam tikrų viešųjų gėrybių teikimą, pirmiausia už viešosios tvarkos palaikymą ir apsaugą nuo kitų „reketininkų“ gaujų²⁵². Antra, valstiečiams tai buvo būdai kiek galima griežčiau nubrėžti žemvaldžių savivalės ribas ir siekti minėtas bei kitas paslaugas gauti kuo aukštesnės kokybės ir kuo žemesne kaina²⁵³.

Šio interesų konflikto rezultatai priklausė nuo abiejų pusių derybinės galios. D. C. Northas ir R. P. Thomasas nurodo būtiną sąlygą, be kurios, derybų teorijos požiūriu, derybos būtų traktuojamos kaip neįvykusios – abi pusės būtinai turi disponuoti nuosavybės teisėmis²⁵⁴. Šiuo atžvilgiu galima kalbėti apie išskirtinę Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūrą, pagrįstą abipusiu pono ir valstiečio susitarimu dėl žemės rentos (abi pusės disponavo nuosavybės teisėmis). Manoras buvo ne tik ekonominis, bet ir politinis vienetas (t. y. minivalstybė). Tai lėmė vieno visą feodalinę valstybę aprėpusio prievartos monopolio nebuvimą²⁵⁵. Šis reiškė valstiečių „nepririšimą“ prie žemės, taigi, didesnes jų teises. Kita vertus, prievartos

²⁵² Beje, E. Gudavičius Mindaugo kariauną taip pat įvardija kaip reketininkus, imančius duoklę iš valstiečių už apsaugą nuo kitų reketininkų. Žr. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. 2005, p. 37.

²⁵³ Žr. *North D. C., Thomas R. P.* The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // *The Journal of Economic History*. 1971, Dec., vol. 31, no. 4, p. 778–779.

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 785. Žr. taip pat *ju pačių*. *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge: At the University Press, 1973, p. 63–64.

²⁵⁵ Dažniausiai į teisėtos smurtinės prievartos monopolį pretenduoja valstybės valdžia kaip agentūra, nes disponuoja, palyginti su alternatyviomis agentūromis, pranašesnėmis prievartos priemonėmis bei organizacija.

monopolio nebuvimas sukūrė prielaidas atsirasti konkurencijai tarp smulkiųjų žemvaldžių dėl valstiečio mokamo mokesčio už apsaugą²⁵⁶.

Žemės trūkumas Vakarų Europoje (palyginti su Vidurio Rytų Europa) skatino žemvaldžius ir valstiečius dar intensyviau kovoti dėl žemės nuosavybės teisių bei tobulinti jas apibrėžiančius įstatymus²⁵⁷. Tiesa, žemės turėjimas viduramžiais reiškė ir politinę, ir ekonominę galią. Tai iškalbingai liudija ne tik vyravusi tendencija žemvaldžių piniginių kapitalą investuoti į rentinį turtą. Sėkmingai besiverčiantys miestiečiai-prekybininkai taip pat investuodavo kapitalą į žemės nuosavybę ir pasitraukdavo iš verslo tapdami nobilituotais verslininkais. Kita vertus, prekybininkų investavimas perkant dvarus kaime buvo laikomas patikimiausiu būdu laikinai investuoti kapitalą vėlesniems prekybos sandėriams. Rentinis turtas buvo laikomas to meto socialinės tikrovės patikimiausiu banku²⁵⁸.

Daugelis viduramžių socialinės ekonominės istorijos tyrinėtojų pažymi, kad Vakarų Europos manoro ūkio pagrindinė valdymo problema buvo surasti potencialiai laisvą nuomininką (dažniausiai valstietį), nesudariusį nuomos sutarties su kitu dvaru. Dažniausiai kaimo valdymu dalydavosi keli žemvaldžiai. Tai reiškė, kad valstietis turėjo realią galimybę gelbėtis nuo priespaudos išeidamas arba pabėgdamas konkuruojančio pono globon²⁵⁹.

²⁵⁶ Žr. *North D. C., Thomas R. P.* The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model. 1971, p. 779.

²⁵⁷ Žr. *North D. C., Thomas R. P.* An Economic Theory of the Growth of the Western World // The Economic History Review. 1970, vol. 23, no. 1, p. 11–15.

²⁵⁸ Detaliau apie tai žr.: *Postan M. M.* Credit in Medieval Trade // The Economic History Review. 1928, Jan., vol. 1, no. 2, p. 248–249; *jo paties.* Investment in Medieval Agriculture // The Journal of Economic History. 1967, Dec., vol. 27, no. 4, p. 576–587; *Hilton R. H.* Medieval Market Towns and Simple Commodity Production // Past and Present. 1985, Nov., no. 109, p. 3–23.

²⁵⁹ Žr., pavyzdžiui: *Bridbury A. R.* The Farming Out of Manors // The Economic History Review. 1978, Nov., vol. 31, no. 4, p. 503–520; *Барг М. А.* К вопросу о начале разложения феодализма в Западной Европе // Вопросы истории. 1963, № 3, с. 72–87; *jo paties.* О так называемом "кризисе феодализма" в XIV–XV веках // Вопросы истории. 1960, № 8, с. 94–113; *Чистозвонов А. Н.* Пересмотр концепций "кризисов феодализма" XIV–XV и XVII веков в бельгийской и нидерландской историографии // Вопросы истории. 1970, № 11, с. 80–96; *Чистозвонов А. Н., Барг М. А.* Итоги исторического процесса в Западной Европе XIV–XV веков (сводный очерк материалов) // Проблемы генезиса капитализма. Москва, 1978, с. 3–70; *Brown E. A. R.* The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe // The American Historical Review. 1974, Oct., vol. 79, no. 4, p. 1063–1088; *Lyon B.* Medieval Real Estate Developments and Freedom // The American Historical Review. 1957, Oct., vol. 63, no. 1, p. 47–61; *Levett E. A.* The Financial Organization of the Manor // The Economic History Review. 1927, Jan., vol. 1, no. 1, p. 65–86; *Pach Zs. P.* The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century // The Economic History Review. 1966, vol. 19, no. 1, p. 1–14.

D. C. Northo ir R. P. Thomaso teigimu, Vakarų Europoje valstiečių silpną derybinę galią santykiuose su žemvaldžiais iki didžiosios 1348–1351 m. maro epidemijos nulėmė žemės trūkumas ir gyventojų skaičiaus išaugimas. Valstiečių padėtis radikalai pasikeitė po maro epidemijos, kai žemės renta sumažėjo, o darbo jėgos kaina išaugo. Dėl to žemvaldžių konkurencija dėl valstiečių itin padidėjo. Valstiečių derybinę galią sustiprino ir masiškai organizuoti valstiečių maištai, sukilimai²⁶⁰. Vadinasi, realiai galime kalbėti apie žemvaldžių derybinės galios apribojimą valstiečių atžvilgiu – tarp žemvaldžių vyko reali konkurencija dėl valstiečių nuomininkų, kurių mokama žemės renta sudarė pagrindines manoro ūkio pajamas. Žinoma, čia būtina išlyga – darbo jėgos pasiūla neturi viršyti jos paklausos.

Galima pritarti minėtų tyrinėtojų aiškinimui, kad konkuruojančių pusių (žemvaldžių ir valstiečių) sąveika davė efektyvių rezultatų tiek žemės ūkiui, tiek prekybai. Didelis gyventojų skaičiaus sumažėjimas XIV a. nebuvo lemiamas priežastis žemvaldžiams atsisakyti atodirbinės rentos. Pagrindinis motyvas, vertęs ponus pereiti nuo atodirbinės prie piniginės rentos, buvo siekis maksimizuoti savo naudą susidariusioje konkurencinėje situacijoje.

Žvelgiant iš ekonominės raidos ilgalaikės perspektyvos į XI–XV a. Vakarų Europos socialinę tikrovę, galima konstatuoti, kad bene svarbiausia priežastis, anticipavusi šio regiono pranašesnę nei kitų Europos regionų ūkio raidą, buvo smulkiųjų žemvaldžių konkurencija dėl valstiečių mokamo mokesčio už jų apsaugą, suteikusių valstiečiams minimalią galimybę rinktis palankesnes „paslaugas“ teikiančią žemvaldį. Ši konkurencija, dėl vieno visą feodalinę valstybę aprėpusio prievartos monopolio nebuvimo, įgalino atsirasti specifinei mainų sutarčiai tarp valstiečių ir žemvaldžių – kadangi valstiečių teisės buvo apribotos (o teisiniu požiūriu sutartis gali sudaryti tik laisvieji), jų ir žemvaldžių santykiai buvo paremti implicitine, raštu neišreikšta, mainų sutartimi.

Apibūdinant Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkį marksistiniu ir neoinstitucionalistiniu požiūriais, jį reikėtų traktuoti pirmiausia kaip natūrinį ūkį su stipriomis autarkinėmis tendencijomis. Nesant kainų žirklių tarp manorų centrų ir prekybos uostų jo galutinis tikslas buvo poreikių tenkinimas natūrinės gamybos priemonėmis. Prekybinis ir finansinis kapitalas buvo orientuotas į viešpataujančių klasių prabangos prekių įsigijimą, o ne į gamybos plėtojimą bei atnaujinimą. Vakarų

²⁶⁰ North D. C., Thomas R. P. *An Economic Theory of the Growth of the Western World*. 1970, p. 12.

Europoje XI–XIII a. už žemės naudojimą bei apsaugą iš valstiečių buvo reikalaujama ir atodirbinės, ir piniginės rentos. Pastarosios kiekybinį vyravimą šiuo laikotarpiu lėmė žemės perteklius, atsiradęs dėl silpnos vidinės kolonizacijos²⁶¹. XIII–XIV a. viduryje atodirbinės rentos vyravimas aiškintinas kaip vidaus rinkos vystymosi, žemės ūkio produkcijos paklausos išaugimo, ne žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičiaus staigaus padidėjimo bei dirbamos žemės trūkumo padarinys. XIV a. vidurio – XV a. pabaigos laikotarpis laikytinas piniginės rentos galutiniu įsitvirtinimu: žemvaldžių pasirinkimą už žemės rentą iš valstiečių imti piniginę rentą nulėmė konkurencinėje situacijoje numatoma didesnė nauda palyginti su ta, kuri būtų gauta toliau preferuojant atodirbinę rentą. Tokį žemvaldžių pasirinkimą neabejotinai nulėmė valstiečių derybinės galios išaugimas, atsiradęs dėl darbo jėgos trūkumo žemės ūkyje. Galiausiai manoro ūkio struktūroje glūdėjo destruktivi prielaida: abipusis pono ir valstiečio implicitinis susitarimas dėl žemės rentos mokėjimo formos, lėmęs neekonominės prievartos silpnėjimą, ilgalaikėje ekonominės raidos perspektyvoje nulėmė ankstyvą (palyginti su kitais Europos regionais) feodalinės santvarkos žlugimą bei kapitalizmo atsiradimą Vakarų Europoje.

Nors istoriografijoje tebevyrauja marksistinė ir neoinstitucionalistinė Vakarų Europos XI–XV a. socialinės tikrovės sampratos, jos nepaaiškina visų išlygų ir faktų – iki šiol tebevyksta vertinimo požiūrių nulemtos diskusijos dėl manoro ūkio raidos dilemų. Ne mūsų tikslas padėti šios diskusijos galutinį tašką. Šiame skyriuje mums rūpėjo nurodytu aspektu atskleisti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio pobūdį bei raidos tendencijas. Jo lyginimas su ATR XVI–XVIII a. palivarko ūkio pobūdžiu bei raidos tendencijomis kitame skyriuje leis išryškinti minėtos valstybės palivarko ūkio raidos specifiką.

IV. 2. Vidurio Rytų Europos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūra: marksistinis požiūris

Šiame skyriuje, remiantis detalesne istoriografijos analize, ginama tezė, jog nepaisant Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko

²⁶¹ Išimtimi laikytina Vokietija, kurioje jau nuo XI a. trūko laisvų žemių.

ūkių raidos turinio paralelių bei sąlyčio taškų, šios ūkio sistemos lėmė skirtingus regionų ekonominės raidos rezultatus. Iš šios tezės išvestina kita – palivarkinis ūkis savo išėities taške lėmė tolesnę raidą, „užrakintą“ tam tikroje veikimo erdvėje, kuri apėmė tolesnės pažangos galimybę, tačiau jos rezultatai visada buvo chroniškai suboptimalūs palyginti su tais, kokių buvo galima pasiekti einant manoro keliu. Toliau bandysime tai pagrįsti.

XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių (ypač ATR) ūkio struktūrų aiškinimas daugiausia remsis vieno žymiausių Lenkijos ekonomikos istorijos specialistų W. Kulos feodalinės ekonomikos funkcionavimo modeliu²⁶², kuris bus papildomas ir detalizuojamas kitų tyrinėtojų darbais. Naudojant W. Kulos modelį bus tiriami pagrindiniai XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio struktūriniai panašumai ir skirtumai.

IV. 2. 1. Witoldo Kulos feodalinės ekonomikos funkcionavimo Abiejų Tautų Respublikoje XVI–XVIII a. modelis

W. Kulos feodalinės ekonomikos modelis buvo pristatytas 1962 m. dabar jau klasika tapusiame veikalė „Ekonominė feodalinės santvarkos teorija. Modelio bandymas“²⁶³. Šis modelis remiasi ir gausaus lenkų istorikų (daugiausia tyrusių agrarinę istoriją) būrio laimėjimais²⁶⁴. Anot F. Braudelio, ikikapitalistinio ūkio funkcionavimo

²⁶² Žr. *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962.

²⁶³ *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962. Šis teorinis darbas apie feodalinės formacijos ekonomiką buvo sumanytas kaip plataus tyrimo „Ekonominės istorijos problemos ir metodai“ (*Kula W.* Problemy i metody historii gospodarzej. Warszawa, 1963) baigiamoji, apibendrinančioji dalis, bet buvo publikuotas atskirai. Veikalas (*Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962) sulaukė tarptautinio pripažinimo. Žr.: *Braudel F.* Presentation // *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. London, 1976, p. 7–8; *Дорошенко В. В.* „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. Москва, 1970, с. 114–129; *Bauman Z. W.* Kula, Teoria ekonomiczna feudalizmu // *Studia Socjologiczne.* 1963, t. 3 (10), s. 219–228; *Topolski J.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Na marginesie książki Witolda Kuli // *Ekonomista.* 1964, Nr. 1, s. 137–144; *Mączak A.* O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej // *Kwartalnik Historyczny.* 1963, t. 70, zes. 3, s. 675–690.

mechanizmų svarstymų apibendrinimas ir naujo tyrimo metodo sukūrimas žymėjo XX a. 7-8 deš. lenkų istoriografijos, siekiančios teoriškai susisteminti gausią sukauptą medžiagą, brandą²⁶⁵. W. Kulos modelis *nepretenduoja* atskleisti visos feodalinės ekonomikos dėsningumų. Istoriko tikslai buvo: 1) pasitelkus XVI–XVIII a. Lenkijoje (lažinės palivarkinės ūkio sistemos vyravimo epochoje) viešpatavusius ūkininkavimo santykius, sukonstruoti feodalinės ekonomikos funkcionavimo schemą; 2) politinės ekonomikos kategorijomis išaiškinti vieną iš centrinių lenkų istoriografijos problemų – feodalinės ATR pakilimo ir po to sekusios krizės bei nuosmukio priežastis²⁶⁶.

Šiems tikslams įgyvendinti W. Kula, nors ir būdamas marksistinės priegios šalininkas, naudoja prancūzų „Analų“ istoriografijos mokyklos lyderio F. Braudelio idėjas. XVI–XVIII a. ATR socialinę ekonominę raidą lenkų istorikas tiria vienas kitą papildančiais ir praplečiančiais pjūviais, t. y. iš trumpalaikių ir ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos. Jis pagrindinį dėmesį skiria gamybiniam vienetai: palivarkiniam ūkiui, „ekonomijai“, valstiečių ūkiui. Tiriama jų struktūra, biudžetas ir tos permainos, kurios vyksta dėl gyventojų prieaugio ar sumažėjimo, derlingumo, žemės ūkio produkcijos kainų kaitos, stichinių nelaimių, karinių nuniokojimų ir kitų įtakų. W. Kulos manymu, minėtų vienetų „elgsenos“ tyrimas trumpalaikių struktūrinių pokyčių požiūriu galėtų atskleisti objektyvius ūkininkavimo rezultatus (ar pagaminti produktai turėjo didesnę vertę nei gamybos kaštai) ir tiriama vieneto veiklos motyvus ir kryptis²⁶⁷. Didžiausių keblumų istorikui sudarė lažinio palivarkinio ūkio biudžeto apskaičiavimo metodai ir vertinimo kriterijai. W. Kula parodo kapitalistinių įmonių analizės netinkamumą feodalinio ūkininkavimo

²⁶⁴ Pažymėtina, kad XX a. 6-7 deš. Lenkijos XVI–XVIII a. agrarinės istorijos svarbiausios problemos buvo valstiečiai, lažinis palivarkinis ūkis, jo ryšiai su vidaus ir užsienio rinkomis bei jų teoriniai ir metodiniai tyrimo aspektai. Minėtu laikotarpiu buvo publikuota apie 30–40 monografijų ir šimtai straipsnių apie XVI–XVIII a. Lenkijos agrarinę istoriją. Plačiau apie tai žr. *Топольский Е.* Исследования по аграрной истории в народной Польше // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 408–438; *Дорошенко В. В.* „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула). 1970, с. 115; *Kochanowicz J.* Economic Historiography in Communist Poland // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1997, vol. 22, p. 3–15.

²⁶⁵ *Braudel F.* Presentation // *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. London, 1976, p. 7–8.

²⁶⁶ Žr. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. Presentation by F. Braudel. London, 1976, p. 9–10 bei p. 164. Toliau remiamasi šiuo W. Kulos knygos anglišku variantu, nes jame yra atsižvelgta į kritikų pastabas.

²⁶⁷ *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 28–29.

tyrimams: negalima apskaičiuoti lažo „vertės“, nes baudžiavinio valstiečio darbo jėga nepatekdavo į rinką, dėl to negalėjo būti įkainojama²⁶⁸. Svarbiausias feodalinio ūkio „kalkuliacijos“ bruožas yra tiksli piniginių įplaukų ir išlaidų apskaita.

XVI–XVIII a. ATR egzistavusiame dvisektoriniame (piniginiame ir natūriniame) ūkyje²⁶⁹ valstiečiui buvo esminis natūrinis, o bajorams – piniginis sektorius. Anot W. Kulos, bajoras pritarė tam, kas lėmė piniginio pelno didėjimą²⁷⁰. Šio teiginio nereikia suprasti taip, tarsi žemvaldžio ūkis tyrinėtojo yra kvalifikuojamas kaip visiškai persmelktas „rinkos dvasios“, t. y. kapitalistinis. Priešingai, jis pabrėžia žemvaldžio ūkio natūrinį pobūdį, pasireiškusių ne tik tuo, kad darbo jėga ir gamybos priemonės nepatekdavo į rinką, bet ir tuo, kad žemvaldžiai siekė išsiversti savo ištekliais ir, esant galimybei, išvengti piniginių išlaidų²⁷¹. Dar didesniu natūriniu pobūdžiu pasižymėjo valstiečių ūkiai. Iš čia ir kilo visiškai priešinga (nei kapitalizme) valstiečių reakcija į rinkos konjunktūros pokyčius. Ši visiškai nedarė esminės įtakos nei valstiečių produkcijos apimčiai, nei jos šakų proporcijoms. Valstiečiui reikėjo parduoti dalį savo produkcijos, kad galėtų sumokėti feodalinę rentą bei įsigyti būtiniausių prekių²⁷². Jis (priešingai nei kapitalistinis fermeris) buvo priverstas parduoti daugiau tais atvejais, kai parduodamo produkto (pvz., grūdų) kaina krisdavo, ir stengdavosi parduoti mažiau, kai produkto kaina augo, tam, kad turėtų atsargų nuolat pasikartojančiais nederliais metais. Tokio pobūdžio „priverstinė komercializacija“ buvo antroji valstiečio dvisektorinio ūkio pusė²⁷³. Tai dar labiau paneigia galimybę baudžiavinių valstiečių ūkių analizei taikyti kapitalistinės „kalkuliacijos“ metodus.

²⁶⁸ Žr. *ibidem*, p. 33.

²⁶⁹ W. Kula, remdamasis priklausomybės teorija (plačiai taikoma tiriant menkai išsivysčiusių šalių, ypač trečiojo pasaulio, ekonomiką) feodalinę (agrarinę) ekonomiką skaido į du sektorius: „natūrinį“ (nesusijusį su rinka) ir „prekinį“ (komercializuotą). Ši prieiga W. Kulai svarbi tiriant vėlyvojo feodalizmo „įmonę“, kuri iš esmės yra natūrinė, tačiau tam tikru mastu susijusi su rinka ar (tiesiogiai arba netiesiogiai) jaučianti jos įtaką. Plačiau apie *priklausomybės* teoriją žr. aukščiau, II. 1. 2.

²⁷⁰ *Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800*. 1976, p. 46.

²⁷¹ Žr. *ibidem*, p. 53.

²⁷² W. Kula pažymi, kad valstiečių ryšiai su miesto rinka buvo vienašaliai, t. y. jie dažniausiai savo žemės ūkio produkciją tik parduodavo ir labai retais atvejais (ypač derlingais metais) turėdami atliekamų pinigų pirkdavo miesto amatininkų produkciją. Žr. *ibidem*, p. 68.

²⁷³ *Ibidem*, p. 43 bei p. 50.

Koks buvo XVI–XVIII a. ATR lažinis palivarkinis ūkis kaip socialinis ekonominis vienetas? W. Kulos nuomone, jo pagrindiniai bruožai yra šie: 1) ūkio ekstensyvumas: derliaus dydį lėmė apdirbamo ploto dydis, o plotą – dvarininko lauke dirbančių valstiečių kinkinių kiekis. Palivarkinio ūkio galimybes ribojo ne žemė, įrankiai, bet pavaldinių kiekis ir ypač jų apsirūpinimas kinkomąja jėga; 2) optimalaus (tiesa, pono naudai) santykio tarp pono žemės ir valstiečių priimtinių sklypų siekimas; sklypų dydžiai ir paskyrimai buvo nulemti vien pono interesų; 3) vartotojiškas pono pasisavinto pridėtinio produkto panaudojimas (jo keitimas turguje į kitus vartojimo produktus); 4) menkos investicijos, t. y. paprastoji ūkio reprodukcija²⁷⁴; 5) labai didelis palivarko ūkio prekinės produkcijos dydžio svyravimas, daugiausia nulemtas derliaus kiekio ir tik iš dalies – paklausos rinkoje. Iš to seka, kad palivarkinio ūkio savininkas nebuvo pajėgus daryti esminę įtaką nei pardavimo kiekiams, nei pardavimo ar pirkimo kainoms, nors pats palivarko ūkis kaip gamybos objektas buvo orientuotas į rinką²⁷⁵.

Pabrėždamas ypatingus XVI–XVIII a. baudžiavinių valstiečių ūkių ekonominės analizės sunkumus (vienas jų – šaltinių bazės skurdumas) W. Kula teigia, kad lažinio valstiečio ūkis buvo vienintelis gamybinių jėgų augimo veiksnys tiek anksčiau, tiek ir tiriamuoju laikotarpiu. Valstietis galėjo plėsti savo ūkį tokiomis sąlygomis: 1) kiek tai leido ponas; 2) šalia esant žemės rezervui (priešingu atveju jis papildomai dirbdavo darže ar užsiimdavo namų amatais); 3) jei jo šeimoje buvo „papildomos darbo jėgos“²⁷⁶. Tai reiškė, kad valstiečio ūkio plėtimas bei turtinė ūkio padėtis nepriklausė nei nuo bendrojo produkto dydžio, nei nuo vidaus rinkos konjunktūros, o daugiausia nuo šeimos darbo jėgos išteklių, prievolių sunkumo²⁷⁷. W. Kulos pateikta valstiečio bendrojo produkto panaudojimo nederlingais ir derlingais metais duomenų analizė parodo valstiečių ryšių su vidaus rinka silpnumą, jų atsitiktinį pobūdį. Antra vertus,

²⁷⁴ Žemvaldys, jeigu ir „investuodavo“ lėšas siekdamas padidinti pridėtinį produktą, tai paprastai atlikdavo kaimo laukus paversdamas pono arimais arba didindamas tų pačių valstiečių lažą. Beje, tokio pobūdžio „investicijos“ buvo vykdomos be tiesioginės rinkos konjunktūros įtakos. Žr. *ibidem*, p. 52 bei p. 60.

²⁷⁵ W. Kula teigia, kad kaip žemės ūkio produkcijos mažėjimas daugiausia buvo nulemtas neekonominių faktorių (nederlingi metai, maras, karas), taip ir jos atstatymas ir pakilimas vyko be rinkos mechanizmo pagalbos. Žr. *ibidem*, p. 83.

²⁷⁶ Žr. *ibidem*, p. 69.

²⁷⁷ Plg. *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004, p. 33.

apie valstiečio atliekamo prekinio produkto likutinio kiekio (likusio sumokėjus feodalinę rentą) pardavimą kalba galėjo eiti tik pavieniais gausaus derliaus metais²⁷⁸.

Koks buvo lažinio palivarkinio ūkio ir baudžiavinio valstiečio ūkio ryšys visuomeninio produkto paskirstymo kontekste? Istoriko teigimu, skirstant visuomeninį produktą visuomet laimėdavo didikai ir bajorai. Vienas iš W. Kulos tyrimo nuopelnų yra šio skirstymo mechanizmo atskleidimas²⁷⁹. Istoriko teigimu, realus lažinio palivarkinio ūkio pelnas priklausė ne tiek nuo prekinės produkcijos kainos, o nuo to, kiek jos (pvz., grūdų) buvo surenkama. Pvz., būdamas javų pardavėjas feodalas labiau laimėdavo parduodamas didelius, o ne mažus javų kiekius²⁸⁰. Lažinio palivarkinio ūkio pridėtinio produkto, kurį feodalas pasisavindavo, dydis (kartu ir pelnas) smarkiai kito dėl bendrojo produkto dydžių svyravimo ir buvo daug didesnis už baudžiauninko pelną. Žvelgiant iš trumpalaikių pokyčių perspektyvos, reali nurodytų svyravimų reikšmė ponui ir valstiečiui buvo visiškai skirtinga: ponas, atsižvelgiant į metų derlių, gyveno geriau ar prasčiau, o valstiečiui kai kurie blogo derliaus metai virsdavo katastrofa²⁸¹.

Aptaręs svarbiausių feodalinės gamybos (lažinio palivarkinio ūkio ir baudžiavinio valstiečio ūkio) komponentų funkcionavimo schemą, W. Kula ją tikrina susiedamas su konkrečių XVI–XVIII a. ATR ekonomikos istorijos tyrinėjimų empirine medžiaga. Ypač detalai aptartas klausimas apie užsienio rinkos įtaką XVI–XVIII a. ATR miestams, feodalams, valstiečiams²⁸². Iš čia seka viena svarbiausių tyrinėtojo tezių

²⁷⁸ Žr. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 66–67. Svarbu pažymėti, kad valstiečių prekyvimas lemdavo tik jų aukštesnį pragyvenimo lygį, bet ne jų gamybinį pajėgumą. Žr. *ibidem*, p. 73.

²⁷⁹ Visuomeninio produkto paskirstymo mechanizmai XVI–XVIII a. ATR daug tyrinėti, ypač pažymėtini J. Rutkowskio darbai. Žr.: *Rutkowski J.* The Distribution of Incomes in A Feudal System / Ed. J. Topolski. Translated from the Polish by B. Przybylska. Warszawa, 1991; *jo paties*. Wokół teorii ustroju feudalnego. Prace historyczne / Wyboru dokonał, opracował i wstępem poprzedził J. Topolski. Warszawa, 1982.

²⁸⁰ Šis W. Kulos teiginys sukonkretina vieno žymiausių agrarinės istorijos tyrinėtojų W. Abelio sampratą apie derliaus svyravimo ir produkcijos kainos santykį Europos agrarinėje raidoje. Jo manymu, derliaus kaitos poveikis žemės ūkio įmonių piniginiam pelnui priklauso nuo parduodamo produkto dydžio: kuo didesnė gamybos rinkos dalis, tuo didesnė tikimybė priešingam natūrinio pelno ir piniginio pelno judėjimui ir kuo mažesnė rinkos dalis, tuo didesnė tikimybė lygiam natūrinio pelno ir piniginio pelno judėjimui. Žr. *Abel W.* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter / Dritte, neuarbeitete und erweiterte Auflage. Hambur und Berlin: Verlag Paul Parey, 1978, S. 23.

²⁸¹ Žr. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 111 bei p. 145.

²⁸² Žr. *ibidem*, p. 82–111.

apie užsienio rinkos didelę įtaką prekinės produkcijos plėtojimui ir mažą poveikį bendrosios produkcijos lygiui²⁸³. W. Kulos skaičiavimai parodė reikšmingą Gdansko eksportuojamos produkcijos (ypač grūdų ir miško medienos) kainų įtaką vietinėms, lokalinėms rinkoms²⁸⁴, taip pat atskleidė, jog javų eksporto kainos ir jo apimtys buvo nulemti bendrųjų derlių dydžių, o ne atvirkščiai (kaip būtų kapitalizme)²⁸⁵. „Paklausos“ lygis darė menką įtaką žemės ūkio produkcijos kainų dinamikai. Javų surinkimas metai iš metų smarkiai kito, bet prekinės produkcijos ir ypač eksporto dalis, kaip ir javų kainų dydis, svyravo dar labiau. Iš šių teiginių seka itin (disertacijos problemai) svarbi išvada, kad, *nepaisant glaudžių ryšių su užsienio rinka, XVI–XVIII a. ATR feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros svyravimų buvo beveik nepastebima*²⁸⁶. Ši išvada darytina į pavienių ūkių „elgsenos“ dėsningumus žvelgiant trumpalaikių struktūrinių pokyčių požiūriu.

Galiausiai siekdamas kiekybiškai įvertinti XVI–XVIII a. ATR permainas (feodalizmo krizę ir jos apraiškas ekonomikoje) iš ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos W. Kula prieina prie šių darbinių hipotezių. Pirmoji jų teigia visuomeninio darbo našumo nuosmukį žemdirbystėje 1550–1795 m. ATR. Didėjant dirbamiems plotams ir gyventojų skaičiui buvo pastebimas palivarkinių žemių derlingumo ir darbo našumo (vieno baudžiauninko) sumažėjimas. Valstiečių ūkių derlingumas bei vieno darbininko našumas buvo šiek tiek aukštesnis nei lažiniuose palivarkiniuose ūkiuose. Tai nereiškia, kad šaltinių duomenys apie padidėjusį valstiečių skurdą XVII–XVIII a. ATR yra neteisingi, o liudija, kad baudžiauninkų pastangos nuėjo veltui dėl lažo normos didėjimo ir skirtinių sklypų sumažinimo²⁸⁷.

Antroji hipotezė teigia stiprią „išorės“ įtaką XVI–XVIII a. ATR raidai (nors žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo mažai pastebima). Kalba eina apie ATR prekybą su Vakarų Europos šalimis. Anot W. Kulos, prekių mainų (angl. *terms of trade*) sąlygos, nulemtos eksporto ir importo prekių kainų santykio, iš pirmo žvilgsnio XVI–XVIII a. ATR klostėsi išimtinai

²⁸³ Žr. *ibidem*, p. 82–83.

²⁸⁴ Žr. *ibidem*, p. 84–97.

²⁸⁵ Žr. *ibidem*, p. 99.

²⁸⁶ Smulkiau žr. *ibidem*, p. 54–55.

²⁸⁷ Žr. *ibidem*, p. 90–91.

palankiai, bet būtent šis veiksnys smarkiai padidino įtaką tų vidinių dėsningumų, kurie lėmė visos feodalinės sistemos „puvimą“²⁸⁸.

Keldamas klausimą, kas galiausiai laimėjo ATR žemdirbystės rinkos santykiuose, W. Kula analizuoja socialinį kainų dinamikos aspektą ilgu XVI–XVIII a. laikotarpiu. Šios dinamikos kryptis tokia: intensyviai, nors ir nevienodai, kilo javų bei kitų žemvaldžių eksportuojamų prekių kainos ir kartu krito importo prekių, ypač dvarininkų prabangos daiktų, kainos²⁸⁹. W. Kulos manymu, jeigu priimame faktą, jog didikas rinkos dėka gaudavo 60 %, bajoras – 40 %, valstietis – 10 % pelno, tai 1600–1750 m. laikotarpiu dėl *terms of trade* pakitimų didikų pelnas padidėjo 2,2 karto, bajorų – 1,4 karto, o baudžiauninkų sumažėjo 0,9 karto²⁹⁰. Šie dėsningumai atveria dideles interpretacines galimybes, leidžiančias geriau suvokti tuometinėje ATR vykusių socialinių ekonominių pokyčių kryptį: 1) socialinės nelygybės išaugimas: nepaprastas didikų ir iš dalies bajorų iškilimas ir vienalaikis valstiečių nuosmukis²⁹¹; 2) vidaus rinkos susiaurėjimas ir miestų nuosmukis; 3) feodalų stimulo gerinti gamybą savo valdose stoka: bet koks produktyvus pridėtinio produkto panaudojimas („investicija“) duotų žymiai mažesnę jo prieaugį nei tai realiai užtikrindavo esamo produkcijos paviršio realizacijos galimybė itin pelningoje užsienio rinkoje²⁹².

W. Kula daro itin svarbią išlygą, kad tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo įsitraukę į tarptautinę prekybą, o vidutinių ir smulkių dvarų savininkai prekinę produkciją parduodavo arba latifundijų savininkams, arba vidaus rinkoje²⁹³. Pirma, vidutinių ir smulkių dvarų savininkai nesurinkdavo tokio prekių paviršio, kurį galima

²⁸⁸ Žr. *ibidem*, p. 132. Tą patį pažymi ir jau minėtas Europos agrarinės istorijos tyrinėtojas W. Abelis. Žr. *Abel W.* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 1978, S.114.

²⁸⁹ Žr., plg.: *Abel W.* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 1978, S. 182–184.

²⁹⁰ Žr. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 92–94 bei p. 125.

²⁹¹ Žr. *ibidem*, p. 111.

²⁹² Žr. *ibidem*, p. 149.

²⁹³ *Ibidem*, p. 139. Ši reiškinį pabrėžia ir A. Mačzakas. Žr. *Mačzak A.* Money and Society in Poland and Lithuania in the 16 th and 17 th Centuries // *Journal of European Economic History*. 1976, vol. 5, no. 1, p. 77–78 bei p. 103; *jo paties*. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review*. 1970, vol. 18, no. 2, p. 125. Žr. taip pat *Kiaupienė J.* „Mes, Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius, 2003, p. 93–94.

būtų realizuoti užsienio rinkose²⁹⁴. Antra, latifundijų savininkai dėl didelės žemės nuosavybės, kuri buvo išsidėsčiusi skirtinguose ATR regionuose, turėjo gerą priėjimą prie svarbiausių tarptautinės prekybos kelių ir uostų. Tuo tarpu bajorai, disponavę vienu kaimu, neretai gero priėjimo neturėjo, o jų prekių gabenimas kelis šimtus kilometrų į uostą (nors ir pasitelkus savo valstiečius) dėl didelių transportavimo kaštų buvo nuostolingas²⁹⁵.

Trečioji ir paskutinė hipotezė teigia valstiečių ūkių intensyvesnius rinkos ryšius vėlyvuju ATR raidos laikotarpiu. Nuolat pabrėždamas, kad „prekinis sektorius“ šiuose ūkiuose vaidino antraeilį vaidmenį ir kad baudžiauninko siekis turėti pertekliaus bei jį realizuoti bent jau vietos rinkoje susidurdavo su gana sėkmingu bajorijos pasipriešinimu, W. Kula visgi mano, kad per paskutiniuosius 130 ATR gyvavimo metų valstiečių ūkių prekinis lygis ne krito, o priešingai – augo²⁹⁶.

Koks tai buvo prekiškumas ir apie kokią rinką eina kalba? W. Kulos teigimu, XVI–XVIII a. ATR specifika pasireiškė tuo, kad greta „normalios“, t. y. miesto (lokalinės) rinkos valstietis turėjo užmegzti ryšius su itin savita paties žemvaldžio „tėvoniine rinka“²⁹⁷. Čia turimas omenyje neįprastas dvarininkiškos propinacijos suklestėjimas – masinis grūdų perdirbimas į alų ir degtinę, kuriuos priverstinai parduodavo valstiečiams²⁹⁸. Realiai tai reiškė, kad feodalo pelnas vis labiau formavosi valstiečių taupyklės „drenažo“ būdu ir vis mažiau – tiesioginėmis įplaukomis iš palivarkinio ūkio. Vaizdžiai tariant, valstiečio pinigai per karčėmą sugriždavo į pono skrynį. Čia ir slėpėsi propinacijų bei feodalinės manufaktūros²⁹⁹, prievarta brukančios savo gaminius tiems patiems valstiečiams, ekonominė prasmė.

²⁹⁴ Išimtis – Šiaurės Lietuva: dėl Baltijos jūros uostų (pvz., Rygos) artumo ir su tuo susijusių menkų transportavimo kaštų linus bei javus į uostus gabendavo ne tik vidutiniai ar smulkūs šio regiono dvarų savininkai, bet ir valstiečiai.

²⁹⁵ Žr. Kula W. *An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800*. 1976, p. 139 bei p. 149.

²⁹⁶ Žr. ibidem, p. 161–162. Žr., plg.: Topolski J. *Polish Economy in the 18 th Century // jo paties*. The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 7.

²⁹⁷ Kula W. *An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800*. 1976, p. 135–136.

²⁹⁸ Žr. ibidem, p. 137. Žr., plg.: Šapoka A. *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antroje pusėje*. Vilnius, 1929, p. 13.

²⁹⁹ Plačiau apie tai žr.: Kula W. *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*. Warszawa, 1956, t. 1, część 1–2; *jo paties*. *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*. Warszawa, 1956, t. 2, część 3.

Tam, kad minėtas „drenažo“ mechanizmas veiktų netrikdomai, feodalias stengėsi panaikinti visas galimybes valstiečiams išeiti iš dvaro. W. Kulos manymu, tai ir lėmė žemės nuosavybės koncentraciją (latifundijų augimą) bei feodalo siekį tenkinti nuosavus poreikius „savo“ produktais, „prilaikyti“ pinigus ir leisti juos tik importiniams daiktams.

Iš šių teiginių seka mūsų tyrimui itin svarbus W. Kulos konstatavimas, jog iki 1661 m. tiek visuotinės, tiek žemvaldžių pagrindinės pajamos buvo gaunamos realizavus žemės ūkio produkciją vidaus ir užsienio rinkose. 1661–1789 m. buvo priešingai – minėtos pajamos buvo gaunamos ne iš prekybos žemės ūkio produkcija, o iš degtinės ir alaus pardavimo vidaus rinkoje³⁰⁰. Šis pokytis aiškintinas tuo, kad nuo XVII a. vidurio itin sumažėjo ATR žemės ūkio produkcijos paklausa Vakarų rinkose. Šie W. Kulos teiginiai akivaizdžiai prieštarauja I. Wallersteino teiginiams, jog pagrindinės XVI–XVIII a. ATR dvarų pajamos buvo gautos iš žemės ūkio produkcijos eksporto.

W. Kulos modelyje pateikti XVI–XVIII a. ATR ūkio struktūros ir socialinių ekonominių santykių evoliucijos parametrai: 1) vyraujantis žemdirbystės vaidmuo ekonomikoje; 2) kaimo ir palivarko žemdirbystės gamybinių jėgų visiškas atskyrimas; 3) gyventojų judėjimo ir ypač valstiečių (baudžiava) „efektyvių institucionalizuotų barjerų“ egzistavimas; 4) absoliutus lažo vyravimas kitų prievolių atžvilgiu; 5) amatų ir pramonės susitelkimas arba stambių žemės savininkų, arba cechinės organizacijos rankose; 6) teisinių rėmų, kurie apribotų ATR bajorų ūkinių sprendimų laisvę, nebuvimas; 7) didelis dvarininkijos polinkis vartoti prabangos prekes (kita šio reiškimo pusė – menkos ponų išlaidos gamybai); 8) plačių prekybinių santykių su labiau išsivysčiusios ekonomikos šalimis galimybė; 9) valstybinio įsikišimo į ekonomiką (pvz., protekcionizmas) nebuvimas³⁰¹.

³⁰⁰ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 139. Ši W. Kulos teiginų būtina kritiškai papildyti. Galime pritarti, kad Lenkijoje 1661–1789 m. pagrindinės visuotinės ir dvarų pajamos buvo gautos ne iš prekybos žemės ūkio produkcija, o iš degtinės ir alaus pardavimo vidaus rinkoje. Tačiau minimu laikotarpiu LDK dvarų pajamų pagrindą sudarė piniginė renta – činšas bei smuklių ir malūnų nuoma. Plačiau žr. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 104–126. Beje, M. Jučo duomenimis, nuo XVIII a. 7-ojo iki XIX a. 5-ojo dešimtmečio dėl lažinės palivarkinės ūkio sistemos ekstensyvinimo dvarų pajamos iš palivarkų ėmė žymiai didėti ir sudarė atitinkamai nuo 9 % iki 35 % visų pajamų. Antai XVIII a. pab. dvarų (išskyrus Žemaitijos) pajamos iš palivarkų parduotų produktų sudarė apie 40 %. Pagrindinės palivarkų pajamos buvo gaunamos iš prekių javų. Šio istoriko duomenimis, apie 20 % prekių javų tekdavo degtinės gamybai (tiesa, smulkiuose ir toliau nuo Baltijos jūros uostų esančiuose dvaruose siekdavo net apie 50 %). Žr. ibidem, p. 125–126.

³⁰¹ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy

Šie parametrai buvo plačiai diskutuojami mokslinėje literatūroje, ypač jų efektyvumas, t. y. priartinimas prie konkrečios XVI–XVIII a. ATR socialinės ekonominės realybės. Antai J. Goldbergo manymu, kritikuotinas „kaimo ir palivarko žemdirbystės gamybinių jėgų visiškas atskyrimas“ ar „absolūtus lažo vyravimas kitų prievolių atžvilgiu“³⁰². Tam reikalingas detalesnis tyrimas³⁰³. V. Dorošenkos manymu, šiame „modelyje“ turi atsirasti vietos prekiniam (vietiniam ir ypač užsieniniam) kapitalui. Pirklių kompanija – taip pat savita feodalinė „įmonė“, reikalaujanti specialios analizės³⁰⁴.

W. Kulos modelis buvo kritikuotas ir dėl jo taikymo galimybių laike ir erdvėje. A. Mačzako teigimu, XVI–XVIII a. ATR žemių ekonomikos modelis („nuosmukio modelis“) naudingas suprantant šių valstybių ūkio regresą 1620–1720 m., bet neparodo augimo (pvz., XVI a. palivarkinio ūkio) veiksnių, taip pat ekonominio pakilimo XVIII a. viduryje ir antroje pusėje reiškinių³⁰⁵.

Perėjimo nuo feodalizmo į kapitalizmo epochą Lenkijoje riba W. Kula laiko XIX a. vidurį³⁰⁶. Tai reiškia, kad netolygi, bet intensyvėjanti kapitalizmo raida šioje šalyje išryškėjo tik XIX a. pirmoje pusėje. Lenkijoje iki tol nebuvo susiformavusi nei laisvos darbo jėgos, nei žemės rinka. W. Kula su kapitalizmo geneze Lenkijoje visų pirma sieja manufaktūrų atsiradimą XVIII a. pirmoje pusėje ir jų vėlesnę raidą. Istorikas XVIII a. Lenkijoje išskiria tris manufaktūrų raidos periodus³⁰⁷. Pirmuoju periodu (1720–1764 m.) buvo tik latifundinės manufaktūros: Nesvyžiuje įkurta audinių manufaktūra, Kielco geležies įmonės vykdė geležies gavybą bei gamino pusfabrikačius. Antrasis periodas (1764–1780 m.) pasižymėjo gausiu latifundinių

1500–1800. 1976, p. 26

³⁰² *Žr. Дорошенко В. В. „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула). 1970, с. 127–128.*

³⁰³ Antai A. Wyczańskis, tirdamas Mazovijos ir Didžiosios Lenkijos šlėktų palivarkų tipus, kurie po to apibendrinami vienu šlėktos palivarko XVI a. Lenkijoje modeliu, parodė, kad svarbiausia šio tipo feodalinių valdų savybė buvo ne tik lažinio valstiečių darbo, bet ir samdomos darbo jėgos platus panaudojimas. *Žr. Wyczański A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. Warszawa, 1960.*

³⁰⁴ *Дорошенко В. В. „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула). 1970, с. 127.*

³⁰⁵ *Žr. Maćzak A. O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej. 1963, s. 675–678. Pažymėtina, kad LDK ūkis pradėjo atsigauti XVIII a. viduryje.*

³⁰⁶ *Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955, s. 24.*

³⁰⁷ *Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. 1956, t. 1, s. 15.*

manufaktūrų steigimu, tačiau jos (kaip ir pirmojo periodo manufaktūros) beveik visos žlugo dėl savo feodalinio pobūdžio bei ATR valstybinės politikos dar iki valstybės padalijimų. Trečiasis periodas (1780–1795 m.) žymėjo manufaktūrų raidos kokybinį lūžį. Šio periodo manufaktūras W. Kula kvalifikuoja kaip pusiau kapitalistines įmones, pasižyminčias techninėmis naujovėmis bei susijusias su išaugusia vidaus rinka. Antai Kielco geležies gavybos įmonė persiorientavo į gynybos pramonės reikmių tenkinimą, Koziencioje atsirado specialūs ginklų fabrikai, Ščiakove mėginta išgauti ir panaudoti akmens anglį, Varšuvoje vystėsi stambios audinių manufaktūros³⁰⁸.

Nors Lenkija po 1795 m. laikytina agrariniu Rusijos imperijos pakraščiu, XIX a. pirmoje pusėje Varšuvoje įsigali metalo pramonė, išauga druskos, akmens anglies bei spalvotųjų metalų gavyba. 1843–1848 m. tiesiami geležinkeliai, kurie sujungia Sileziją su Varšuva, o Varšuvą su Viena, vėliau ir su Sankt Peterburgu. Nuo XIX a. 4 deš. akmens anglis pramonėje išstumia medžio anglį, kalnakasyboje samdomas darbas – baudžiavinį. W. Kulos teigimu, kapitalizmo intensyvesniam vystymuisi trukdė valstybingumo praradimas, silpnas prekybinis kapitalas, bajorijos vyravimas politikoje, silpnas buržuazijos pasipriešinimas feodalams, priverstinio darbo dominavimas šalies mastu³⁰⁹.

Toliau W. Kulos XVI–XVIII a. ATR feodalinės ekonomikos modelis bus detalizuojamas bei pildomas tiriant pagrindinius Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkių struktūrinius panašumus ir skirtumus.

IV. 2. 2. Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkių struktūrų bei raidos tendencijų panašumai ir skirtumai

Pastebėtina, kad tiek Vakarų Europos XI–XV a. manoro, tiek Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkių sistemos kvalifikuojamos kaip žemės valdymo

³⁰⁸ Žr. Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. 1956, t. 2, s. 849–852.

³⁰⁹ Žr. Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. 1955, s. 133–135.

sistemos, kurių pagrindinis bruožas – feodalinio didiko nuosavybės teisėmis valdomas didelis žemės plotas. Tačiau konstatuotinas esminis skirtumas. Kaip matėme, neoinstitucionalistiniu požiūriu Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio žemė buvo suskirstyta sklypais arba ūkiais, dirbamais feodalui priklausomų valstiečių, kurie abipusio susitarimo būdu už didiko globą ir jo žemės naudojimą teikė jam patarnavimus ir mokėjo duoklę. Šiuo atžvilgiu negalime kalbėti apie Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio sistemą, pagrįstą žemvaldžio ir valstiečio abipusiu susitarimu. D. C. Northo ir R. P. Thomaso požiūriu, Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. ūkio struktūra nebuvo pagrįsta tokiu manoro modeliu, koks egzistavo Vakarų Europoje. Bene pagrindinė priežastis, nulėmusi žemvaldžio ir valstiečio abipusės sutarties nebuvimą Vidurio Rytų Europoje XVI–XVIII a. buvo ta, jog šiame regione egzistavo stiprios valstybinės prievartos kontrolės sukurta institucinė aplinka, apsaugojusi feodalus nuo konkurencijos dėl darbo jėgos³¹⁰. Tai reiškė, kad žemvaldžiai nekonkuravo dėl valstiečių darbo jėgos (kaip tai darė Vakarų Europos bajorai vieni kitus puldinėdami ir viliodami valstiečius) ir dėl to žemvaldžiai disponavo didesne neekonomine galia valstiečių atžvilgiu³¹¹.

Antai jau minėtas R. Brenneris įrodinėjo, kad XVI–XVIII a. teritorijose į Rytus nuo Elbės valstiečiai iš dvarininkų „gaudavo“ savo teises, t. y. dvarininkai iš viršaus „nuleisdavo“ sau palankias teises³¹². Kaip matėme (žr. III. 1), šią privilegijuotą feodalų padėtį R. Brenneris kildino iš to, kad vėlyvųjų viduramžių krizės laikais teritorijose į rytus nuo Elbės feodalų ekonominė padėtis buvo kur kas geresnė nei Vakarų Europos bajorų. Be to, prie feodalų galios augimo bei didesnių valstiečių prievolių prisidėjo itin svarbus veiksnys – teritorijose į Rytus nuo Elbės, priešingai nei Vakarų Europoje, valstiečiai menkai priešinosi feodalams, nes dėl kolonizacijos iš

³¹⁰ Vidurio Rytų Europoje XVI–XVIII a. kuriant institucinę aplinką, apsaugojusią feodalus nuo darbo paklausos konkurencijos, didelį poveikį turėjo šios objektyvios priežastys: 1) mažas gyventojų tankumas; 2) miestų ir miestelių nesavarankiškumas bei lėtas augimas; 3) dažni karai ir badmečiai.

³¹¹ Žr. *North D. C., Thomas R. P. The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model. 1971, p. 779–781. Žr., plg., Kahan A. Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe // The Journal of Economic History. 1973, Mar., vol. 33, no. 1, p. 96–97.*

³¹² Žr. *Brenner R. The Agrarian Roots of European Capitalism. 1982, p. 70–75. Plg.: Lazutka S. Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 284–292; Tyla A. Dėl valstiečių žemėvaldos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. I pusėje // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. A serija. 1986, t. 4, nr. 97, p. 37–56.*

Vakarų bei mažo gyventojų tankumo nebuvo vieningo socialinio pasipriešinimo ir kovos dėl savo teisių tradicijos.

Šioje vietoje itin svarbi J. Kochanowicziaus pozicija, kuri, viena vertus, pritaria D. C. Northo ir R. P. Thomaso požiūriui, kita vertus, jų išsakytas mintis papildoma žmogiškuoju faktoriumi. J. Kochanowiczius sutinka, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalyse valstiečius ir žemvaldžius siejo ne abipusė sutartis. Kita vertus, jeigu ir būtų įvykę derybos (D. C. Northo ir R. P. Thomaso nusakyma prasme), valstiečiams, gyvenantiems atšiauraus klimato ir mažo gyventojų tankumo sąlygomis (kurios neleido vienai šeimai sukultūrinti žemės) nebūtų buvę ką rinktis. Valstiečiui priklausomybė žemvaldžiui reiškė tam tikrą jo ūkio apsaugą nuo visiško žlugimo. Valstietis dvarininkui rūpėjo kaip ūkio subjektas, nuo kurio išlikimo priklausė galimybės atlikinėti prievolės žemvaldžiui³¹³. J. Kochanowicziaus manymu, tai reiškė ne tik žemvaldžių neekonominę prievartą valstiečių atžvilgiu, bet ir paprasčiausią valstiečių norą išgyventi³¹⁴.

Lenkų istorikas P. Goreckis taip pat įrodo, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalyse valstiečiai dėl kultūrinio paveldo buvo linkę mažiau maištauti prieš ponus, todėl šiems nebuvo didelių kliūčių iš viršaus „nuleisti“ sau palankias teises³¹⁵. Ir W. Kula atkreipia dėmesį, kad XVI–XVIII a. ATR tiek šių valstybių institucinės struktūros, tiek bažnyčia (nekalbant jau apie dvarą) tiesiogiai ir netiesiogiai palaikė baudžiavinę santvarką³¹⁶.

Galime preliminariai konstatuoti, kad ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių kultūrinė institucinė aplinka buvo palanki žemvaldžiams įgyvendinti savo interesus. Šios aplinkos atsiradimas ir vyravimas minėtame regione XVI–XVIII a. aiškintinas

³¹³ Žr.: *Wyczański A., Topolski J.* Peasant Economy before and during the First Stage of Industrialisation // *Topolski J.* The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 16; *Jučas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš Lietuvos kultūros istorijos. 1964, t. 4, p. 116; *Bairašauskaitė T.* Bajoro santykis su dvaru XIX a. pirmoje pusėje: Mykolo Juozapo Römerio (1778–1853) patirtys // Lietuvos istorijos metraštis 2005, t. 1. Vilnius, 2006, p. 747–5; *Kiaupienė J.* Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė // Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: Konferencijos medžiaga. Vilnius, 2001, p. 26.

³¹⁴ *Kochanowicz J.* The Polish Economy and the Evolution of Dependency // The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. 1989, p. 111.

³¹⁵ *Gorecki P.* Viator to Ascriptitus: Rural Economy, Lordship, and the Orgins of Serfdom in Medieval Poland // *Slavic Review.* 1983, Spring, vol. 42, no. 1, p. 33–35.

³¹⁶ *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 143.

tuo, kad kolektyvistinė tradicija dėl atšiauraus klimato, kolonizacijos iš Vakarų bei reto gyventojų tankumo reikėsi silpniau (ypač tarp valstiečių) nei Vakarų Europos regione. Pastarajame, ypač Anglijoje, remiantis institucionalistiniu požiūriu, jau XI–XV a. tarp valstiečių buvo ryški vieningo socialinio pasipriešinimo, kovojimo dėl savo teisių bei individualaus ūkininkavimo tradicija, kuri neabejotinai prisidėjo prie valstiečių ekonominės gerovės.

Lietuvos atveju negalima vienareikšmiškai teigti, jog joje XVI–XVII a. nebūta intelektualinio elito, žinančio, kas vyksta Vakarų Europoje, taip pat programų su senjorinio ūkio steigimo idėjomis, kurios tuo metu jau buvo seniai realizuotos Vakarų Europoje. Pvz., A. Volano senjorinio ūkio steigimo idėjos programa išdėstyta veikale „Apie politinę ir pilietinę laisvę“ 1572 m.³¹⁷. Šios idėjos neįgyvendinimo to meto Lietuvoje priežastis tiksliai nustato A. Bumblauskas: valstiečių lygybės prieš įstatymą ir jų teisės apskusti savo pono sprendimą pabrėžimas griovė ATR nusistovėjusį ponų ir bajorų imunitetą. LDK ponijos, optimistiškai tebežiūrinčios į baudžiavos raidą ir tebestiprinančios valstiečių priklausomybę nuo dvaro, senjorinio ūkio idėja negalėjo sudominti. Tačiau dar mažiau ji galėjo rūpėti ekonominiuose nepritekliuose gyvenusiai ir pragyvenimo lygiu nuo ponų atsiliekančiai bajorijai. Iš svetur „importuojamos“ idėjos negalėjo pakeisti socialinės ekonominės visuomenės struktūros³¹⁸.

Negalime vienareikšmiškai teigti, kad XVI–XVIII a. Lietuvos agrarinių santykių raidoje nebūta senjorinio ūkio. Kaip matėme (žr. I. 4), bene vienintelė minėtos raidos išimtis buvo Žemaitija. J. Kiaupienės tyrimas parodė, kad per visą XVI–XVIII a. laikotarpį Žemaitijoje išliko feodalinio ūkio organizavimo forma, būdinga senjorijai siaurąja prasme³¹⁹, šios netapatinant su Vakarų Europos senjorinių santykių sistema.

Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio didžiausiu panašumu laikytinas paprastosios prekinės gamybos vyravimas³²⁰. Marksistiniu požiūriu, tiek XI–XV a. Vakarų Europos, tiek XVI–

³¹⁷ Plačiau apie tai žr.: *Plečkaitis R.* Lietuvos filosofijos istorija. I t.: Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai. 2004, p. 197–201; *Laumenskaitė E.* Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.): studija ir tekstai. Vilnius, 1995, p. 56–64.

³¹⁸ *Bumblauskas A.* Reformacijos genezė Lietuvoje. 1987, p. 162–163.

³¹⁹ Tai toks feodalinio ūkio tipas, kai pagrindines žemvaldžio pajamas sudarydavo piniginė bei natūrinė renta, o atodirbinė renta nevaidino lemiamo vaidmens.

³²⁰ Paprastosios prekinės gamybos tiesioginis tikslas yra ne pelno maksimizavimas ir gamybos plėtra,

XVIII a. Vidurio Rytų Europos ekonominės situacijos apibūdinamos kaip paprastosios prekinės gamybos laikotarpiai. Kalbant apie šios gamybos *orientaciją* konstatuotinas tam tikras skirtumas. XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio perteklinė produkcija (ta produkcijos dalis, kuri nebuvo suvartojama vidinėms reikmėms) buvo orientuota į vidaus rinkas. Tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu, skirtingai nuo Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio gamybos orientacijos (kuri nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų buvo orientuota į natūrinių pono poreikių tenkinimą), XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio pagaminta produkcija dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų buvo skirta eksportui, o prekinės gamybos asortimentą lėmė tarptautinės rinkos kainos. Minėtas (jau chrestomatinis) teiginys prieštarauja šiems W. Kulos teiginiams: 1) nepaisant glaudžių ryšių su užsienio rinka, XVI–XVIII a. ATR feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo beveik nepastebima; 2) tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo įsitraukę į tarptautinę prekybą.

Dėl to būtina nuodugniau apsvarstyti problemą – ar galime XVI–XVIII a. ATR egzistavusius palivarkinius ūkius kvalifikuoti kaip „grūdų fabrikus“ arba „žemės ūkio produkcijos fabrikus“, gaminančius (ypač užsienio) rinkai? KPS teorijoje XVI–XVIII a. ATR lažiniai palivarkiniai ūkiai buvo traktuojami kaip „grūdų fabrikai“, gaminantys užsienio rinkoms. Abiejų požiūrių konfliktui spręsti pasitelksime minėtus J. Topolskio ir A. Wyczańskio³²¹ tyrimus, paremtus solidžia empirine baze. Minėto ginčo sprendimas bus tęsiamas kitoje dalyje, kurioje bus pateikiama lyginamoji XVI–XVIII a. Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį bei to paties laikotarpio LDK užsienio prekybos su Vakarais struktūrų bei mastų analizė (žr. V).

Trečioje dalyje buvo fragmentiškai aptarta I. Wallersteinui skirta J. Topolskio kritika XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo vidinių ir išorinių priežasčių kontroversijos kontekste. Prieita išvada, kad I. Wallersteinas perdeda XVI–XVIII a. ATR įsitraukimo į tarptautinę rinką įtaką šių valstybių socialinei ekonominei raidai. Ar iš tikrųjų XVI–XVIII a. ATR vyravo palivarkiniai ūkiai, gaminantys produkciją

bet vidutinių pragyvenimo sąlygų vidutinėmis aplinkybėmis atkūrimas.

³²¹ Žr. visų pirma: *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999; *jo paties.* The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // *Journal of European Economic History.* 1981, vol. 10, no. 1, p. 207–212; *jo paties.* Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny.* 1978, t. 85, zesz. 3, s. 627–641.

užsienio rinkai? Atsakymui į šį klausimą yra itin naudinga J. Topolskio pateikta XVI–XVIII a. palivarkų tipologija. Lenkų istorikas, remdamasis palivarkų produkcijos realizavimu, skiria du palivarkų modelius: 1) ekspansyvų palivarką, susijusį su užsienio rinka; 2) autonominį (arba neišsivysčiusį) palivarką, susijusį su vidaus rinka³²². Abiejų palivarkų produkcijos pobūdį pirmiausia lėmė skirtingos regionų gamtinės sąlygos. J. Topolskis pagal produkcijos pobūdį skiria šiuos palivarkus: 1) auginančius grūdus; 2) auginančius galvijus; 3) auginančius avis; 4) žuvų ūkio; 5) degtinę gaminančius palivarkus³²³.

Ekspansyvus (orientuotas į eksportą) ir grūdus auginantis palivarkas istorinėje literatūroje laikytinas klasikiniu, bet realiai nevyraujančiu atveju. Jie dažniausiai telkėsi netoli prekybos uostų³²⁴. Šio tipo palivarkų būta ir valstybės gilumoje, tačiau jie priklausė vien didikams. Labiausiai buvo paplitęs autonominio tipo palivarkas, kuriam priskiriami smulkūs dvarai, dažniausiai neišgalėję padengti transportavimo ilgaus nuotoliais kaštų netgi tada, kai jų geografinė padėtis (šalia vandens kelių, vedančių į prekybos uostus) buvo palanki tiekti produkciją į prekybos uostus³²⁵.

Ekspansyvus palivarko modelis daugiausia specializavosi vienos rūšies produkcijos gamyboje, o autonominio palivarko produkcija buvo labiau diversifikuota³²⁶. Itin vertinga yra J. Topolskio pateikta regionų klasifikacijos pagal vyraujančią palivarko produkcijos pobūdį schema. Grūdų auginimo regionui priskiriama Lenkija, Livonijos žemės, avių ir galvijų auginimo regionams – Mecklenburgas, Vakarų Pamaris, Moldavija, Valakija (dabartinė Rumunijos sritis), Vengrija. Miškų ūkio regionu laikomos Livonijos žemės, kanapių ir linų gamybos regionais – Lietuva ir rusėniškosios LDK žemės (dabartinė Rytų Baltarusija). Šiuose

³²² *Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 350. Šią palivarkų tipologiją pabrėžia ir A. Wyczańskis. *Žr. Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. 1999, s. 25–26.

³²³ *Žr. Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 351.

³²⁴ Tiesa, galime kalbėti ne tik apie ekspansyvų palivarką, bet ir apie ekspansyvų valstiečių ūkį. Pvz., Šiaurės Lietuvos valstiečių ūkiai dėl Rygos artumo ir su tuo susijusių menkų transportavimo kaštų linus bei javus tiekavo į šį uostą.

³²⁵ *Žr. Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 351.

³²⁶ Plačiau *žr. Topolski J.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. Poznań, 2000, s. 56–57.

regionuose vyravo ir mišrus palivarkų produkcijos pobūdis³²⁷. Mus dominanti Lenkija patenka į grūdų auginimo, o Lietuva bei rusėniškosios LDK žemės – į kanapių bei linų auginimo regionus.

Konstatavęs, kad XVI–XVIII a. ATR vyravo autonominis, o ne ekspansyvus palivarko modelis, J. Topolskis tvirtina, jog šiuo laikotarpiu šių valstybių prekyba iš esmės vyko vidaus rinkoje, tenkinančioje besivystančių miestų paklausą, o eksporto į Vakarų per Zundo sąsiaurį vaidmuo valstybės mastu buvo akivaizdžiai nereikšmingas³²⁸. J. Topolskis dar griežčiau nei R. Brenneris kritikuoja I. Wallersteiną dėl silpno XVI–XVIII a. ATR empirinės ūkinės tikrovės atspindėjimo KPS koncepcijoje³²⁹: joje, pagrįstoje tarptautinės prekybos mechanizmu, pateiktos kapitalizmo atsiradimo XVI a. Europoje (ypatingai palivarkinio ūkio kraštuose į rytus nuo Elbės) priežastys yra neįtikinamos. Laikytume pagrįstu J. Topolskio teiginį, jog KPS koncepcija nepagrįstai teigia, kad ATR feodalai tarsi automatiškai vykdė tarptautinio darbo padalijimo reikalavimą labiau užtikrinti tarptautinei prekybai reikalingą žemės ūkio produktyvumą, dėl ko jie privalėjo pereiti prie efektyvesnės darbo kontrolės sistemos, kokia ir buvo baudžiava³³⁰. Panašiai mąsto ir žymus Europos ekonomikos istorikas R. Cameronas. Savo griežtai neigiamoje I. Wallersteino veikalo *Modernioji pasaulio sistema* II-ojo tomo recenzijoje jis teigia, jog KPS koncepcija yra didelė istorinė fikcija³³¹.

Rimtą pagrindą pritarti išsakytiems lenkų istoriko teiginiams suteikia žymaus XVI–XVIII a. Europos prekybos specialisto K. Glamanno studija „Europos prekyba 1500–1750“, kurioje apjungiami ir sukonkretinami įvairių prekybos tyrinėtojų

³²⁷ Žr. *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 351. Žr. taip pat *jo paties. Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10, no. 2, p. 398.

³²⁸ Žr. *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. // *jo paties. Prawda i model w historiografii*. Łódź, 1982, s. 336.

³²⁹ Žr.: *Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries). 1981, p. 392; *jo paties.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003, s. 184.

³³⁰ Žr. *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003, s. 184–185. Žr. taip pat *jo paties.* Methodological Foundations of Comparative Studies of Large Regions of the World // *Topolski J.* The Manorial Economy in Early-Modern East-Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 34.

³³¹ *Cameron R.* The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750 by Immanuel Wallerstein // *Journal of Interdisciplinary History*. 1980, vol. 12, no. 2, p. 345.

teiginiai³³². Nors šis istorikas pažymi, kad XVI–XVII a. pirmoje pusėje per Gdanską į Vakarų buvo eksportuota apie 70–80 % visų iš Baltijos regiono eksportuotų grūdų (o per visą XVI–XVIII a. laikotarpį iš Gdansko – apie 12 milijonų tonų grūdų), visgi jis konstatuoja, jog šis grūdų tiekimas buvo marginalinio pobūdžio palyginti su visuotine paklausa ir pasiūla. Tai reiškia, kad minėtu laikotarpiu per Gdanską eksportuoti grūdai patenkino daugiausia 1–2 % tuometinių Europos gyventojų bendro poreikio ir 3–6 % miestų gyventojų poreikio³³³. Vadinasi, lenkų grūdai Europai nebuvo gyvybiškai reikalingi, greičiau tai buvo būdas kompensuoti nuosavą gamybą. Nepaisant prekybos ir amatų vaidmens augimo, Vakarų Europa visgi išliko žemės ūkio kraštas, o tai ir leido jai patenkinti iš esmės visus savo maisto poreikius.

Atsakant į klausimą, ar iš tikrųjų XVI–XVIII a. ATR vyravo palivarkiniai ūkiai, gaminantys produkciją užsienio rinkai, ir koks buvo jų poveikis šalies bendrajai raidai, galima teigti, kad tokių ūkių buvo mažuma ir jų įtaka buvo nežymi. Tam rimtą pagrindą teikia vieno žymiausių Lenkijos palivarkų tyrinėtojų A. Wyczańskio tyrimai. Išsamiai aptaręs grūdų kainas XVI a. Lenkijoje jis tvirtina, kad grūdų (ypač javų) eksportas į Vakarų iš Lenkijos (kaip pirmaujančios šalies) XVI a. antroje pusėje neviršijo 2,5 % bendrojo grūdų gamybos kiekio³³⁴. Plėtodamas šį A. Wyczańskio teiginį J. Topolskis teigia, kad XVI a. palivarkai tiekė rinkai apie 25 % visos lenkiškos grūdų produkcijos. Šio istoriko manymu, nors ekspansyvaus modelio palivarkai ir buvo grūdų eksporto monopolistai, kiek leidžia įvertinti galimybės, tik 10 % iš minėtų 25 % grūdų produkcijos jie skyrė eksportui. 40–50 % likusios produkcijos buvo parduodama vidaus rinkoje³³⁵. Beje, kiti tyrinėtojai, besiremiantys Włocławeko 1537–1576 m. mokesčių knygų analize, atkreipė dėmesį, jog minimu laikotarpiu pagrindiniai Lenkijos grūdų tiekimo centrai telkėsi Didžiojoje Lenkijoje, Kujavoje ir Mazovijoje, kur nebuvo daug stambių palivarkų³³⁶.

³³² *Glamann K.* European Trade 1500–1750 // *The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. C. M. Cipolla. London, 1976, vol. 2, p. 427–526.

³³³ Žr. *Glamann K.* European Trade 1500–1750. 1976, p. 462 bei p. 466.

³³⁴ *Wyczański A.* Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku. 1978, s. 629.

³³⁵ *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 336.

³³⁶ Žr.: *Davies N.* Dievo žaizlas: Lenkijos istorija T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų / Iš anglų k. vertė I. Mataitytė, L. Miknevičiūtė. 2-asis patais. leidimas. Vilnius, 2008, p. 298; *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 447 bei p. 449.

J. Topolskis, A. Wyczański ir W. Kula laikosi požiūrio, kad ilgalaikėje perspektyvoje ATR didikams prekybos sąlygos (angl. *terms of trade*) su Vakarais pradėjo blogėti jau nuo XVII a. vidurio ir būtent tai juos vertė labiau atsižvelgti į vidaus rinką. Akivaizdi šio reiškinio išraiška buvo jau minėtas dvarininkiškos propinacijos suklestėjimas – masinis grūdų³³⁷ perdirbimas į alų ir degtinę, kuriuos priverstinai parduodavo valstiečiams³³⁸. ATR *terms of trade* su Vakarais pablogėjimas pirmiausia siejamas su prekybos Baltijos regiono grūdais sumažėjimu. Dėl žemų grūdų kainų Vakaruose ir žemo Lenkijos ūkių našumo Baltijos regiono grūdus Vakarų rinkoje parduoti tapo sunkiau³³⁹. Manytume, kad visa tai dar labiau sustiprina argumentus, kad bene didžiausioji produkcijos dalis buvo suvartojama vidaus rinkoje.

Grįžtant prie pagrindinių XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkių struktūrinių panašumų ir skirtumų, galime konstatuoti ir kitų skirtumų, ryškių žemės rentos formos kaitos tendencijose. Šiuose regionuose minimu laikotarpiu atodirbinei rentai pirmenybė buvo teikiama būtent stambiuose dvaruose, kurių gaminama produkcija buvo skirta parduoti. Atodirbinės rentos formos palaiptį atsisakymą minėtuose regionuose nulėmė vadinamosios didžiosios krizės, po kurių sekė demografiniai kataklizmai: didžioji maro epidemija Vakarų Europoje XIV a. pirmoje pusėje ir XVII a. vidurio visuotinė Europos ekonominė krizė. Šių didžiųjų krizių priežastis daugelis tyrinėtojų sieja su atodirbinės rentos padariniais: ši rentos forma pasiekusi laikiną ir diskretų

³³⁷ J. Topolskis pastebi, kad Lenkijos didikų ir riterių dvaruose 1685 m. grūdų išauginta 65 % mažiau palyginti su XVI a. viduriu ir 60 % mažiau palyginti su 1620–1640 m. Žr. *Topolski J. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa Gnieznienskiego od XVIII wieku. Poznań, 1958, s. 208.*

³³⁸ Žr.: *Topolski J. Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. Poznań, 2000, s. 97; Wyczański A. The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // Journal of European Economic History. 1981, vol. 10, no. 1, p. 209–210; Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 136–137.*

³³⁹ Žr. *Kuklinska K. Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań // Journal of European Economic History. 1977, vol. 6, no. 2, p. 448–449.* Prekybos Baltijos regiono grūdais sumažėjimo reiškinys aiškinamas įvairiai. Vieni teigia, jog Vakarų Europoje grūdų paklausa smuko dėl XVII a. demografinės stagnacijos. Kiti tvirtina, jog Pietų Europoje ėmus auginti ryžius ir kukurūzus, naudoti tobulesnius žemės tręšimo, melioravimo ir sėjomainos būdus, jų pačių apsirūpinimo grūdais lygis pakilo. Treti teigia, jog staigus grūdų kainų kritimas daugelį Vakarų Europos ūkininkų paskatino imtis pelningesnių žemės ūkio formų (pvz., pienininkystės). Plačiau apie tai žr. *Kirby D. Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais: Baltijos šalis 1492–1772 metais / Iš anglų k. vertė G. Baurūnienė. Vilnius, 2000, p. 259.* Atsižvelgdami į šias priežastis manytume, kad bene pagrindinė minėto reiškinio priežastis buvo Trisdešimties metų karas, apėmęs Vidurio Europos ir dalį Vakarų Europos šalių. Jo metu šių regionų prekyba tapo neįmanoma, uostai užsidarė. Tik po Vestfalijos taikos pamažu atsigavo jūrų prekyba.

gamybos efekta, vėliau laidavo tik *ekstensyvio* ekonomikos plėtrą. Marksistinės istoriografijos požiūriu, XVII a. vidurio visuotinės Europos ekonominės krizės įveikimas Vidurio Rytų Europoje yra sietinas su baudžiavos silpnėjimu³⁴⁰.

Kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse, Lietuvoje nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. antrosios pusės dėl politinių ir demografinių krizių³⁴¹ lažas buvo keičiamas činšu. Tačiau nuo XVIII a. antrosios pusės ryški paradoksoli tendencija, kai vėl sugrįžtama prie lažinės palivarkinės ūkio sistemos ekstensyvinimo didinant atodirbinės rentos normas bei steigiant naujus palivarkus³⁴². Marksistinėje istoriografijoje šis reiškinys įvardijamas kaip palivarkinio ūkio renesansas, kuris siejamas su Vakarų Europoje vėl susiklosčiusia Vidurio Rytų Europos grūdų ir kitų žemės ūkio produktų gamintojams palankia konjunktūra. Su šiuo palivarkinio ūkio renesansu prasidėjo pats sunkiausias baudžiavos laikotarpis Lietuvoje.

Šio laikotarpio tyrinėtojas S. Pamerneckis, vienas iš nedaugelio, taikiusių statistinį metodą tiriant agrarinių santykių raidą ir dinamiką XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės Lietuvoje, teigia, jog valstiečių prievolių didinimas nuo XVIII a. pabaigos iki XIX a. 3–4 dešimtmečio pasiekė ekstremalias lažinės palivarkinės sistemos plėtimo formas³⁴³. Šis tyrinėtojas linkęs kalbėti netgi apie feodaliųjų baudžiavinių santykių apogėjų minimumu laikotarpiu, o ne apie baudžiavos irimą bei palivarko peraugimą į kapitalistinį ūkį (marksistiniu požiūriu) Lietuvoje, ką įrodinėjo M. Jučas³⁴⁴. Anot S. Pamerneckio, „XVIII a. pab. – XIX a. pirmoje pusėje Lietuvoje

³⁴⁰ Žr., pavyzdžiui: *Hobsbawn E. J. The General Crisis of the European Economy in the 17 th Century // Past and Present. 1954, May, no. 5, p. 48–49; jo paties. The Crisis of the 17 th Century – II // ibidem. 1954, Nov., no. 6, p. 50.*

³⁴¹ LDK XVII–XVIII a. patyrė dvi didžiules demografines krizes. XVII a. viduryje ji prarado apie 48 % gyventojų, XVIII a. pradžioje, dar neatsigavusi po pirmosios krizės, vėl neteko 35 % gyventojų. Žr. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 2000, p. 242.*

³⁴² Žr. *Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. 1972, p. 103–104.*

³⁴³ *Pamerneckis S. Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004, p. 40.* Be to, koreliacinė analizė parodė, kad XVIII a. pabaigoje Šiaulių ekonomijoje, kur buvo palankiausias socialinės ir ekonominės valstiečių ūkio raidos sąlygos Lietuvoje, dar nebuvo subalansuoti ūkininkaujančių baudžiavinių ūkių, besiorientuojančių į rinkos poreikius, išskyrus negausius Šiaulių grafystės labiau pasiturinčius valstiečius (t. y. labiau apsirūpinusius darbiniais ir veisliniais gyvuliais). Anot S. Pamerneckio, minimumu laikotarpiu dauguma valstiečių ūkių socialiai priklausė vienam ir tam pačiam natūralaus ūkio tipui, kurio viduje išvengtinas tik turtinės nelygybės didėjimas. Žr. *ibidem, p. 57.*

³⁴⁴ M. Jučo teigimu, nuo XVIII a. antrosios pusės pastebimas palivarkų plotų plėtimasis, atiminėjant žemę iš valstiečių ir įdirbant tuščią. Visa tai vedė į lažinę ūkio sistemą ir baudžiavinės prievartos sustiprėjimą, tad iš pirmo žvilgsnio atrodytų – į refeodalizaciją. Tačiau, anot istoriko, palivarkas

vyravo ir stiprėjo paprastoji prekinė gamyba. Palivarkinės gamybos intensyvumo pagrindą sudarė beatodairiškas rentos normos didinimas, atvedęs į visos žemės ūkio gamybos sąstingį, kuris nieko bendra neturi su kokybiniais poslinkiais, t. y. kapitalizmo pradžia. Jo atsiradimas agrarinių santykių struktūroje sietinas su poreforminiu laikotarpiu (t. y. po baudžiavos panaikinimo 1861 m. – D. Ž.)³⁴⁵.

Žemės ūkio gamybos sąstingį XVIII a. ATR pastebi dauguma tyrinėtojų pažyminčių, kad dėl baudžiavinio balasto bendra ATR žemės ūkio produkcijos apimtis (nepaisant kai kurių inertiškų ekonominių pokyčių) XVIII a. buvo vienu trečdaliu mažesnė nei XVI a. antroje pusėje³⁴⁶. Paradoksalu, kad Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje lažinis palivarkinis ūkis išliko pelningiausia ūkininkavimo forma³⁴⁷.

Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje būta bandymų reformuoti palivarkinį ūkį remiantis fiziokratine ekonomine teorija. Lietuviškoji jos recepcija sietina su XVII–XVIII a. sandūroje Anglijos Norfolko grafystėje kilusia „naujosios žemdirbystės“ banga, kuri iš Prancūzijos kiek pavėlavusi pasiekė ir ATR³⁴⁸. Pasak E. Railos, Lietuvos didikai, aplankę daugelį Europos šalių ir susipažinę su priešakiniais ūkio modeliais, XVIII a. antroje pusėje savo dvaruose tik imitavo vakarietiškus veiklos principus, t. y. į sustingusią lažinę palivarkinę ūkio sistemą bandė įterpti „plastiškus“

gamino produktus rinkai, dėl to jis ėmė pamažu peraugti į prekinį, po to į kapitalistinį ūkį. Žr. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. 1972, p. 103–104.

³⁴⁵ Pamerneckis S. Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). 2004, p. 115.

³⁴⁶ Žr., pavyzdžiui: Koczy L. Dzieje handlu polskiego przed rozbiorami. Lwów, 1939, s. 82; Manikowski A. Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku // Przegląd Historyczny. 1973, t. 64, zes. 4, s. 788–789. Antai žymus lenkų istorikas S. Hozzowski Lenkijos XVI–XVIII a. žemės ūkio istorijoje išskyrė du periodus: 1) pakilimas XVI–XVII a. vid.; 2) žemės ūkio depresijos ilgasis periodas XVII a. vid. – XVIII a. viduryje. Lenkijos žemės ūkio depresijos priežastimis S. Hozzowski laikė ilgus karus su kazokais (1648–1676 m.), švedų okupaciją (1655–1660 m.) ir neigiamus Lenkijoje vyravusios feodalinės žemės ūkio sistemos ir socialinės politinės sistemos bruožus. Žr. Hozzowski S. The Polish Baltic Trade in the 15 th–18 th Centuries // Poland at the 11 th International Congress of Historical Science at Stockholm. Warszawa, 1960, p. 130–131.

³⁴⁷ Žr., pavyzdžiui: Truska L. Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje feodalizmo epochoje (XVIII a. 2-oje – XIX a. 1-oje pusėje). Vilnius, 1988, p. 21.

³⁴⁸ E. Railos teigimu, šios teorijos recepciją skatino ne tiek ATR elito išskirtinis požiūris į šį politinės ekonomijos minties produktą kaip vieną iš galimų europietiškos kultūros variantų, kiek totalinė Prancūzijos kultūros invazija, atnešusi fiziokratinę mintį kaip integralų šios kultūros elementą. Plačiau ir detaliau apie fiziokratizmo teorijos kilmę, raidą bei fiziokratizmo konfigūraciją Lietuvoje žr. Raila E. Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija. Darbo vadovas – prof. habil. dr. M. Jučas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995 (VUB RS, F76–3597), p. 117–144. Žr. taip pat Im Hof U. Švietimo epochos Europa / Iš vokiečių k. vertė N. Daujotytė. Vilnius, 1996, p. 161–163.

Apšvietos verslininkystės ir individualaus darbo principus³⁴⁹. Baudžiavinio gyvenimo struktūra, ignoravusi asmens laisvę ir garantavusi griežtą visuomenės hierarchiją, iš principo buvo nepajėgi absorbuoti laisvo individo darbu ir atsakomybe paremtą ekonominio potencialo. Vienas iš Lietuvos didikų, reprezentavusių minėtą ekonominio proceso plėtotę, buvo A. Tyzenhauzas, kuris „intensyvino“ karališkųjų ekonomijų ūkį naudodamas baudžiavinį darbą. Tokį „ūkio intensyvinimą“ E. Raila apibrėžia taip: „lažinės-palivarkinės sistemos *reanimacija*, panaudojant dalinę Vakarų Europos technologiją ir naujausius ūkininkavimo metodus“³⁵⁰.

Manome, kad aukščiau pateikta analizė leidžia pagrįsti skyriaus pradžioje iškeltą tezę. Lyginamoji XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų analizė parodė, kad nepaisant panašumų jos esmingai skiriasi. Pirmą, Vakarų Europos manoro sistema kaip ekonominis bei politinis vienetas (minivalstybė) buvo pagrįsta implicitine pono ir valstiečio mainų sutartimi, o Vidurio Rytų Europos palivarko sistema rėmėsi pono absoliučiu dominavimu valstiečių atžvilgiu. Palivarkas buvo tik ūkinis, o ne politinis vienetas (toks buvo pavietas kaip savivaldi bajorų teritorinė korporacija). Antra, nors ir XI–XV a. Vakarų Europos manoras, ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarko ūkis plėtojo paprastąją prekinę gamybą, tačiau skyrėsi jų gamybos orientacijos. Manoro ūkis nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų buvo orientuotas pirmiausia į pono natūrinių poreikių tenkinimą. Palivarko ūkio paskirtis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų buvo prekinės produkcijos gamyba, tačiau jos orientacija visgi kvalifikuotina kaip vienas lėšų kaupimo būdų, o tai neleidžia palivarko traktuoti kaip kapitalistinės įmonės (kaip teigė I. Wallersteinas). XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkyje vyravo autonominis (susijęs su vidaus rinka), o ne ekspansyvus (orientuotas į eksportą) palivarko modelis kaip teigė I. Wallersteinas.

³⁴⁹ Raila E. Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje. 1995, p. 132.

³⁵⁰ Ibidem, p. 133.

V DALIS

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS XVI–XVIII A. ŪKIO ĮSITRAUKIMO Į TARPTAUTINĘ PREKYBĄ MASTO PROBLEMA

Paaikšėjus, jog probleminė KPS koncepcijos vieta yra tarptautinių mainų įtaka ATR XVI–XVIII a. socialinei ekonominei raidai, penktojoje dalyje būtina nustatyti šių valstybių ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastą minimu laikotarpiu. Bendros ATR užsienio prekybos sistemos nebuvimas³⁵¹ verčia atskirai gilintis tiek į Lenkijos, tiek į LDK ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastus.

V. 1. Tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijos

I-oje dalyje išsiaiškinome, kodėl ekonomikos istorikai, lygindami Vidurio Rytų Europos ir Vakarų bei Šiaurės Vakarų Europos šalių XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos rezultatus ekonomikos srityje, pažymi esminį jų skirtumą – atotrūkį. Minimu laikotarpiu Vakarų bei Šiaurės Vakarų Europos šalys buvo apibūdintos kaip sėkmingiausiai besivystančios šalys (to išraiška – prekinis kapitalizmas), o Vidurio Rytų Europos šalys (pvz., teritoriniu atžvilgiu viena didžiausių Europos valstybių – Lenkija-Lietuva), nors ir buvusios tame pačiame raidos kelyje, įvardytos kaip vėluojančios šalys (to išraiška – lažinis palivarkinis ūkis).

III-oje dalyje matėme, kad KPS koncepcijos probleminė vieta ATR atžvilgiu yra tarptautinių mainų įtaka šių valstybių XVI–XVIII a. socialinei ekonominei raidai. IV-oje dalyje taip pat atskleidėme, kad ATR įsitraukimo į tarptautinę prekybą svarstymų kontekste itin aktualus pačios *tarptautinės prekybos* XVI–XVIII a. funkcionavimo masto klausimas. Taip pat primintina, kad daugelio KPS tyrinėtojų kritikos taikiklyje atsидūrė šioje koncepcijoje pernelyg sureikšmintą prekybos mainų įtaka šalių

³⁵¹ Žr.: *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 120; *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 32; *Bogucka M.* Z zagadnień obrotów wewnętrzných regionu bałtyckiego. Handel Gdańsk – Sztokholm w 1643 roku // *Zapiski Historyczne.* 1978, t. 43, zes. 4, s. 49. Šie tyrinėtojai pažymi, kad per Gdanską uostą LDK užsienio prekyba iš esmės nevyko.

socialinei ekonominei raidai (žr. II. 3). Tai verčia atsižvelgti ir į pačios *tarptautinės prekybos* įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių vystymuisi aiškinimo versijas. Ši problematika tebetyrinėjama iš ekonomikos istorijos, tarptautinės politinės ekonomijos, naujosios institucinės ekonomikos perspektyvų. Tuose darbuose, kuriuose neabejojama tarptautinės prekybos XVI–XVIII a. funkcionavimu, galima išskirti du požiūrius. Tai *skeptiškoji* pozicija, kuri tarptautinės prekybos įtaką šalių raidai laiko labai silpna, ir *palaiKANČioji* samprata, teigianti, jog egzistavo reali įtaka.

Vienas iš skeptiškosios pozicijos atstovų yra ekonomikos istorikas H. Wesselingas. Jis teigia, jog iki pramoninės revoliucijos tarptautinė prekyba Europos valstybėms turėjo nedidelę įtaką. Kalbant šiuolaikiniais terminais, XVI–XVIII a. nebuvo supertanklaivių, galinčių jūros prekybos keliais gabenti itin didelius kiekius produkcijos ir žaliavos, todėl apimties požiūriu prekyba žemės ūkio žaliavomis bei plataus vartojimo prekėmis nebuvo didelė. H. Wesselingo teigimu, iki pramoninės revoliucijos Anglijos (turint omenyje jos pirmavimą tarptautinėje prekyboje) eksportas sudarė ne daugiau kaip 15 % viso eksporto. Europos valstybių (be Anglijos) eksportas į tarptautinę rinką XVII a. apimtimi prilygo vienam-dviem, o XIX a. – septyniems-aštuoniems šiandieniniams supertanklaiviams³⁵².

Britų ekonomikos istorikas P. O' Brienas, tyręs tarpkontinentinės prekybos funkcionavimo mechanizmą, pažymi, kad prekybos kaip papildomo pinigų šaltinio valstybėms vaidmuo atsiranda tik po 1750 m. Istorikas prieštarauja KPS tezei, kad Vakarų Europai ekonominės raidos šuolį garantavo prekyba su periferijomis. Anot jo, ikiindustrialiniu laikotarpiu tarpkontinentinė prekyba negarantavo ekonominio augimo, bet kūrė jam palankias sąlygas. 1450–1750 m. laikotarpiu tarpkontinentinė prekyba buvo nežymi, mažai veikianti šalies ekonomikos raidą³⁵³. P. O' Brienas siūlo nepainioti tarpkontinentinės ir tarptautinės (Europos viduje) prekybą. Nors jūrų keliai atrasti XVI a., tačiau pasaulinėje ekonomikoje tarptautiniams ryšiams jie realiai pradėti naudoti visai neseniai (XX a. pirmoje pusėje), o ne per vadinamąją merkantilizmo erą (XVI–XVII a.). Iki XIX a. tarpžemyninė prekyba (eksportas ir importas) iš ir į Europą sudarė mažą dalį visos prekybos. Pvz., KPS kontekste XVIII a. pabaigoje Vakarų Europos ir Vidurio Rytų Europos regionų tarpusavio

³⁵² Wesseling H. Overseas History // New Perspectives on Historical Writing. 1992, p. 80–81.

³⁵³ Žr. O' Brien P. European Economic Development: The Contribution of the Periphery // The Economic History Review. 1982, Feb., vol. 35, no. 1, p. 3–5.

prekyba sudarė 20 % viso eksporto ir 25 % viso importo. Istoriko nuomone, prekybos mastai žymiai sumažėtų, jei „grįztume“ į XVI a. ir XVII a. krizę³⁵⁴. Realiai galima kalbėti tik apie tarptautinę prekybą. Pvz., 1790 m. tarptautinė prekyba (Europos ribose) sudarė iki 76 % viso eksporto. Remdamasis *Nacionalinės prekybos statistikos* duomenimis P. O' Brienas įrodinėja, kad cukraus, tabako, kavos, arbatos, vergų ir medvilnės mastai tarpkontinentinėje prekyboje realiai išaugo tik po 1650 m.³⁵⁵.

Reziumuodamas P. O' Brienas pateikia griežtą diagnozę: KPS teorija bei jos šalininkai šių dienų pasaulio socialinę ekonominę santvarką dirbtinai nukėlė į XVI–XVIII a. Šiuo laikotarpiu tarpkontinentinės rinkos sureikšminimas yra tik spekuliacijos. Manytume, kad ekonomikos istorikas pagrįstai teigia, kad minimu laikotarpiu ekonomikos ryšiai buvo labai silpni net tarp Europos šalių, nekalbant apie to meto tarpkontinentinius ekonominius ryšius³⁵⁶. Tokios „sušvelnintos“ pozicijos pavyzdžiais gali būti laikomi J. Adams³⁵⁷ ir jau aptarto S. J. Sterno (žr. II. 3) požiūriai.

Vertas dėmesio ir vengrų istoriko P. Gunsto požiūris. Anot jo, jau nuo XIV a. Vakarų Europoje išaugo žemės ūkio, geležies, medienos žaliavų paklausa, tačiau iki geležinkelio bėgių nutiesimo Europoje apie jų masiškus eksporto kiekius kalbėti negalime³⁵⁸.

Esama ir kitaip manančių tarptautinės prekybos tyrinėtojų, kurie teigia jos realią įtaką XVI–XVIII a. Europos šalių raidai. Ekonomikos istorikas K. Berrillas šią įtaką išvelgė didžiųjų valstybių siekiuose išgauti santykinai pigios žaliavos bei palaikyti jos žemą kainą³⁵⁹. Kita vertus, istorikas daro mūsų tyrimui ypač svarbią išvadą, kad XVI–XVIII a. valstybėms tarptautinės prekybos mechanizmo įtvirtinimo bei

³⁵⁴ Ibidem, p. 4.

³⁵⁵ Žr. ibidem, p. 5.

³⁵⁶ Ibidem, p. 18.

³⁵⁷ Adams J. Trading States, Trading Places: The Role of Patrimonialism in Early Modern Dutch Development // *Comparative Studies in Society and History*. 1994, Apr., vol. 36, no. 2, p. 319–355.

³⁵⁸ Gunst P. Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. 1989, p. 62.

³⁵⁹ Berrill K. International Trade and the Rate of Economic Growth // *The Economic History Review*. 1960, vol. 12, no. 3, p. 355.

palaikymo (pvz., tarp dviejų šalių) kaštai buvo daug mažesni už vidaus rinkos mainų mechanizmo intensyvinimo kaštus³⁶⁰.

K. Berrillo požiūriui pritaria tarptautinės prekybos tyrinėtojas R. Nielsenas. Jis apsirūpinimo santykinai pigiomis žaliavomis (pvz., grūdais, mediena) problemą sieja su svarbiausiais ikiindustrinių Europos (ypač Šiaurės Vakarų ir Vakarų Europos) valstybių tikslais³⁶¹. Britų tyrinėtoja V. Barboura taip pat sureiškina žaliavų išgavimo problemą bei jos žemos kainos palaikymą. Anot jos, pvz., Olandijoje ir Anglijoje XVII a. buvo ypač išaugusi laivų statybinės medžiagos paklausa. Tuo metu laivų statybinės medžiagos pigiausiai buvo galima įsigyti Baltijos jūros regiono šalyse ir Rusijoje³⁶². O štai amerikiečių ekonomikos istoriko J. E. Willso teigimu, valstybių nuolatinė konkurencija dėl apsirūpinimo santykinai pigiomis žaliavomis bei sau naudingų produkcijos realizavimo rinkų išsikojimo sudarė palankias tarptautinės prekybos intensyvėjimo sąlygas, todėl atsirado ilgalaikės investicijos į prekybą, didėjo šalių ekonominės raidos susisaistymas su pasauline rinka³⁶³.

Minėtasis D. C. Northas, tyręs XVI–XVIII a. tarptautinę prekybą naujosios institucinės ekonomikos požiūriu, ją įvardija kaip šiuolaikinių efektyvių rinkų pirmtakę, atvėrusią kelią mainams ir komercijai suklestėti. Amerikiečių istorikas iš daugelio amsterdamiškos kilmės novacijų, liudijančių ir dariusių poveikį tarptautinės prekybos XVI–XVIII a. intensyvėjimui ir ekspansijai, išskiria šias: 1) prekybos

³⁶⁰ Anot K. Berrillo, valstybėms buvo lengviau palaikyti tarptautinę prekybą nei intensyvinti vidaus rinką: tarptautinėje prekyboje vyrauja santykinai siauras eksportuojamų prekių / žaliavų asortimentas, o vidaus rinkos augimui ir mainų intensyvėjimui užtikrinti būtina išplėsti gaminamų prekių asortimentą. Iš to seka, kad šalies gamyba turi būti labiau specializuota. Tam reikalinga verslumą skatinanti institucinė aplinka, kuri reikalauja daugiau žmogiškųjų ir materialųjų išteklių. Tačiau šalies ilgalaikėje perspektyvoje spartesnį ekonomikos augimą labiau anticipuoja vidaus rinkos intensyvumas nei eksporto sektorius. Žr. *ibidem*, p. 352. Žr., plg.: *Tiebout Ch. M. Exports and Regional Economic Growth // The Journal of Political Economy*. 1956, Apr., vol. 64, no. 2, p. 160–164; *Glamann K. European Trade 1500–1750 // The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries / Ed. C. M. Cipolla. Great Britain, 1976, vol. 2, p. 429.*

³⁶¹ Žr. *Nielsen R. Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets // The Journal of Economic History*. 1997, Mar., vol. 57, no. 1, p. 1–2.

³⁶² Žr. *Barbour V. Dutch and English Mercant Shipping in the Seventeenth Century // The Economic History Review*. 1930, Jan., vol. 2, no. 2, p. 273. Be to, istorikė pabrėžia, kad žaliavų kainos tarptautinėje rinkoje priklausė nuo žaliavų pristatymo atstumo. Pvz., XVII a. Anglijos laivybos gamybos kaštai buvo didesni nei Olandijos, nes pastarosios pirkliai dėl palankesnės geografinės padėties greičiau pasiekdavę savo žaliavų tiekėjus Baltijos regione ir dalį įsigytos žaliavos perparduodavo patiems anglams. Anot tyrinėtojos, Olandija XVII a. per metus į Baltijos regioną nusiųsdavo nuo 700 iki 800 laivų. Žr. *ibidem*, p. 267. Žr., plg.: *Davis R. Merchant Shipping in the Economy of the Late Seventeenth Century // The Economic History Review*. 1956, vol. 9, no. 1, p. 59.

³⁶³ *Wills J. E. Maritime Asia, 1500–1800: The Interactive Emergence of European Domination // The American Historical Review*. 1993, Feb., vol. 98, no. 1, p. 85.

sutarčių ir jų vykdymo priežiūros kaštų sumažėjimą – atrandami vis efektyvesni sutarčių įtvirtinimo mechanizmai; 2) efektyvių ilgo nuotolio prekybos finansavimo metodų atradimus; 3) jūrų laivybos draudimą; 4) nuo 1600 m. prekybos laivų technologinius patobulėjimus (leidusius padidinti gabenamo krovinio talpą)³⁶⁴. D. C. Northas pastebi, kad prie prekybos suintensyvėjimo bei Olandijos laivų išivyravimo Baltijos jūros regione prisidėjo ir jo saugumas. Šis regionas (palyginti su Viduržemio jūros baseinu) dėl mažiausio piratavimo buvo vienas saugiausių regionų prekybai plėtoti³⁶⁵.

Tarptautinės prekybos įtaką XVI–XVIII a. Europos šalių raidai rodo funkcionavusi daugiašalė mokėjimo (angl. *multilateral payments*) sistema. Tai buvo efektyvi priemonė šalių ekonominę raidą dar labiau susieti su rinka (pvz., per ilgalaikę kreditų teikimo sistema) pasaulinės prekybos kontekste. Dauguma tarptautinės mokėjimo sistemos mechanizmo tyrinėtojų (C. Wilsonas, E. F. Heckscheris, J. Sperlingas, M. Malowistas, G. Jenschas) teigia, kad XVII–XVIII a. tarptautinė prekyba buvo pagrįsta efektyvia daugiašale atsiskaitymo sistema, dėl kurios vyko vis intensyvesnė ir ekspansyvesnė prekyba tarp regionų ir žemynų, turinčių skirtingas vietines valiutas. Šios sistemos kūrėja – Europa, XVI–XVIII a. buvusi pasaulinės prekybos centras³⁶⁶.

Aptartoje tyrinėtojų diskusijoje nepaisant nuomonių skirtumo galima išvelgti bendrą požiūrį: aptariamam laikotarpiu valstybių nuolatinė konkurencija dėl apsirūpinimo santykinai pigiomis žaliavomis bei išsikovojo sau naudingų produkcijos realizavimo rinkų lėmė vis glaudesni Europos regionų ekonominį bendradarbiavimą. Minėto ginčo analizė rodo, kad nors XVI–XVIII a. Europos

³⁶⁴ Žr. North D. C. Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė. 2003, p. 159–165. Žr. taip pat: North D. C., Thomas R. P. The Rise of the Western World. A New Economic History. 1973, p. 134–142. Anot D. C. Northo, maksimali gabenamo krovinio laivo talpa buvo 150 tonų, kuri iki 1800 m. po truputį didėjo. Žr. *jo paties*. Sources of Productivity Change in Ocean Shipping, 1600–1850 // The Journal of Political Economy. 1968, Sep., – Oct., vol. 76, no. 5, p. 958. Žr., plg.: Fedorowicz J. K. England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 75.

³⁶⁵ Tai lėmė: 1) gabenamo krovinio talpos padidėjimą (sumažėjusios ginkluotės sąskaita); 2) susisiekimo pagreitėjimą; 3) jūrų laivybos paslaugų kaštų sumažėjimą. Žr. North D. C. Sources of Productivity Change in Ocean Shipping, 1600–1850. 1968, p. 958.

³⁶⁶ Žr.: Wilson C. Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem // The Economic History Review. 1949, vol. 2, no. 2, p. 152–161; Heckscher E. F. Multilateralism, Baltic Trade, and the Mercantilists // The Economic History Review. 1950, vol. 3, no. 2, p. 219–228; Sperling J. The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // The Economic History Review. 1962, vol. 14, no. 3, p. 446–468; Malowist M. Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts // *Conventus primus historicorum Baltiorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 312–320; Jensch G. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga, 1930, S. 60–65.

regionai buvo vienas nuo kito labiau izoliuoti nei nūdienos pasaulyje, galime kalbėti apie tarptautinės prekybos realią įtaką XVI–XVIII a. Europos šalių raidai. Plėtodami minėtų tyrinėtojų teiginius darome prielaidą, kad ši įtaka buvo veiksminga tiek, kad lėmė regionų raidos kryptis (ekonomikos intensyvinimo ar, priešingai, sulėtinimo linkme), anticipuotas iš praeities paveldėtų (plačiaja prasme) resursų. Iš to seka, kad šalių socialinė ekonominė raida yra daugelio tarpusavyje sąveikaujančių išorinių ir vidinių priežasčių sintezės padarinys. Taip pat galime preliminariai konstatuoti, kad XVI–XVIII a. Europos valstybių nuolatinė konkurencija dėl apsirūpinimo santykinai pigiomis žaliavomis bei išsikovojo sau naudingų produkcijos realizavimo rinkų lėmė Europos šalių ekonominės integracijos ir prekybos intensyvinimą. Tačiau Lenkijai ir ypač LDK ta grąža buvo nežymi, nes į tarptautinę prekybą buvo orientuota tik nedidelė jų žemės ūkio produkcijos dalis (žr. toliau).

Kituose šios dalies skyriuose preliminari III-osios dalies išvada, jog probleminė KPS koncepcijos vieta yra tarptautinių mainų įtaka ATR XVI–XVIII a. socialinei ekonominei raidai, toliau bus konkretinama ypatingą dėmesį skiriant LDK užsienio prekybos su Vakarais analizei. Prieš tai būtina aptarti XVI–XVIII a. Lenkijos užsienio prekybos bendrąsias tendencijas, kad galėtume palyginti šios šalies ir LDK eksporto į Vakarus struktūrą ir mastą.

V. 2. Lenkijos XVI–XVIII a. užsienio prekybos bendrosios tendencijos

Šio skyriaus išeities tašku pasirenkamas J. Topolskio pastebėjimas, jog istoriografijoje per mažai pabrėžta, kad Lenkijos XVI–XVIII a. ekonomikoje šalia jūros prekybos su Vakarais per Zundo sąsiaurį būta išplėtos žemyninės prekybos, t. y. įvairiais būdais (išskyrus jūra) vykdomos prekybos tarp šalių. Ši, nors ir įvairiais ryšiais susijusi su pagrindiniais Lenkijos prekybos uostais, turėjo savo struktūrą ir savarankiškai veikė šalies ekonomiką³⁶⁷. Manytume, kad Topolskis pagrįstai teigia, jog remiantis šių dviejų (žemyninės ir jūrinės) prekybos struktūrų ryšiu galima

³⁶⁷ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 101.

tiksliu nustatyti Lenkijos vaidmenį to meto Europos prekyboje bei pagrįsti svarstymus apie šios šalies bendrą prekybos balansą³⁶⁸. Minėtas pastebėjimas ir nulėmė šio skyriaus struktūrą. Pirmiausia aptariami Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos raidos bruožai, vėliau nagrinėjama šios šalies XVI–XVIII a. jūros prekybos per Zundo sąsiaurį struktūra ir mastas.

V. 2. 1. Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos vystymosi bruožai

Duomenų apie XVI–XVIII a. Lenkijos žemyninės prekybos panoraminę struktūrą bei mastą aptinkame J. Topolskio darbuose, kuriuose tiriama tarptautinių metinių mugių tinklas Lenkijoje, jų funkcijos ir ryšiai su Vakarų ir Rytų Europos kraštais³⁶⁹. Svarbiausi Lenkijos prekybos centrai buvo miestai, kuriuose XV–XVI a. susiformavo tarptautinės metinės mugės³⁷⁰. Lenkų istoriko manymu, vienas jų atsiradimą lėmusių veiksnių buvo palanki šalies geografinė padėtis (tarp Rytų ir Vakarų). Kitas veiksnys, lėmęs Lenkijos augantį vaidmenį prekybiniuose mainuose – XVI–XVII a. pirmosios pusės LDK ekonominis pakilimas ir Rusijos prekybinės ekonomikos pagyvėjimas. LDK žemės, nors ir buvo įvairiapusiškai susiję su lenkiškomis sritimis, buvo santykinai nepriklausomi ekonominiai regionai³⁷¹. Taigi, minėti veiksniai XVI–

³⁶⁸ Žr. *ibidem*, p. 101.

³⁶⁹ Žr. visų pirma: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 101–116; *jo paties*. The Role of Gniezno in International Trade // *Acta Poloniae Historica*. 1968, vol. 18, p. 194–204; *jo paties*. Model kontynentalnego handlu Europy środkowowschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Topolski J.* Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 335–358.

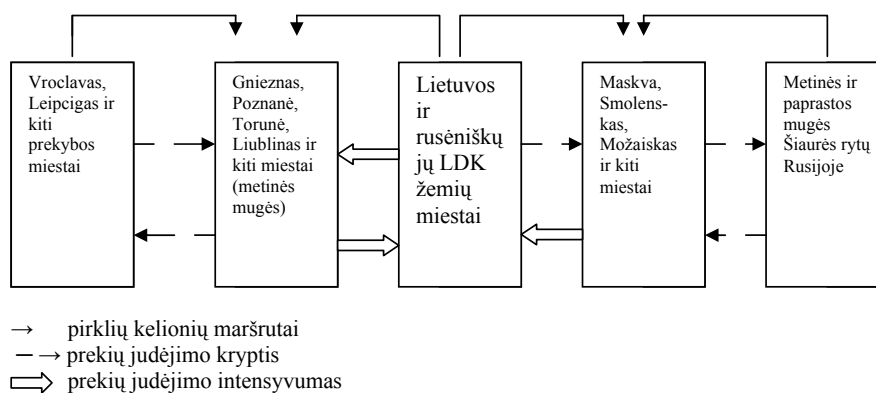
³⁷⁰ Pažymėtina, kad metinių mugių suklestėjimas viduramžių ir naujųjų laikų sandūroje pastebimas visoje Europoje ir sietinas su ryškiu Europos ekonomikos vystymusi, pirmiausia su prekių kiekio augimu, kurį lėmė miestiečių ir valstiečių gyvenimo lygio pakilimas ir padidėjęs vartojimas. Dėl to daugelis prekių, nors ir buvo santykinai brangios, neteko prabangos prekių statuso. Prekybinės operacijos su išaugusiu prekių kiekiu reikalavo atitinkamo prekybinio kredito, kurio tuomet dar nebuvo. Periodiški prekybininkų susitikimai metinėse mugėse palengvino šios problemos sprendimą. Metinės mugės buvo ne tik prekių apyvartos, bet ir kreditinio atsiskaitymo vieta. Tai reiškė, kad dideli prekių kiekiai buvo tiekiami (ar keičiami) neatsiskaitant grynaisiais pinigais. Abipusis kreditų teikimas skatino prekių apyvartą ir kartu buvo metinės mugės stiprinantis veiksnys. Antai kreditą turėjęs skolininkas išsipareigodavo apmokėti skolą iki tam tikro termino. Apmokėjimo vieta (ir terminas) buvo pasirenkama kokia nors didelė metinė mugė (pvz., Liubline, Torunėje ir kitur). Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p.102–103. Taip pat plačiau žr. *Samsonowicz H.* Jarmarki w Polsce na tle sytuacji gospodarczej w Europie w XV–XVI wieku // *Europa–Słowiańszczyzna–Polska: Studia ku uczczeniu profesora K. Tymienieckiego*. Poznań, 1970, s. 523–532.

³⁷¹ *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und

XVII a. pirmoje pusėje lėmė lenkiškų, lietuviškų bei vakarietiškų prekių paklausą Rytų Europoje ir kartu Rytų Europos prekių paklausos padidėjimą Lenkijoje bei Vakarų Europoje.

Antai rusėniškųjų LDK žemių (dabartinės Rytų Baltarusijos) pirkliai keliavo dviem kryptimis: į Rytus ir į Vakarus. Jie pasirodydavo įvairiuose Rusijos miestuose, į kuriuos atveždavo įvairių prekių (visų pirma išsigytų Lenkijos metinėse mugėse) ir išsigydavo rusiškų prekių. Prekybines ekspedicijas su rusiškomis ir rusėniškomis prekėmis į Vakarus pirmiausia vykdė pirkliai iš Vilniaus, Minsko ir Mogiliavo. Jie patekdavo į labiausiai į Vakarus nutolusias lenkiškas tarptautines metines muges (Gniezną, Poznanę) ir į Vokietiją. Tad Lenkijos tarptautinėse mugėse vyko rusiškų, lenkiškų, LDK kilmės prekių keitimas į Vakarų Europos kilmės prekes (žr. 1 schema). Lietuvių bei rusėniškųjų LDK žemių pirkliai atsiveždavo ne tik rusiškos, bet ir vietinės kilmės prekių. Jie pirkdavo svetimas prekes ne tik eksportui į Rusiją, bet ir savo vidinei rinkai³⁷². Lenkijos mugėse susitikdavo ne tik Rytų ir Vakarų Europos, bet ir lenkiškos kilmės prekės. Tačiau lenkų istoriko teigimu, tik nedidelis kiekis rusiškos, lietuviškos, rusėniškos ir vakarietiškos kilmės prekių, buvusių lenkiškose mugėse, likdavo vidiniam vartojimui³⁷³.

1 schema. Prekybinių mainų tarp Rusijos ir Vakarų Europos per LDK ir Lenkiją struktūra. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 107, schema 1.

17. Jh.. 1970, p. 103.

³⁷² Ibidem, p. 106.

³⁷³ Ibidem, p. 107.

Pažymėtina, kad su LDK mainais susijusios metinės mugės, nors ir svarbiausios, nebuvo vienintelės didesnės metinės mugės Lenkijoje. Greta jų buvo metinių mugių tinklas, susijęs su ukrainietiškais mainais bei specialus galvijų metinių mugių tinklas, susijęs su jų paklausa Vakaruose³⁷⁴. Antai, Hamburgui ir Liubekui XVII–XVIII a. per metus reikėdavo 15–20 tūkst. jaučių³⁷⁵. Pagrindinės Lenkijos gyvulių metinės mugės buvo Jaroslave (Mažojoje Lenkijoje), Lenčicoje, Lovičiuose, Jarocine, Kobylinė (Vidurio ir Vakarų Lenkijoje)³⁷⁶. Pvz., Jaroslave per metus buvo suvaroma dešimtys tūkstančių jaučių ir arklių³⁷⁷. Galiausiai J. Topolskis, remdamasis muitų registro duomenimis pagrįstais tyrimais konstatuoja, kad iš Lenkijos nuo XVI a. antrosios pusės iki XVII a. Trisdešimties metų karo buvo kasmet eksportuojama apie 60 tūkst. jaučių³⁷⁸. XVIII a. iki ATR pirmojo padalijimo kasmet iš Lenkijos į Vakarų buvo eksportuojama apie 80–90 tūkst. galvijų³⁷⁹. Prekybinis aktyvumas prekybos centruose buvo ne tik metinių mugių periodu, bet ir visus metus (pvz., Vroclavas, Poznanė, Krokava)³⁸⁰.

Svarbiausią vaidmenį Lenkijos metinių mugių tinkle užėmė Gnieznas (kartu su Poznane, nes šie miestai kaip prekybos centrai vystėsi kartu) ir Liublinas

³⁷⁴ Žr. *Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10, no. 2, p. 396–397. Lenkų istorikas atkreipia dėmesį, kad jei ekonominis Rytų Europos pakilimas buvo metinių mugių, skirtų keistis rusėniškųjų LDK žemių prekėmis, pagrindinis skatinantis veiksnys, tai Vakarų Europos paklausa lėmė Lenkijos galvijų metinių mugių gyvavimą. Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 108–110.

³⁷⁵ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 108. Pasak Topolskio, nuo XVI a. antrosios pusės iki XVII a. vidurio Šiaurės Vakarų Vokietijos miestai buvo itin priklausomi nuo galvijų eksporto iš Vidurio Rytų Europos kraštų. Žr. *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 355.

³⁷⁶ *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 108. Prekyba galvijais suformavo savo struktūrą, kelius ir muges, skirtingas nuo tų, kuriose buvo prekiaujama kailiais, oda, tekstilės gaminiais. Žr. *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 354.

³⁷⁷ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 108.

³⁷⁸ *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 354.

³⁷⁹ Žr. *Topolski J.* Polish Economy in the 18 th Century // *jo paties*. The Manorial Economy in Early-Modern East-Central Europe: Origins, Development and Consequences. 1994, p. 20.

³⁸⁰ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 110.

(žr. 1 schema). Gnieznas ir Poznanė buvo šalia svarbiausių vidaus prekybos kelių, vedančių į Gdanską ir esančių santykinai arti Vakarų Europos miestų. Ši padėtis garantavo didelę įvairių prekių, kurių reikėjo Lenkijai, LDK ir Rusijai, pasiūlą³⁸¹. Į metines mugės Gniezne ir Poznanėje, be užsienio pirklių, atvykdavo ir pirkliai iš Didžiosios Lenkijos miestų. Jie atveždavo savo gamybos prekių (skarų, rūbų, kepurių), žaliavų iš Didžiosios Lenkijos (vilnos, plunksnų). Dalis prekių likdavo šalyje, tačiau didžioji jų dalis buvo vežama arba į Vakarų (vilna, plunksnos), arba į Rytus (vilna, drabužiai, skaros, kepurės). Lenkų istoriko teigimu, Didžiojoje Lenkijoje plėtota daug amatų šakų, kurios buvo susijusios su į Poznanės ir Gniezno mugės atvežtų žaliavų ar pusfabrikačių tolesniu apdorojimu. Tokiu būdu Poznanėje plėtojosi kailių ir odos amatininkystė. Poznanė taip pat buvo skarelių gamybos centras³⁸². Itin svarbu pažymėti, kad Gnieznas XVI–XVII a. viduryje buvo kailių iš Rusijos ir LDK žemių tiekimo centras, iš kurio kailiai buvo toliau gabunami į Vakarų. J. Topolskio teigimu, minimu laikotarpiu Gniezno kailių tiekimo į Vakarų apyverta viršijo Archangelsko apyvertą bei iš dalies prilygo Narvos, Rygos, Karaliaučiaus, Gdanskio kailių tiekimo į Vakarų apyvertoms³⁸³.

Pažymėtina, kad pirkliai iš LDK intensyviai lankydavo ne tik Gniezną, bet ir metines mugės Torunėje³⁸⁴. J. Topolskis, remdamasis 1600 m. Gardino muitinės knygomis (kelias iš LDK į Gniezną bei Torunę ėjo per Gardiną) teigia, kad 1600 m. iš su Torune prekiavusių Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių miestų pirmoje vietoje buvo Mogiliavas (13 įvažiavimų), toliau – Minskas (11 įvažiavimų), Vilnius (8 įvažiavimai), Sluckas (2 įvažiavimai) ir Naugardukas (2 įvažiavimai). Prekių

³⁸¹ Plačiau žr.: *Topolski J.* The Role of Gniezno in International Trade. 1968, p. 198–200; *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań // *Journal of European Economic History.* 1977, vol. 6, no. 2, p. 445–447.

³⁸² Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 111. Žr. taip pat: *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 456–457.

³⁸³ *Topolski J.* The Role of Gniezno in International Trade. 1968, p. 203.

³⁸⁴ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 113. Žr. taip pat: *Guldon Z., Lech S.* Handel Torunia z Wielkim Księstwem Litewskim w początkach XVII wieku // *Zapiski Historyczne.* 1979, t. 44, zes. 2, s. 81–103; *Kiaupienė J.* Mada – pirklio nauda. Audinių, galanterijos ir plataus vartojimo buities prekių importas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XVII a. pradžioje // *Menotyra.* 2003, t. 2, nr. 31, p. 11–18. Beje, J. Kiaupienės tyrimas parodė, kad pagrindinė importo prekė, patekusi į LDK iš Gniezno ir Torunės mugių pro Gardino muitinę, XVII a. pirmoje pusėje buvo audiniai. 1600 m. ir 1605 m. į LDK vidaus rinką buvo atvežta 40-ies pavadinimų vilnonių, pusvilnonių, medvilninių, lininių, šilkinių, pusšilkinių įvairios kokybės ir kainos audinių, pagamintų Vokietijos, Čekijos, Anglijos, Nyderlandų, Lenkijos ir kitų kraštų tekstilės įmonėse. Žr. *ibidem*, p. 15.

asortimentas buvo toks pats kaip Gniezne ir Poznanėje: viena kryptimi – kailiai ir oda, kita – medžiagos, vilna, prieskoniai, metalo produktai, sėklos. Anot lenkų istoriko, panaši padėtis pastebima ir 1605 m. Gardino muitinės knygoje³⁸⁵.

Liublino miestą J. Topolskis įvardija kaip bene svarbiausią Lenkijos, LDK ir Ukrainos pirklių susitikimo vietą³⁸⁶ (žr. taip pat 1 schemą). Apie metines mugės Liubline bendrą vaizdą galime susidaryti iš J. Topolskio, besiremiančio Brastos 1605 m. muitų knygomis, pateiktos 1605 m. atvejo analizės (žr. 1, 2, 3 lentelės).

1 lentelė. Važiuojimai per Brastą į Liubliną 1605 m. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 114, lentelė 2.

<i>Vieta</i>	<i>Įvažiuojimai su prekėmis</i>	<i>Išvažiuojimai su prekėmis</i>	<i>Bendras važiuojimų skaičius</i>
Brasta	117	7	124
Pinskas	42	53	95
Vilnius	40	38	78
Mogiliavas	28	28	56
Minskas	25	6	31
Sluckas	6	12	18
LDK (visa)	-	17	17
Trakai	8	2	10
Orša	4	2	6
Kobrinas	1	4	5
Šklovas	3	1	4
Kiti miestai	2	6	8
Iš viso	276	176	452

Kaip matome 1 lentelėje, per Brastos muitinę į 1605 m. Lublino mugę prekės buvo gabenamos iš daugelio miestų. Šie duomenys taip pat rodo Vilniaus, kaip vieno didžiausių eksporto ir importo prekybos centrų, kurį lenkė tik Brastas, vaidmenį ir tai gali būti paaiškinta Vilniaus, kaip LDK sostinės, statusu.

³⁸⁵ *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 113.

³⁸⁶ *Ibidem*, p. 110.

J. Topolskio teigimu, prekės, su kuriomis pirkliai atvykdavo iš Brastos į Liubliną, buvo tos pačios, su kuriomis jie vykdavo į Gniezną, Poznanę, Torunę ir Gdanską (žr. 2 lentelė).

2 lentelė*. Svarbiausios prekės, kurios buvo atgabentos per Brastą į Liubliną 1605 m. sausio – birželio mėn. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 115, lentelė 3.

Prekės	Mat. vnt.	Kiekiai
Kailis (<i>laukinių žvėrių</i>)	vnt.	259 000
Oda (<i>naminių gyvulių</i>)	vnt.	12 000
Kailio ir odos gaminiai	vnt.	2400
Vaškas	akmenys	1060 (= apie 15 t.)
Taukai	akmenys	200 (= apie 3 t.)
Žuvis (<i>džiovintos</i>)	statinė	300 (= apie 20 t.)

*Lentelės duomenys yra nepilni, nes nėra duomenų apie neapmuitintus Brastos pirklus.

Lenkų istorikas pirkimuose Liubline ir Gniezne įžvelgia tam tikrą skirtumą. Anot jo, Liublino pirkimuose vyravo skarelės, rūbai, metalo dirbiniai, prieskoniai, galanterijos prekės bei džiovintos slyvos, žuvis, kurių nebūta Gniezne (žr. 3 lentelė).

3 lentelė. Svarbiausios prekės, kurios buvo išvežtos per Brastą iš Liublino 1605 m. sausio – birželio mėn. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 115, lentelė 4.

Prekės	Mat. vnt.	Kiekiai
Skarelės	vnt.	650 (= apie 10 000 m.)
Linai	vnt.	180 (= apie 2800 m.)
Kepurės	vnt.	40 000
Geležis	vežimas	300 (= apie 12 t.)
Plienas	litas	180 (= apie 3 t.)
Švinas	litas	200 (= apie 3,2 t.)
Dalgiai	vnt.	17 000
Prieskoniai	akmenys	27 (= apie 380 kg.)
Slyvos (<i>džiovintos</i>)	akmenys	995 (= apie 14 t.)

J. Topolskis teigia, kad šie prekių kiekiai yra dideli. Kita vertus, jis daro prielaidą, kad prekių kiekiai būtų gerokai didesni, jei būtų pridėtos pirklių iš Brastos prekės (kaip minėta, nėra duomenų apie neapmuitintus Brastos pirklius), nes jų važiavimai iš Brastos sudarė 45 % bendrų važiavimų per Brastą į Liubliną (žr. 1 lentelė). Brastos pirkliai vežėsi panašų prekių asortimentą kaip ir kiti rusėniškųjų LDK žemių pirkliai³⁸⁷.

XVII a. antroje pusėje įvyko svarbūs pakitimai prekybos tarp Rytų ir Vakarų Europos struktūroje. Švedų įsiveržimai (1655–1660 m.) nuniokojo Lenkiją ir apsunkino normalius prekybinius ryšius³⁸⁸. Kitas lenkų metinių prekybinių mugių vaidmens sumažėjimo veiksnys – didėjanti jūrų kelio per Archangelską ir vėliau Sankt Peterburgą reikšmė. Jūrų kelias tapo svarbiausiu rusų eksporto keliu³⁸⁹. Nuolat augo Leipcigo mugės vaidmuo, kuri XVII a. tapo mainų tarp Rytų ir Vakarų Europos patraukliausias punktas. Ši mugė pritraukė pirklius ne tik iš Lenkijos, bet ir iš Rusijos³⁹⁰. Nepaisant to J. Topolskis tvirtina, jog ir nuo XVII a. antrosios pusės iki XVIII a. pab. Lenkijos užsienio prekyba intensyviai vyko žemyninės (sausumos) prekybos rėmuose³⁹¹.

Aptarę Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos raidos bruožus matome, kad dėl šalies palankios geografinės padėties (tarp Rytų ir Vakarų) vyko intensyvi žemyninė prekyba, kurioje cirkuliavo dideli (miško, žemės ūkio žaliavos bei plataus vartojimo buties) prekių kiekiai. Minimū laikotarpiu Lenkija atliko ne tik prekių tranzito vaidmenį tarp Rytų ir Vakarų, bet ir savos kilmės prekes (ypač galvijus) masiškai gabendavo už savo šalies ribų. Kokią Lenkijos bendros užsienio prekybos dalį sudarė žemyninė prekyba? Ar iš tikrųjų minimū laikotarpiu Lenkijos jūros

³⁸⁷ *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaknetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 115–116.

³⁸⁸ Plačiau žr. *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 447–449.

³⁸⁹ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaknetzes in Polen im 16. und 17. Jh.. 1970, p. 116. Taip pat plačiau žr. *Bogucka M.* Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny.* 1962, t. 53, zes. 4, s. 617–626.

³⁹⁰ Žr. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaknetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 116.

³⁹¹ Žr. *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowowschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 336. Taip pat plačiau žr.: *Grochulska B.* Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // *Przegląd Historyczny.* 1973, t. 64, zes. 4, s. 793–821; *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 443–460.

prekybos per Zundo sąsiaurį įtaka šalies socialinei ekonominei raidai buvo didesnė už žemyninės prekybos įtaką, kaip teigė I. Wallersteinas? Norint atsakyti į šį klausimą, būtina Lenkijos XVI–XVIII a. bendrąją užsienio prekybą aptarti dar vienu – jūros prekybos per Zundo sąsiaurį – aspektu.

V. 2. 2. Lenkijos XVI–XVIII a. jūros prekyba per Zundo sąsiaurį: struktūra ir mastas

Lenkijos XVI–XVIII a. jūros prekybos per Zundo sąsiaurį struktūros ir masto analizė didžia dalimi bus pagrįsta žymiausių Lenkijos prekybos istorijos specialistų A. Mačzako³⁹², M. Boguckos³⁹³, H. Samsonowicziaus³⁹⁴ bei E. Cieślako³⁹⁵ tyrimais. Šių tyrimų pagrindiniai šaltiniai yra publikuotos Zundo muito lentelės bei Danijos Zundo muito knygos. Daugiausia duomenų apie Lenkijos XVI a. vid. – XVII a. vid. jūros prekybą per Zundo sąsiaurį pateikia fundamentalus A. Mačzako veikalas „Tarp Gdansko ir Zundo: prekybos Baltijos jūra tyrimai nuo XVI a. vid. iki XVII a. vid.“³⁹⁶. Lenkų istorikas, remdamasis Zundo muitų lentelėmis, pateikia pagrindinių Lenkijos prekybos uostų – Gdansko ir Elbingo – 1565–1646 m. eksporto ir importo struktūros ir masto per Zundo sąsiaurį statistinius duomenis (žr. 4, 5, 6, 7 lentelės).

A. Mačzako duomenys, apimantys 1565–1646 m. (žr. 4 ir 5 lentelės), atskleidžia, kad pagrindinę vietą Gdansko ir Elbingo eksporto prekinėje nomenklatūroje per Zundo sąsiaurį užėmė grūdinės kultūros (rugiai ir kviečiai). Po jų sekė miško mediena

³⁹² Žr. visų pirma: *Mačzak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972; *jo paties.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review.* 1970, vol. 18, no. 2, p. 107–142.

³⁹³ Žr. visų pirma: *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History.* 1980, vol. 9, no. 1, p. 5–20.

³⁹⁴ *Samsonowicz H.* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku. Warszawa, 1960.

³⁹⁵ Žr. visų pirma: *Cieślak E.* Sea-Borne Trade between France and Poland in the XVIII th Century // *Journal of European Economic History.* 1977, vol. 6, no. 1, p. 49–62; *jo paties.* Aspects of Baltic Sea-Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // *Journal of European Economic History.* 1983, vol. 12, no. 2, p. 239–270.

³⁹⁶ *Mačzak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972.

(vančosas, mediena šulų gamybai) bei potošas, derva, degutas. Grįžtant prie grūdų eksporto ir sugretinant 4 bei 5 lentelės duomenis matome, kad 1565–1646 m. Gdanskas lenkė Elbingą rugių ir kviečių tiekimu per Zundo sąsiaurį. Kaip rodo 4 lentelės duomenys, Gdanko prekybos uostui 1565 m. buvo didžiausio rugių kiekio tiekimo metai, t. y. 40,4 tūkst. laštų rugių, o 1585 m. – 13 tūkst. laštų ir 1625 m. – 19,2 tūkst. laštų – laikytini mažiausiais rugių tiekimo per Zundo sąsiaurį metais. Šioje vietoje primintina (žr. IV. 2. 2), kad 1537–1576 m. Lenkijos pagrindiniai grūdų tiekimo centrai telkėsi Didžiojoje Lenkijoje, Kujavoje ir Mazovijoje, kur nebuvo daug stambių palivarkų. Karališkoji Prūsija 1570–1620 m. taip pat išaugindavo gausius derlius, kurie sudarė didelę Lenkijos grūdų gamybos dalį, tuo tarpu Mažoji Lenkija, Voluinė ir Podolė grūdų produkcija galėjo pasižymėti tik derlingiausiais metais³⁹⁷.

A. Mačzakas rugių tiekimo kiekių iš Gdanko per Zundo sąsiaurį didelį sumažėjimą 1625–1635 m. laikotarpiu aiškina 1622–1624 m. blogais derliais bei švedų Vyslos užtvėrimu 1627–1630 m.³⁹⁸. Nors tiek Gdanko, tiek Elbingo uostų eksporto prekinė struktūra per Zundo sąsiaurį buvo beveik identiška, tačiau prekių tiekimo mastais akivaizdžiai pirmavo Gdanko uostas. Tiesa, būta ir išimčių. Lygindami 4 ir 5 lentelėje Gdanko ir Elbingo uostų eksporto duomenis matome, kad Elbingas Gdanską lenkė 1585 m. ir 1605 m. geležies laužo, o 1625 m. linų tiekimu per Zundo sąsiaurį. O štai osmundo geležis iš Elbingo uosto visai nebuvo eksportuojama (žr. 4 ir 5 lentelė).

³⁹⁷ Žr.: *Davies N.* Dievo žaislas: Lenkijos istorija T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų / Iš anglų k. vertė I. Mataitytė, L. Miknevičiūtė. 2-asis patais. leidimas. Vilnius, 2008, p. 298; *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 447 bei p. 449.

³⁹⁸ Žr. *Mačzak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565-1646. 1970, p. 118.

4 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972, s. 71, lentelė 17.

Prekės	Mat. vnt.	1565	1575	1585	1595	1605	1615	1625	1635	1646
Rugiai	1000 laštų	40,5	23,6	13,0	29,1	35,1	31,4	19,2	39,1	32,3
Kviečiai	1000 laštų	4,1	1,7	0,9	2,1	1,7	1,1	3,1	9,0	11,1
Vančosas	šimtas	2780	1030	460	520	140	630	70	30	60
Mediena šulų gamybai	šimtas	570	530	540	1120	520	840	80	50	40
Pelenai	1000 laštų	8,2	3,6	2,0	2,6	4,0	3,5	0,4	1,0	0,6
Derva	1000 laštų	1,3	0,8	2,8	3,9	1,3	1,4	0,5	0,3	0,2
Degutas	1000 laštų	1,3	2,3	0,8	0,8	0,7	0,6	0,3	0,2	0,7
Potašas	1000 statinių	-	-	-	-	1,7	0,7	10,8	16,1	13,3
Linai	1000 laštų	1,8	0,8	0,0	0,0	0,1	0,0	0,2	0,2	0,7
Linai	1000 statinių	0,5	0,7	0,5	0,5	0,2	0,5	1,0	0,3	0,2
Kanapės	laštai	0	139	52	52	41	57	22	301	296
Kanapės	statinės	1321	1064	123	625	65	140	624	298	288
Vilna	statinės	-	-	0	0	80	40	1030	680	2050
Audiniai	1000 skiaučių	1,4	3,1	0,0	0,1	0,8	-	0,3	9,3	10,6
Osmundo geležis	laštai	110	110	60	30	10	10	40	0	-
Geležies laužas	1000 statinių	2,9	1,7	1,2	2,0	2,1	0,9	2,5	0,1	5,4
Pienas	1000 centneriai	-	-	-	0	-	-	0	0,2	2,1
Kailis ir oda	1000 vnt.	1,0	0,1	0,1	0,0	1,2	0,2	0,2	4,2	3,8
Kailis ir oda	1000 vnt.	0,7	-	-	3,0	2,5	-	0,0	3,6	11,7

- duomenų nėra.

5 lentelė. Elbingo 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį*. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972, s. 72, lentelė 18.

Prekės	Mat. vnt.	1565	1575	1585	1595	1605	1615	1625	1635	1646
Rugiai	1000 laštų	0,7	0,1	0,5	0,1	0,6	2,0	0,4	0,1	0,5
Kviečiai	1000 laštų	0,4	0,0	0,1	0,8	0,1	0,5	0,1	0,3	0,6
Vančosas	šimtas	10	0	0	0	10	0	0	-	-
Mediena šulų gamybai	šimtas	0	0	30	10	0	10	0	-	10
Pelenai	1000 laštų	0	-	0,9	0,2	0,1	0,1	-	0,0	0,0
Derva	1000 laštų	-	-	1,2	1,0	0,3	0,7	0,2	0,1	-
Degutas	1000 laštų	0,0	-	0,7	0,2	0,1	0,0	-	-	-
Potašas	1000 statinių	-	-	-	-	0,0	0,1	0,7	-	0,0
Linai	1000 laštų	-	1,0	1,3	1,2	1,1	0,4	0,7	0,0	0,4
Linai	1000 statinių	-	0,0	0,3	0,0	1,6	-	0,4	-	-
Kanapės	laštai	-	-	231	105	83	126	94	0	-
Kanapės	statinės	-	-	0	-	-	-	-	-	-
Vilna	statinės	-	-	-	160	220	140	30	-	-
Audiniai	1000 skiaučių	0,1	0,1	0,0	2,1	1,7	0,9	0,3	0,0	-
Geležies laužas	1000 statinių	0,0	-	2,3	1,9	3,4	0,4	0,5	-	0,2
Kailis ir oda	1000 vnt.	-	-	0,2	-	-	0,1	-	-	0,0
Kailis ir oda	1000 vnt.	-	-	-	-	1,1	-	-	-	-

- duomenų nėra.

*Osmundo geležis nebuvo eksportuojama iš Elbingo uosto.

Kalbant apie Lenkijos 1565–1646 m. importą (per Gdansko ir Elbingo uostus) iš Vakarų per Zundo sąsiaurį, remiantis A. Mączako duomenimis, konstatuotina, jog importo prekinėje nomenklatūroje vyravo druska, silkė bei audiniai (žr. 6 bei 7 lentelės). Gdanskas lenkė Elbingą ir importo mastais. Tačiau, palyginę 6 ir 7 lentelės duomenis, matome, kad nuo 1585 m. iki 1615 m. audinių importo mastai iš Vakarų per Zundo sąsiaurį buvo didesni Elbingo, o ne Gdansko uoste. Ši reiškinį A. Mączakas aiškina tuo, kad XVI a. vid. – XVII a. pr. Elbingas buvo Anglijos Rytų kompanijos prekybos centras³⁹⁹. 1585–1620 m. Anglija į Lenkiją eksportuodavo žymiai daugiau audinių nei pirkdavo grūdų⁴⁰⁰. Ši A. Mączako teiginį dar labiau pagrindžia žymaus XVII a. Anglijos ir Lenkijos prekybos istoriko J. K. Fedorowicziaus tyrimas⁴⁰¹. Anot jo, 1600–1660 m. Lenkijos grūdai vertine išraiška sudarė tik apie 5 % viso Anglijos importo iš Baltijos jūros regiono⁴⁰². Kita vertus, kaip jau nurodėme (žr. III. 1), J. K. Fedorowicziaus tyrimas parodė, kad XVII a. pirmoje pusėje Anglijos karinio jūrų laivyno pramonė buvo priklausoma būtent nuo Lenkijos linų žaliavų importo. Be to, Lenkija iki pat XIX a. išliko ir pagrindinė miško žaliavų tiekėja Anglijos karinio jūrų laivyno pramonei. Galiausiai A. Mączakas konstatuoja, kad 1565–1646 m. Anglijos jūros prekybos su Lenkija balansas (per Gdansko ir Elbingo prekybos uostus) buvo teigiamas, t. y. nenaudingas Lenkijai⁴⁰³.

³⁹⁹ Žr. taip pat: *Fedorowicz J. K. England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy*. 1980, p. 55–57; *Gierszewsk S. Elbląskie księgi cła palowego z lat 1586–1700 // Zapiski Historyczne*. 1973, t. 38, zes. 4, s. 43.

⁴⁰⁰ *Mączak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646*. 1970, p. 121.

⁴⁰¹ Žr. *Fedorowicz J. K. England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy*. 1980.

⁴⁰² *Ibidem*, p. 104.

⁴⁰³ *Mączak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646*. 1970, p. 121. Žr. taip pat *Fedorowicz J. K. England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy*. 1980, p. 74–75.

6 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. importas Vakarų laivais per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A. Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972, s. 73, lentelė 19.*

Prekės	Vnt.	1565	1575	1585	1595	1605	1615	1625	1635	1646
Druska	1000 laštų	7,0	1,5	4,2	5,4	5,6	5,0	5,6	2,6	2,8
Silke	1000 laštų	2,4	0,3	1,6	2,8	3,5	3,2	5,7	3,2	5,1
Reino vynos	1000 ohmų	4,1	1,8	2,3	1,8	4,3	2,1	2,3	0,9	2,2
Kiti vynai	1000 statinių	0,9	0,4	1,6	3,2	5,2	1,8	4,4	1,7	2,7
Apskritai vynai	1000 ohmų	6,8	3,0	7,1	11,4	19,9	7,5	15,5	6,0	10,3
“Kolonijinės prekės”	1000 svarų	47	30	16	61	215	44	78	1732	875
Audiniai	1000 vnt.	5,3	8,3	0,6	1,5	6,1	6,8	31,4	38,7	33,6
Kailis ir oda	1000 vnt.	990	854	131	137	229	237	165	756	187
Odos gaminiai	1000 vnt.	21	19	11	2	7	10	22	65	10

7 lentelė. Elbingo 1565–1646 m. importas Vakarų laivais per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A. Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972, s. 73, lentelė 20.*

Prekės	Vnt.	1565	1575	1585	1595	1605	1615	1625	1635	1646
Druska	1000 laštų	0,0	-	0,4	0,2	0,2	0,8	0,1	0,1	0,3
Silke	1000 laštų	-	-	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
Reino vynos	1000 ohmų	0,5	-	0,0	-	-	0,2	-	0,0	-
Kiti vynai	1000 statinių	0,0	-	0,1	2,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
Apskritai vynai	1000 ohmų	0,5	-	0,3	6,0	0,0	0,2	0,0	0,3	0,0
“Kolonijinės prekės”	1000 svarų	-	-	5	19	-	1	1	30	13
Audiniai	1000 vnt.	0,0	-	19,1	17,6	24,2	21,3	27,1	0,5	2,3
Kailis ir oda	1000 vnt.	-	-	985	624	817	385	70	-	4
Odos gaminiai	1000 vnt.	-	-	40	5	32	49	30	-	-

- duomenų nėra.

Iš 4, 5, 6 ir 7 lentelių duomenų analizės matydami 1565–1646 m. Lenkijos pagrindinių prekybos uostų (Gdansko ir Elbingo) eksporto ir importo struktūrą bei mastą per Zundo sąsiaurį bei žinodami, kad minimu laikotarpiu Anglijos jūros prekybos su Lenkija balansas buvo teigiamas (o Lenkijos – neigiamas), keliame klausimą: koks buvo 1565–1646 m. Lenkijos jūros prekybos su Vakarais balansas? H. Samsonowicziaus tyrimas⁴⁰⁴ parodė, kad jau XV a. pab. Gdansko jūros prekybos su Vakarais per Zundo sąsiaurį balansas buvo teigiamas (žr. 8 lentelė).

⁴⁰⁴ Žr. *Samsonowicz H. Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku. Warszawa, 1960.*

8 lentelė. Gdansko prekybos balansas XV a. antroje pusėje (nurodyta prūsiškomis grivinomis*). Šaltinis: *Samsonowicz H. Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku.* Warszawa, 1960, s. 24, lentelė 1.

Metai	Eksportas	Importas	Balansas
1460	60,000	183,000	-123,000
1470	63,000	96,000	-33,000
1475	96,000	135,000	-39,000
1492	322,000	245,000	+77,000

*1 prūsiškoji grivina sudarė 20 tuometinių lenkiškų grašių.

A. Mačzako teigimu, XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Lenkijos jūros prekybos su Vakarais teigiamas balansas tapo norma, o to amžiaus antroje pusėje ir XVII a. pirmoje pusėje dėl padidėjusio grūdų tiekimo pelnas iš eksporto stipriai išaugo⁴⁰⁵ (žr. taip pat 4, 5 ir 9 lenteles). Tiesa, nuo XVI a. vid. iki XVII a. vid. importas per Zundo sąsiaurį į Lenkiją per Gdansko ir Elbingo uostus taip pat padidėjo, labiausiai druskos, silkės ir audinių kiekiai. Lenkų istoriko manymu, išaugusio audinių importo iš Vakarų bene svarbiausia priežastis buvo padidėję lenkiškų grūdų tiekimo per Zundo sąsiaurį mastai⁴⁰⁶. Lenkų didikai, pardavę minėtuose prekybos uostuose grūdus, dažniausiai ten pat įsigydavo prabangos prekių, ypač audinių. Antra vertus, kuo daugiau pinigų didikai gaudavo pardavę grūdus, tuo daugiau galėjo įsigyti importinių prekių iš Vakarų⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ *Mačzak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646.* 1970, p. 121.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, p. 118.

⁴⁰⁷ Žr. *Mačzak A. Money and Society in Poland and Lithuania in the 16 th and 17 th Centuries // Journal of European Economic History.* 1976, vol. 5, no. 1, p. 77–78. Lenkų istorikas taip pat pažymi, kad lenkų didikų pelnas iš jūrinės prekybos grynųjų pinigų pavidalu retai sugrįždavo namo, kadangi bene visas pelnas, gautas pardavus atvežtas prekes, buvo išleidžiamas tuose pačiuose prekybos uostuose įsigyjant užsienietiškų prekių arba vietinės uostamiesčių produkcijos. Žr. *ibidem*, p. 82.

9 lentelė. Gdansko ir Elbingo eksporto vertė (1000 talerų) per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączzak A. Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 85, lentelė 26.

<i>Prekės</i>	<i>1565</i>	<i>1575</i>	<i>1585</i>	<i>1595</i>	<i>1605</i>	<i>1615</i>	<i>1625</i>	<i>1635</i>	<i>1646</i>
Rugiai	1091,2	474,0	396,9	1033,6	821,1	975,3	1038,8	1372,0	931,5
Kviečiai	225,0	76,5	45,0	159,5	101,3	72,0	208,0	548,7	589,6
Vančosas	69,8	22,0	16,7	23,2	6,4	34,4	5,1	3,0	6,5
Mediena šulų gamybai	21,4	19,4	40,0	107,7	50,4	85,8	11,2	10,3	10,0
Pelenai	140,2	79,6	140,9	82,2	171,8	163,9	17,6	30,7	42,0
Derva	19,8	11,1	42,8	77,9	24,1	39,8	17,6	16,7	8,4
Degutas	19,5	27,6	13,3	17,4	16,2	12,8	5,7	5,4	10,1
Potašas	-	-	-	-	-	8,6	87,4	202,9	129,0
Linas	103,0	144,0	139,5	90,5	145,2	44,5	80,0	24,0	109,0
Kanapės	9,4	27,8	14,6	12,9	8,9	9,9	9,9	28,6	20,8
Vilna	-	-	0,0	(8,0)	14,4	7,4	49,9	22,4	176,0
Audiniai	(5,3)	11,2	0,0	7,4	8,5	1,8	1,6	22,4	28,6
Osmundo geležis	6,3	5,9	3,1	1,4	0,4	0,4	1,8	0,0	-
Geležies laužas	17,1	10,6	21,6	23,4	31,3	7,9	24,0	0,5	35,8
Plienai	-	-	-	0,0	-	-	0,8	(1,2)	(10,3)
Kailis ir oda	5,2	0,7	1,2	0,0	42,8	-	2,9	77,3	50,4
Iš viso	1733,2	910,4	875,6	1645,1	1442,8	1464,5	1561,5	2366,1	2158,0

- duomenų nėra.

10 lentelė. Gdansko ir Elbingo importo vertė (1000 talerų, pagal pakrovos uostų kainas). Šaltinis: *Mączzak A. Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 87, lentelė 28.

<i>Prekės</i>	<i>1565</i>	<i>1575</i>	<i>1585</i>	<i>1595</i>	<i>1605</i>	<i>1615</i>	<i>1625</i>	<i>1635</i>	<i>1646</i>
Druska	59,5	71,0	47,4	92,9	122,4	77,1	92,9	90,8	65,2
Silkė	52,8	7,1	32,0	125,5	180,4	161,7	290,9	143,4	282,5
Reino vynos	38,6	32,6	26,7	30,4	65,8	31,3	48,8	30,2	51,5
Kiti vynai	14,8	19,1	24,7	168,5	162,8	61,9	137,3	56,3	74,0
“Kolonijinės prekės”	2,7	8,4	2,9	11,7	11,2	5,4	8,7	190,3	102,0
Audiniai	74,2	132,8	364,5	412,6	563,6	441,2	661,0	568,5	775,5
Kailis ir oda	22,8	32,0	29,2	19,7	28,4	13,1	8,5	21,1	7,4
Odos gaminiai	1,5	1,2	2,9	0,6	3,6	3,3	3,3	4,0	0,7
Iš viso	266,9	295,2	530,3	861,9	1138,2	795,0	1251,4	1104,6	1358,8

A. Mączzako duomenimis, kolonijinių prekių (pvz., prieskonių, cukraus) vartojimas Lenkijoje ypač išaugo 1625–1645 m. (žr. 6, 7, 10 lentelės), nes jas pradėjo vartoti gausėnis gyventojų skaičius. Tiesa, didžioji Lenkijos gyventojų dalis neišgalėjo įsigyti importinių prekių, nes egzistavo didžiulis skirtumas tarp turtingų žemvaldžių ir likusios gyventojų dalies, ypač valstiečių. Be to, Lenkijos miesto gyventojų didžiosios dalies pragyvenimo lygis buvo panašus į kaimo valstiečių⁴⁰⁸. To negalime

⁴⁰⁸ Žr. *ibidem*, p. 76.

pasakyti apie Lenkijos svarbiausių prekybinių uostamiesčių gyventojus, kurie buvo įsitraukę į prekybą⁴⁰⁹.

Nepaisant minėto Gdansko ir Elbingo importo padidėjimo iš Vakarų, A. Mączako 1565–1646 m. susisteminti duomenys atskleidžia, jog minimu laikotarpiu Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį balansas buvo teigiamas, t. y. palankus Lenkijai (žr. 11 lentelė).

11 lentelė. 1565–1646 m. Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį balansas (1000 talerių).

Metai	1565	1575	1585	1595	1605	1615	1625	1635	1646
Iš Dancigo	+1303,5	+316,8	+417,3	+858,2	+216,1	+674,2	-88,2	+559,2	-12,8
Iš Elbingo	+32,8	+75,4	-335,1	-496,5	-493,5	-376,2	-360,8	+0,7	+0,7
Bendroji suma	+1336,3	+392,2	+82,2	+361,7	-277,4	+298,0	-449,0	+559,9	-12,1

Sudaryta remiantis: *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the West, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review*. 1970, vol. 18, no. 2, p. 139, lentelė 16.

Nors šis balansas XVII a. pirmaisiais dešimtmečiais pradėjo blogėti, tačiau iki to amžiaus antrosios pusės išliko teigiamas⁴¹⁰. A. Mączako teigimu, tam bene didžiausią įtaką padarė Olandija. XVI a. vid. – XVII a. pr. ji, palyginti su Anglija, tiekė į Lenkiją mažiau audinių, bet žymiai daugiau importavo lenkiškų grūdų (ypač rugių), todėl minimu laikotarpiu Olandijos jūrinės prekybos su Lenkija balansas buvo neigiamas⁴¹¹.

Lenkų istoriko teigimu, minimo laikotarpio Lenkijos jūros prekybos su Vakarais palankus balansas nesuponuoja, jog toks buvo ir bendrasis šalies prekybos balansas⁴¹². Nors, pvz., 1646 m. vieno didžiausio Lenkijos prekybinio uosto Gdansko importas per Zundo sąsiaurį sudarė apie 12 % viso Lenkijos importo, pastarasis žymiai padidėtų į jį įtraukus per žemyninę prekybą tiekto importo kiekius⁴¹³. Kaip

⁴⁰⁹ Žr. *Wyczański A.* Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Warszawa, 1969, s. 218–219.

⁴¹⁰ *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646. 1970, p. 120.

⁴¹¹ Žr. *ibidem*, p. 121. Žr. taip pat: *Unger R. W.* Dutch Herring, Technology, and International Trade in the Seventeenth Century // *The Journal of Economic History*. 1980, Jun., vol. 40, no. 2, p. 254–255. Olandija nuo 1622 m. sąlygiškai išstumia Angliją iš audinių tiekėjos Baltijos jūros regionui pirmaujančių pozicijų. XVI a. antroje pusėje Anglijos tiekti audiniai sudarė apie 90 % Vakarų laivais tiekto Lenkijos audinių importo, tačiau tik apie 10 % Anglijos audinių eksporto. Žr. *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 1681–69 bei p. 50–51.

⁴¹² *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646. 1970, p. 125.

pavyzdį lenkų istorikas nurodo audinių masišką tiekimą į Lenkiją iš Silezijos, Lozanos, Moravijos, Čekijos. Atsižvelgdamas į tai, jog 1646 m. Gdansko eksportas į Vakarus sudarė apie 20 % viso Lenkijos eksporto, jis teigia, kad 1565–1646 m. Lenkijos žemyninė prekyba dominavo jūros prekybos atžvilgiu⁴¹⁴.

Šis teiginys prieštarauja I. Wallersteino požiūriui, esą minimu laikotarpiu Lenkijai buvo naudingiau plėtoti jūros prekybą su Vakaraais nei žemyninę, o tuo labiau vidaus prekybą. Intensyviausiu Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį XVI–XVII a. pirmosios pusės laikotarpiu šios prekybos atžvilgiu šalyje vyravo sausumos prekyba, kuri glaudžiau nei jūros prekyba buvo susijusi su vidaus rinkos poreikiais.

Manytume, kad šį teiginį dar labiau sustiprina iš IV. 2. 2 poskyrio sekanti išvada, kad XVI–XVIII a. ATR vyravo autonominis (susijęs su vidaus rinka), o ne ekspansyvus (orientuotas į eksportą) palivarko modelis ir kad šioje valstybėje prekyba iš esmės vyko vidaus rinkoje, tenkinančioje besivystančių miestų paklausą. Vieni tvirčiausių eksporto į Vakarus per Zundo sąsiaurį santykinai nedidelės (Lenkijos mastu) reikšmės įrodymų yra J. Topolskio pateikti duomenys. Jis teigia, kad XVI a. antroje pusėje kasmet iš Gdansko buvo eksportuojama apie 80 tūkst. tonų lenkiškų grūdų, o Lenkijos vidaus rinkoje jų realizuojama apie 330 tūkst. tonų⁴¹⁵.

Aptarus Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos raidos bruožus (žr. V. 2. 1) paaiškėjo, kad būta intensyvaus jaučių eksporto į Vakarus, kuris savo svarba bei mastu buvo reikšmingesnis nei lenkiškų grūdų eksportas. Antai iš Lenkijos nuo XVI a. antrosios pusės iki XVII a. Trisdešimties metų karo buvo kasmet eksportuojama apie 60 tūkst. jaučių. XVIII a. iki ATR pirmojo padalijimo kasmet iš Lenkijos į Vakarus buvo eksportuojama apie 80–90 tūkst. galvijų. Šie duomenys rodo, jog nuo XVII a. vidurio galvijų eksportas nesumažėjo (skirtingai nei grūdų tiekimas į Vakarus), bet išaugo. Žinoma, dar tiksliau nustatyti sausumos bei jūros prekybos poveikį XVI–XVIII a. Lenkijos socialinei ekonominei raidai padėtų

⁴¹³ Ibidem, p. 123. 1646 m. Gdansko eksportas į Vakarus sudarė apie 20 % viso Lenkijos eksporto. Žr. ibidem, p. 122.

⁴¹⁴ Žr. ibidem, p. 122–123.

⁴¹⁵ *Topolski J.* Eksport płodów rolnych a problem oceny sytuacji gospodarczej strefy bałtyckiej w XVI–XVII wieku // *Jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 92. Taip pat žr. aukščiau, III. 1.

detalesni Lenkijos vidaus prekybos struktūros, masto bei miestų vystymosi poveikio jiems tyrimai⁴¹⁶.

Nuo XVII a. pirmųjų dešimtmečių prasidėjusį, o nuo to amžiaus antrosios pusės jau tapusį pasyvų Lenkijos jūros prekybos su Vakarais balansą A. Mańczakas aiškina šiomis priežastimis: 1) katastrofiškai sumažėjo lenkiškų grūdų paklausa Vakaruose; 2) žymiai padidėjo kolonijinių prekių (ypač audinių) importo mastai per Zundo sąsiaurį⁴¹⁷. XVII a. pirmoje pusėje Vakarų Europoje žymiai sumažėjusios audinių kainos (palyginti su žemės ūkio produkcija) neskatinė intensyviau plėtotis Lenkijos audinių gamybai. To pasekmė – XVII a. pirmoje pusėje audiniai sudarė apie pusę viso Lenkijos importo per Zundo sąsiaurį⁴¹⁸. A. Mańczakas nuo XVII a. pradžios Lenkijos jūros prekybos mažėjančią pelną per Zundo sąsiaurį laiko visos šalies neigiamo užsienio prekybos balanso atspindžiu⁴¹⁹.

Atkreiptinas dėmesys, kad šis lenkų istoriko teiginys dar labiau pagrindžia aukščiau minėtą (žr. IV. 2. 2) tyrinėtojų teigimą, jog ATR didikams prekybos sąlygos (angl. *terms of trade*) su Vakarais pradėjo blogėti jau nuo XVII a. vidurio, visų pirma dėl prekybos Baltijos regiono grūdais sumažėjimo. Grįžtant prie Lenkijos atvejo pažymėtina, kad nors šios šalies jūros prekyba per Zundo sąsiaurį ir toliau vyko, tačiau XVII a. antroje pusėje – XVIII a. antroje pusėje prekyba savo svarba ir mastais neprilygo XVI–XVII a. pirmosios pusės prekybos laikotarpiui⁴²⁰. Šios prekybos struktūros ir masto nuo XVII a. antrosios pusės iki XVIII a. pabaigos išsamių statistinių duomenų (kokius pateikia A. Mańczakas apie XVI a. vid. – XVII a. vid.

⁴¹⁶ Apsiribojimas tik esminių Lenkijos XVI–XVIII a. žemyninės prekybos raidos bruožų aptarimu (žr. V. 2. 1) yra nulemtas ribotos šio darbo apimties.

⁴¹⁷ Mańczak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646. 1970, p. 119. Šias dvi pagrindines priežastis pabrėžia ir A. Wyczański. Žr. *Wyczański A. The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century.* 1981, vol. 10, no. 1, p. 208.

⁴¹⁸ Mańczak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646. 1970, p. 124. Žr., plg.: Bogucka M. North European Commerce as a Solution to Resource Shortage in the Sixteenth–Eighteenth Centuries. 1978, p. 23; Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 120.

⁴¹⁹ Žr. Mańczak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646. 1970, p. 125.

⁴²⁰ Plačiau žr.: Manikowski A. Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku. // *Przegląd Historyczny.* 1973, t. 64, zes. 4, s. 771–791; Hoszowski S. The Polish Baltic Trade in the 15 th–18 th Centuries. 1960, p. 117–154; Hroch M., Petrín J. Europejska gospodarka i polityka XV i XVII wieku: kryzys czy regres? // *Przegląd Historyczny.* 1964, t. 55, zes. 1, s. 1–21. Čia verta priminti minėtą J. Topolskio pastebėjimą, kad Lenkijos didikų ir riterių dvaruose 1685 m. grūdų (svarbiausios eksporto prekės) išauginta 65 % mažiau lyginant su XVI a. viduriu ir 60 % mažiau lyginant su 1620–1640 m. Žr. IV. 2. 2.

laikotarpi) nėra, apie tai galime (santykinai) spręsti iš M. Boguckos pateiktų duomenų (žr. 12 ir 13 lentelės).

12 lentelė. Svarbiausių prekių eksportas iš Lenkijos per Zundo sąsiaurį XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje (vidutiniškai per metus).

Prekės	XVII a. antroji pusė	XVIII a. pirmoji pusė
Grūdai (laštais)	55800	31800
Geležis (statinėmis)	36742	131832
Mediena lentoms (po 60)	12089	53283

Sudaryta remiantis: *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // Journal of European Economic History. 1980, vol. 9, no. 1, p. 20.

13 lentelė. Svarbiausių prekių importas į Lenkiją per Zundo sąsiaurį XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje (vidutiniškai per metus).

Prekės	XVII a. antroji pusė	XVIII a. pirmoji pusė
Druska (laštais)	21305	25821
Silkė (laštais)	3077	3366
Audiniai (vienetais)	39952	41972
Kolonijinės prekės (1000 lenk. svarų)	2589	7463

Sudaryta remiantis: *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // Journal of European Economic History. 1980, vol. 9, no. 1, p. 20.

4, 5, 6, 7 bei 12, 13 lentelių duomenų lyginamoji analizė leidžia preliminariai konstatuoti, kad XVI a. vid. – XVII a. vid. bei XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje Lenkijos jūros prekybos struktūra per Zundo sąsiaurį išliko panaši. Minėtais laikotarpiais Lenkijos eksporto prekių nomenklatūroje pirmą vietą užėmė grūdai. 4, 5 bei 12 lentelės duomenys rodo, jog antroje vietoje esama pakitimų: XVI a. vid. – XVII a. vid. antrą vietą po grūdų užėmė medienos produkcija, o XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje – geležis. Minimiu laikotarpiu trečią vietą užėmė medienos produkcija.

Kaip matome iš 12 lentelės teikiamų duomenų, XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje Lenkijos eksporto prekių struktūroje per Zundo sąsiaurį grūdų

produkcijos lyginamoji dalis yra didžiausia⁴²¹. Tai skamba paradoksaliai atsižvelgiant į aukščiau išsakytą teiginį, jog lenkiškų grūdų paklausa nuo XVII a. vidurio tarptautinėje rinkoje drastiškai sumažėjo. Manytume, kad šio paradokso aiškinimų įtikinamiausią versiją pateikia M. Bogucka. Ji šį reiškinį aiškina visų pirma tuo, kad lenkų didikai nepagrįstai tikėjo, kad jie yra bene pagrindiniai grūdų tiekėjai Vakarų Europai⁴²². Iš to sekė, kad XVII a. antroje pusėje Lenkijos ūkis, kurio pagrindą sudarė grūdų auginimas, nebegalėjo ir nesugebėjo prisitaikyti prie pakitusių paklausos pokyčių tarptautinėje prekyboje – iš Lenkijos grūdų reikėjo vis mažiau, išimtis liko miško medžiaga laivų statybai. Galiausiai vis daugiau Anglijos, Olandijos laivų aplenkdamo Gdansko uostą keliaudami į Rygos, Karaliaučiaus uostus, kuriuose ieškojo linų, kanapių, laivų stiebų, spygliuočių medienos ir lentų, dervos ir deguto⁴²³. Šis faktas leidžia pritarti minėtam W. Kulos teiginiui, jog nepaisant glaudžių Lenkijos ryšių su užsienio rinka XVI–XVIII a. šios šalies žemės ūkio sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunkčūros buvo beveik nepastebima.

Kas buvo XVIII a. per Zundo sąsiaurį tiekų lenkiškų grūdų pagrindinis vartotojas? Dauguma tyrinėtojų nurodo, jog nuo XVIII a. vidurio tiek Vakarų, tiek ir Vidurio Europoje vėl pradėjo kilti grūdų kainos. Kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse, taip ir Lenkijoje grūdų kainos kilo labiau nei amatų produkcijos⁴²⁴. Nepaisant lenkiškų

⁴²¹ Tiesa, M. Boguckos 12 lentelėje pateikti XVII a. antrosios pusės grūdų eksporto kiekiai (vidutiniškai 55 800 laštų per metus) per Zundo sąsiaurį žinant, jog XVII a. antroje pusėje žymiai sumažėjo (lyginant su XVI a. vid. – XVII a. vid.) lenkiškų grūdų paklausa Vakaruose, kelia tam tikrų abejonių. Įtarimą, jog lenkų istorikė perdeda grūdų tiekimo kiekį per Zundo sąsiaurį, dar labiau sustiprina A. Manikowskio pateikti duomenys, jog per visą XVII a. antrąją pusę tik 1679-1689 m. Lenkija daugiausia eksportavo grūdų, t. y. nuo 31 iki 50 tūks. laštų. O štai 1693 m. Lenkijos grūdų eksportas per Zundo sąsiaurį siekė iki 34 tūks. laštų. Žr. *Manikowski A. Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku*. 1973, s. 780. Panašius duomenis pateikia ir Lenkijos istorijos sintezės autorius N. Daviesas. Žr. *Davies N. Dievo žaislas: Lenkijos istorija T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų*. 2008, p. 322.

⁴²² M. Boguckos teigimu, pirmas ryškus ženklas, liudijantis, jog Lenkijai gresia pavojus prarasti grūdų eksportuotojo į Vakarų Europą monopolininko statusą, buvo 1553 m., kai anglų pirkliai „atrado“ kelią į Archangelską. XVII a. pirmoje pusėje iš Archangelsko į Vakarų Europos rinkas eksportuojami Rusijos grūdai sumažino grūdų kainas Baltijos jūros uostuose. Galiausiai XVII a. pirmoje pusėje Gdansko uostas dėl Archangelsko uosto konkurencijos prarado grūdų eksportuotojo į Vakarų Europą monopolininko statusą. Plačiau žr. *Bogucka M. Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku // Przegląd Historyczny*. 1962, t. 53, zes. 4, s. 617–626.

⁴²³ Žr.: *Bogucka M. The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries*. 1980, p. 7 bei p. 11; *jos pačios*. North European Commerce as a Solution to Resource Shortage in the Sixteenth-Eighteenth Centuries. 1978, p. 23.

⁴²⁴ Žr., pavyzdžiui: *Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. 1978, S. 196 bei S. 198; *Kuklinska K. Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań*. 1977, p. 449.

grūdų tiekimo per Zundo sąsiaurį suintensyvėjimo, XVIII a. antroji pusė tebuvo paskutinis sėkmingas „smunkančios“ prekybos laikotarpis palyginti su XVII a. antrosios pusės – XVIII a. pirmosios pusės periodu⁴²⁵. Galime teigti, kad šiuo laikotarpiu prie Lenkijos grūdų eksporto į Vakarus per Zundo sąsiaurį žymaus sumažėjimo neabejotinai prisidėjo nuo XVII a. vidurio vykę politiniai procesai: 1) Lenkijos pralaimėti karai su Švedija; 2) Lenkijai priklausiusi kairiakrantė Ukraina su Kijevu nuo 1654 m. atiteko Rusijai; 3) LDK priklausęs Smolenskas 1667 m. galutinai atiteko Rusijai.

Rimtą pagrindą atsakyti į iškeltą klausimą suteikia žymaus Lenkijos prekybos istorijos tyrinėtojo E. Cieślako tyrimai. Pasak jo, XVIII a. bene didžiausia lenkiškų grūdų vartotoja buvo Švedija, negalėjusi patenkinti grūdų poreikio savo užauginta produkcija⁴²⁶. Šiam teiginiui pritaria žymus Zundo sąsiaurio prekybos nyderlandų tyrinėtojas W. S. Ungeris⁴²⁷. E. Cieślako susisteminti duomenys, apimantys 1738–1793 m., atskleidžia rugių ir kviečių tiekimo iš Lenkijos į Švediją tendencijas (žr. 14 ir 15 lentelės). Šie duomenys svarbūs dar ir tuo, kad minimu laikotarpiu leidžia palyginti trijų šalių (Lenkijos, Prūsijos ir Rusijos) minėtų prekių tiekimo kiekius į Švediją.

⁴²⁵ Žr. *Davies N.* Dievo žaislas: Lenkijos istorija T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų. 2008, p. 322.

⁴²⁶ *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia. 1983, p. 239 bei p. 252.

⁴²⁷ Žr. *Unger W. S.* Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Economic History Review*. 1959, vol. 12, no. 2, p. 210–211.

14 lentelė. Lenkijos, Prūsijos ir Rusijos rugių tiekimo į Švediją 1738–1793 m. kiekiai (metinis vidurkis, statinėmis). Šaltinis: *Cieślak E. Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // Journal of European Economic History. 1983, vol. 12, no. 2, p. 264, lentelė 14.*

Periodas	Importas į Švediją	Importas iš Lenkijos		Importas iš Prūsijos		Importas iš Rusijos	
		skaičiai	%	skaičiai	%	skaičiai	%
1738-1740	111,564	6,780	6,1	3,809	3,4	51,991	46,6
1741-1745	193,783	21,155	10,9	46,085	23,8	37,449	19,3
1746-1750	124,826	23,348	18,7	20,603	16,5	13,649	10,9
1751-1755	150,899	24,776	16,4	5,744	3,8	61,101	40,5
1756-1760	112,074	39,282	35,1	4,756	4,2	46,980	41,9
1761-1765	269,496	81,498	30,2	30,321	11,3	142,712	53,0
1766-1770	288,847	77,847	27,0	49,441	17,1	122,555	42,4
1771-1775	159,633	23,482	14,7	26,079	16,3	101,328	63,5
1776-1780	221,651	13,473	6,1	27,623	12,3	116,316	52,5
1781-1785	600,343	52,362	8,7	164,811	27,5	285,108	47,5
1786-1790	337,875	47,303	14,0	130,343	38,6	60,393	17,9
1791-1793	134,326	15,081	11,2	48,789	36,3	36,358	27,1

15 lentelė. Lenkijos, Prūsijos ir Rusijos kviečių tiekimo į Švediją 1738–1793 m. kiekiai (metinis vidurkis, statinėmis). Šaltinis: *Cieślak E. Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // Journal of European Economic History. 1983, vol. 12, no. 2, p. 266, lentelė 15.*

Periodas	Importas į Švediją	Importas iš Lenkijos		Importas iš Prūsijos		Importas iš Rusijos	
		skaičiai	%	skaičiai	%	skaičiai	%
1738-1740	9,388	1,494	15,9	2,509	26,7	677	7,2
1741-1745	30,915	7,271	23,5	6,188	20,0	553	1,8
1746-1750	31,931	13,808	43,2	2,704	8,5	232	0,7
1751-1755	40,255	20,319	50,5	2,639	6,6	261	0,6
1756-1760	27,550	17,415	63,2	2,367	8,6	2,488	9,0
1761-1765	22,375	19,555	87,4	1,082	4,8	605	2,7
1766-1770	28,991	23,821	82,2	1,244	4,3	652	2,2
1771-1775	25,137	15,980	63,6	3,716	14,8	3,609	14,4
1776-1780	17,757	3,779	21,3	3,812	21,5	534	3,0
1781-1785	38,939	6,113	15,7	16,112	41,4	4,561	11,7
1786-1790	36,099	10,088	27,9	13,307	36,9	1,605	4,4
1791-1793	30,698	8,907	29,0	7,877	25,7	713	2,3

Kaip matome 14 lentelėje, 1738–1793 m. iš Lenkijos į Švediją tiekti rugiai sudarė nuo 7 iki 35 % visų į Švediją importuotų rugių, kviečiai atitinkamai – 16–80 % visų importuotų kviečių (žr. 15 lentelė). Palyginimui galime nurodyti, kad minimumu

laikotarpiu iš Lenkijos į Švediją tiekti javai sudarė apie 10–20 % viso Švedijos javų importo⁴²⁸.

14 lentelė rodo, kad ryškiai išsiskiria 1756–1770 m., kai rugių į Švediją tiekta daugiausia, t. y. nuo 39 iki 81 tūkst. rugių statinių per metus. Tačiau lyginant trijų šalių rugių tiekimo kiekius matyti, kad lenkiški rugiai Švedijos importe užėmė antrą vietą po Rusijos ir sudarė apie $\frac{1}{3}$ viso Švedijos rugių importo⁴²⁹. 1746–1750 m. Lenkija buvo didžiausia rugių tiekėja į Švediją, tiekusi 23, 348 tūkst. rugių statinių per metus arba 18,7 % viso Švedijos rugių importo. Antroji vieta teko Prūsijai. Lenkų istorikas šį reiškinį aiškina 1741–1743 m. Švedijos-Rusijos karu⁴³⁰.

14 lentelėje matyti, jog 1771–1793 m. buvo (palyginti su 1756–1770 m.) Lenkijos rugių tiekimo į Švediją mažėjimo metai. Bene svarbiausia to priežastis, E. Cieślako požiūriu, buvo ATR pirmasis padalijimas. 1771–1775 m. (palyginti su 1765–1770 m.) bendrasis lenkiškų rugių tiekimas per Zundo sąsiaurį sumažėjo $\frac{2}{3}$. Jis 1765–1770 m. siekė virš 28 tūkst. laštų per metus (12 tūkst. laštų mažiau nei 1565 m., kuriais rugių tiekimo mastas buvo didžiausias⁴³¹), o vėlesniais dešimtmečiais – tik 10 tūkst. laštų per metus⁴³². Iš to seka išvada, kad nuo XVI a. antrosios pusės Lenkijos grūdų eksportas į Vakarus negrįžtamai mažėjo. 1776–1780 m. iš Lenkijos į Švediją tiekta tik 13, 473 tūkst. rugių statinių per metus arba 6,1 % viso Švedijos rugių importo (žr. 14 lentelė). Šis kiekis yra mažiausias 1771–1793 m. laikotarpiu. Padidėjimas (atsigavimas) fiksuojamas tik 1780–1785 m., kai iš Lenkijos į Švediją tiekta apie 50 tūkst. rugių statinių per metus. Pasak lenkų istoriko, Lenkija po ATR pirmojo padalijimo negrįžtamai nusileido į trečią vietą tarp svarbiausių rugius į Švediją eksportuojančių Baltijos valstybių⁴³³.

Kokios buvo kviečių tiekimo iš Lenkijos į Švediją tendencijos 1738–1793 m.? Lyginant 14 ir 15 lentelių duomenis matome akivaizdų kontrastą. Minimam laikotarpiu

⁴²⁸ Žr. *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia. 1983, p. 258.

⁴²⁹ *Ibidem*, p. 263.

⁴³⁰ Žr. *ibidem*, p. 261 bei p. 263.

⁴³¹ Žr. 4 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį.

⁴³² Žr. *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia. 1983, p. 263.

⁴³³ *Ibidem*, p. 263.

Rusija kviečių tiekime į Švediją jau nebeužėmė pirmos vietos kaip rugių tiekime, o buvo trečioje vietoje. 1745–1775 m. aprūpinant Švediją kviečiais vyravo Lenkija – jai teko nuo $\frac{2}{5}$ iki $\frac{4}{5}$ viso Švedijos kviečių importo ir tai žymiai lenkė Prūsijos kviečių importą⁴³⁴ (pastaroji užėmė antrąją vietą). Lenkiškų kviečių tiekimo, palyginti su rugių, kiekiai į Švediją po ATR pirmojo padalijimo katastrofiškai nesumažėjo. Antai 1771–1775 m. lenkiški kviečiai sudarė apie 63 % viso Švedijos kviečių importo arba iki 16 tūkst. kviečių statinių per metus. Šiuo laikotarpiu Lenkija (palyginti su Prūsija ir Rusija) į Švediją tiekė daugiausia kviečių (žr. 15 lentelė).

Šį reiškinį E. Cieślakas aiškina tuo, kad 1771–1775 m. (palyginti su 1765–1770 m.) bendrasis lenkiškų kviečių tiekimas per Zundo sąsiaurį sumažėjo $\frac{1}{4}$ (nuo 15,9 iki 11,9 tūkst. laštų kviečių per metus) ir tai buvo menkesnis nei to paties laikotarpio rugių eksporto sumažėjimas⁴³⁵. Šį aiškinimą dar labiau sukonkretina minėtasis W. S. Ungeris teigdamas, jog XVIII a. Gdanskas Baltijos jūros regione buvo praradęs rugių eksportuotojo svarbą, tačiau išlaikė reikšmingo kviečių eksportuotojo vaidmenį⁴³⁶. Vis dėlto ATR pirmasis padalijimas turėjo neigiamos įtakos lenkiškų kviečių eksportui į Švediją⁴³⁷. Kaip matyti iš 15 lentelėje pateikiamų duomenų, 1781–1785 m. ir 1786–1790 m. Prūsija kviečių tiekimu į Švediją jau lenkė Lenkiją. Tačiau 1791–1793 m. tiek Lenkijos, tiek Prūsijos kviečių tiekimo kiekiai į Švediją buvo panašūs, t. y. lenkiškų kviečių kiekis nežymiai lenkė prūsiškų.

Matome, kad 1738–1793 m. Lenkijos ir Švedijos prekybiniai ryšiai buvo intensyvūs. Tačiau E. Cieślakas pastebi, jog nors abiejų šalių ekonomikoms jūros prekyba buvo komplementaraus pobūdžio (t. y. iš Lenkijos į Švediją tiekti grūdai, o iš pastarosios – geležis), Švedijos jūros prekybos balansas su Lenkija buvo neigiamas⁴³⁸.

⁴³⁴ Žr. *ibidem*, p. 265.

⁴³⁵ *Ibidem*, p. 265.

⁴³⁶ Unger W. S. *Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. 1959, p. 214.

⁴³⁷ Nuo pirmojo iki trečiojo ATR padalijimų Lenkijos jūros prekyba per Gdanko uostą su Vakarais žymiai sumažėjo. Dėl nuolatinio Prūsijos muitų tarifų didinimo Gdanko uoste, kuriuo siekta palaužti Gdanko ekonomikos vystymąsi, Lenkijos jūros prekybos su Vakarais svorio centras ilgainiui persikėlė į kitus prekybos uostus (Elbingą, Karaliaučių, Ščeciną ir Rygą). Žr. *Cieślak E. Sea–Borne Trade between France and Poland in the XVIII th Century*. 1977, p. 61. 1788 m. Prancūzija, siekdama išvengti didelių Gdanko uosto maito mokesčių, druską į Lenkiją tiekė per Palangos uostą. Žr. *ibidem*, p. 61.

⁴³⁸ *Cieślak E. Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia*. 1983, p. 270.

Lenkija dėl vyravusios žemės ūkio ekonomikos nebuvo viena svarbiausių Švedijos geležies pirkėjų⁴³⁹.

Atlikta analizė rodo, kad XVI–XVIII a. Lenkijos eksporto per Zundo sąsiaurį prekinėje struktūroje pagrindinę vietą užėmė grūdų produkcija (ypač rugiai ir kviečiai), antrąją – miško produkcija (ypač vančosas, mediena šulų gamybai). Minėtu laikotarpiu Lenkijos importo prekinėje struktūroje pagal tiekimo apimtį tris pirmąsias vietas užėmė druska, silkė bei audiniai. Pastarųjų tiekimo kiekiai į Lenkiją XVII a. pirmoje pusėje – XVIII a. pabaigoje, palyginti su to paties laikotarpio lenkiškų grūdų eksporto kiekiu drastišku sumažėjimu, žymiai išaugo. Dėl to po XVI–XVII a. pirmosios pusės aktyvaus Lenkijos jūros prekybos su Vakarais per Zundo sąsiaurį balanso XVII a. antrojoje pusėje – XVIII a. antrojoje pusėje sekė pasyvus šios šalies jūros prekybos balansas. Jis laikytinas visos šalies neigiamo užsienio prekybos balanso minimumu laikotarpiu atspindžiu.

Aptarę Lenkijos XVI–XVIII a. jūros prekybos per Zundo sąsiaurį struktūrą bei mastą galime grįžti prie klausimo, kuriuo baigėme V. 2. 1 poskyrį: ar iš tikrųjų šios prekybos minimumu laikotarpiu įtaka šalies socialinei ekonominei raidai buvo didesnė už sausumos (žemyninės) prekybos? Neigiamas atsakymas į šį klausimą pirmiausia grindžiamas aukščiau nurodytu teiginiu, jog nuo XVII a. pradžios Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį mažėjantis pelnas yra visos šalies neigiamo užsienio prekybos balanso atspindys. 1646 m. vieno didžiausio Lenkijos prekybinio uosto – Gdansko importas per Zundo sąsiaurį sudarė apie 12 % viso Lenkijos importo, o tai reiškia, kad likusią importo dalį sudarė žemyninės prekybos importas. Minimumu laikotarpiu Gdansko eksportas į Vakarus sudarė apie 20 % viso Lenkijos eksporto. Konstatuotina, kad I. Wallersteinas iš tikrųjų pernelyg sureikšmino jūros prekybos įtaką Lenkijos (kaip ir visos KPS) socialinei ekonominei raidai. Teiginį, jog Lenkijoje XVI–XVIII a. sausumos (žemyninė) prekyba vyravo jūros prekybos atžvilgiu bei buvo glaudžiau (nei jūros prekyba) susijusi su vidaus rinkos poreikiais, dar labiau sustiprina iš IV. 2. 2 poskyrio sekanti išvada, kad XVI–XVIII a. ATR vyravo autonominis (susijęs su vidaus rinka), o ne ekspansyvus (orientuotas į eksportą) palivarko modelis. Tai reiškia, kad šioje valstybėje prekyba iš esmės vyko vidaus rinkoje, tenkinančioje (tiesa, silpnai) besivystančių miestų paklausą, o eksporto vaidmuo į Vakarus per Zundo sąsiaurį valstybės mastu buvo akivaizdžiai

⁴³⁹ XVIII a. Švedija daugiausia geležies eksportuodavo į Vakarus Europą (ypač į Angliją). Žr. *ibidem*, p. 266.

nereikšmingas. Vienas iš tvirčiausių to įrodymų yra faktas, jog XVI a. antroje pusėje lenkiškų grūdų per Zundo sąsiaurį kasmet buvo tiekama apie 80 tūkst. tonų, o Lenkijos vidaus rinkoje jų kasmet buvo realizuojama apie 330 tūkst. tonų.

XVI–XVIII a. Lenkijos žemyninės bei jūros prekybų per Zundo sąsiaurį struktūrų bei mastų gilesnis tyrimas bei tarptautinės prekybos įtakos XVI–XVIII a. Europos šalių raidai aiškinimo versijų analizė (žr. V. 1) suteikia tvirtą pagrindą konstatuoti Lenkijos ūkio išitraukimo į tarptautinę rinką faktą pasinaudojant palankia kainų konjunkture. XVI–XVIII a. Lenkija buvo Vakarų rinkos poreikių pasyvus tenkintojas, t. y. neformavo savarankiškos užsienio prekybos politikos. Galime pritarti tyrinėtojų teiginiams, jog nepaisant glaudžių Lenkijos ryšių su užsienio rinka XVI–XVIII a. šios šalies žemės ūkio sektoriaus priklausymas nuo tarptautinės rinkos konjunkūros buvo beveik nepastebimas. Eksportuojamų grūdų kiekis didžia dalimi buvo nulemtas „gerų“ arba „blogų“ derliaus metų ir tik iš dalies – rinkos paklausos. Be to, Lenkijos pagrindiniai grūdų tiekimo centrai telkėsi Didžiojoje Lenkijoje, Kujavoje ir Mazovijoje, kur nebuvo daug stambių palivarkų.

Minėta, jog ATR bendros užsienio prekybos sistemos nebuvo. Aptartos Lenkijos užsienio prekybos bendrosios tendencijos padės Lenkijos ir LDK užsienio prekybos su Vakaraais struktūroms ir mastams palyginti bei LDK specifikai išryškinti.

V. 3. LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybos integracija į Europos rinkos santykius: jūros prekybos vaidmuo ir jo didėjimas

Remiantis istoriografijos duomenimis, toliau bus siekiama ištirti LDK XVI–XVIII a. ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą mastą ilgalaikėje perspektyvoje. Primintina, jog agrarinės istorijos tyrimai leidžia kalbėti apie XVI–XVIII a. LDK dalyvavimą tarptautinėje rinkoje. Prie to neabejotinai prisidėjo LDK geopolitinė padėtis XIV–XVI a., anticipavusi šios šalies vaidmenį XVI–XVIII a. tarptautinėje prekyboje. XIV–XVI a. per LDK teritoriją ėjo svarbūs tranzito prekybos keliai⁴⁴⁰, tačiau prekybos ir finansų centrų, kurie galėtų lygintis su Naugardu, Krokuva ar Ryga, joje neiškilo. XVI a. Vilnius savo dydžiu lenkė ir Rygą, ir Taliną, tačiau veikiau kaip politinis imperijos, o ne kaip ekonominio pasaulio centras (I. Wallersteino teorijos prasme)⁴⁴¹.

E. Gudavičiaus teigimu, XVI a. pirmoje pusėje Lietuva buvo ištraukusi į Europos rinkos santykius, kurie pasiekė net jos miestelius. Tačiau žaliavų tiekėjo ir amatų industrijos vartotojo⁴⁴² vaidmuo neleido klostytis kompleksinei Lietuvos rinkai. Šiaurės Lietuvos prekybos ryšiai buvo orientuoti į Rygą, Žemaitijos ir Užnemunės – į Karaliaučių ir Klaipėdą, Pietų Lietuvos – į Gdanską. To padarinys – visa šiaurinė ir vakarinė etninės Lietuvos dalis tapo ne Vilniaus, o užsienio miestų ekonominiu hinterlandu⁴⁴³. Galiausiai Lietuvos agrarinę raidą stabdė vietinės rinkos siaurumas, netgi sąstingis, nulemtas didžiosios dalies dvarų prekinės produkcijos eksporto. Lietuvos agrarinės istorijos tyrinėtojas S. Pamerneckis šį faktą sieja su geografiniu

⁴⁴⁰ Lietuviai XIV–XVI a. kontroliavo senąjį „kelį iš variagų pas graikus“, nuo kurio gyvybiškai priklausė Naugardo gerovė, ir dalį jo atšakos, Dauguvos upe vedančios į Rygą. Žr. *Norkus Z.* Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // *Politologija*. 2007, p. 54. Žr. taip pat *Dąbrowski J.* Baltische Handelspolitik Polens und Litauens im XIV–XVI. Jahrh. // *Conventus primus historicorum Balticarum Rigaе* 1937. Riga, 1938, S. 286.

⁴⁴¹ Žr. *Norkus Z.* Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje. 2007, p. 54.

⁴⁴² Prekinė amatų gamyba atsirado tik XIV a. vid. ir tik tokiuose stambiuose centruose kaip Vilnius ir Kernavė. Žr. *Gudavičius E.* Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991, p. 65. Tai lėmė, kad Lietuva XIV–XV a. tapo Rygos prekybiniu užnugariu. Žr. *jo paties*. Ar būta lietuviškojo tamplierių bylos varianto? // *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis* / Sud. D. Staliūnas. Vilnius, 2002, p. 39–40.

⁴⁴³ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. 1999, p. 381.

veiksniu ir jį vertina kaip neigiamą visai pounijinės Lietuvos baudžiavinio ūkio raidai⁴⁴⁴.

Būtina aptarti XVI–XVIII a. LDK ūkio išitraukimo į tarptautinę prekybą problemos dabartinę ištirtumo būklę. Ją 1994 m. ypač taikliai apibūdino J. Kiaupienė: „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės / LDK / prekybos istorija kol kas ištirta labai netolygiai. Bene mažiausiai žinoma apie XVII a. – karų, epidemijų, ūkinės suirutės laikų – Lietuvos prekybinius ryšius su kitomis šalimis. Eksporto-importo apyvarta neretai apibūdinama schematiškai, akcentuojant tik vieną daugiamečio reiškinių pusę, faktą, kad Vidurio ir Rytų Europos regione XVI a. įsigalėjus lažinio-palivarkinio ūkio sistemai, iš LDK buvo išvežami žemės ūkio produktai bei žaliavos, o įvežami pramoniniai gaminiai iš Vakarų šalių. Stokojama konkrečių, įvairias prekybos sferas aprėpiančių, šaltiniais pamatuotų tyrinėjimų“⁴⁴⁵. Šiandien ši padėtis nedaug pasikeitusi⁴⁴⁶. Patenkame į keblią situaciją, nes siekdami ištirti XVI–XVIII a. LDK

⁴⁴⁴ *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). 2004, p. 121. Lietuva, XVI–XVIII a. buvusi patikimas Vakarų bei Šiaurės Vakarų Europos šalių aruodas, dėl inkorporavimo į Rusijos imperijos sudėtį nuo XVIII a. pab. iki XX a. pr. tapo jos agrarine periferija. Tai dar labiau „užkonservavo“ „valstietišką“ gamybą šeimos vartojimui žemės ūkyje, lėmė silpną miestų vystymąsi. Minimam laikotarpiu Lietuva kartu su gudų teritorijomis buvo labiausiai užkonservuotas baudžiavinių santykių užkampis europinėje Rusijos imperijos dalyje. Žr. *ibidem*, p. 120. Žr. taip pat *Ambrulevičiūtė A.* Mugės ir jų vaidmuo prekybos struktūroje Vilniaus ir Kauno gubernijose 1861–1914 metais // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 19, p. 24–40. Z. Norkus kaip vieną iš galimų priežasčių, nulėmusių būtent tokią Lietuvos raidą, įvardija uostų, kurie galėtų tapti didesnio carinės Rusijos hinterlando importo ir eksporto jūros vartais, nebuvimą. Anot jo, kai XIX a. antroje pusėje geležinkelio linijos susiejo Baltijos uostus dabartinėje Estijoje (Narvą ir Taliną) bei Latvijoje (Liepoją ir Rygą) su vidiniais carinės Rusijos regionais, būtent Estija ir Latvija, o ne Lietuva, tapo svarbiais Rusijos imperijos pramonės centrais. Žr. *Norkus Z.* Apie Baltijos Siciliją ir Lombardiją: postsocialistinės kaitos pasiekimų Baltijos šalyse skirtumai ir priežastys. 2006, p. 84.

⁴⁴⁵ *Kiaupienė J.* Nemuno prekybos keliu į Baltijos jūros uostus XVII a. // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. II. Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos. Klaipėda, 1994, p. 40.

⁴⁴⁶ Kiek geresnė yra XIV–XVI a. prekybos laikotarpio tyrimų padėtis, nors šio laikotarpio šaltinių bazė yra itin maža. Žr., pavyzdžiui: *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais // Lietuvos universiteto teisių fakulteto darbai. T. 2, kn. 3. Kaunas, 1925, p. 23–86; *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. D. 1: Iki XVI amžiaus pradžios. Kaunas, 1934; *jo paties.* Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Rīga, 1938, S. 276–285; *Samsonowicz H.* Z zagadnień handlu litewsko–hanzeatyckiego w XV w. // *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui* / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 77–85; *Rowell S. C.* Ginčai ir jų sprendimas XV amžiaus Lietuvoje: apgautų pirklių bei nusikaltusių kunigų pavyzdžiai // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 20, p. 9–20; *jo paties.* Vilniaus pirklių partnerių tinklas XV a. viduryje: šaltiniotyrisinis aspektas // *Vilniaus istorijos metraštis*. 2007, t. 1, p. 19–27. Žr. taip pat: *Koczy L.* Handel Poznain do połowy XVI wieku. Poznań, 1930; *Kiaupa Z.* Aleksandras Jogailaitis (1492–1506) ir Lietuvos miestai // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius, 2007, p. 68–85; *jo paties.* Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV a. – XVI a. pradžioje // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. A serija. 1983, t. 4, nr. 85, p. 35–45.

ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastą ir daryti sistemines išvadas, privalome disponuoti tyrinėjamo laikotarpio statistiniais duomenimis, kokiais naudojamos aptardami minimo laikotarpio Lenkijos užsienio prekybos tendencijas⁴⁴⁷. Kita vertus, esant ir tiems negausiems minėto laikotarpio prekybos tyrimams, būtina atkreipti dėmesį ir į tyrinėtojų kritines pastabas šaltinių atžvilgiu. Pirma, duomenys parodo tik prekių judėjimo minimumą, nes visuomet yra galimybė, kad nepaisant griežtų baudų ir uolių muitų patikrinimų dalis prekybos nebuvo įtraukta į muitų knygas. Antra, (dažniausiai) naudojamos ruošiniais, apžvalgomis, kuriuos sumuojant neišvengiama klaidų⁴⁴⁸. Tad nesant XVI–XVIII a. laikotarpio išsamių Lietuvos užsienio prekybos tyrimų, galima rekonstruoti LDK ūkio įsitraukimo į tarptautinę prekybą minimu laikotarpiu tik *kokybinį* mastą.

Minėta integracija nulėmė eksporto struktūros kitimą tiek geografiniu, tiek prekinio požiūriu. Be to, LDK ūkio dalyvavimas tarptautiniame darbo pasidalijime leido panaudoti turimus šalies išteklius (ypač žemės bei miško žaliavą) ir taip intensyviau dalyvauti užsienio prekyboje.

Tam padėjo Rygos, kaip uostamiesčio, įjungimas į ATR sudėtį, dėl ko Livonijos uostai tiesiogiai susisiejo su visu LDK ekonominiu gyvenimu⁴⁴⁹. Anot E. Gudavičiaus, Lietuvos pirklių poreikį turėti jūros uostą LDK kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Juodasis pažymėjo jau 1552 m.⁴⁵⁰. Livonijos prisijungimas prie LDK, po to prie ATR sutapo su laikotarpiu, kai Vakarų ir Vidurio Rytų Europos ekonominė ir socialinė raida pasuko skirtingais keliais. Tai lėmė

⁴⁴⁷ Išimtimi laikytinas L. Truskos ir R. Jaso statistiniais metodais atliktas tyrimas, apimantis labai trumpą LDK užsienio prekybos laikotarpį (1785–1792 m.). Žr. *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 23–53.

⁴⁴⁸ Žr., pavyzdžiui: *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 459; *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985, с. 18–19.

⁴⁴⁹ Livonijos karo metu Anglijos ir Olandos pirkliai labiau palaikė Rusijos tikslą – išsikovoti priėjimą prie Baltijos jūros dėl abiejoms pusėms naudingų tiesioginių prekybos ryšių užmezgimo. Žr. *Attman A.* The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict 1558–1618. Göteborg, 1978, p. 14 bei p. 211. Žr. taip pat *Esper T.* Russia and the Baltic 1494–1558 // *Slavic Review*. 1966, Sep., vol. 25, no. 3, p. 467; *Kirby D.* Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais: Baltijos šalys 1492–1772 metais / Iš anglų k. vertė G. Baurūnienė. Vilnius, 2000, p. 81–82.

⁴⁵⁰ *Gudavičius E.* Ar būta lietuviškojo tamplierių bylos varianto? // *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*. 2002, p. 40.

Baltijos jūros, kaip svarbiausios Europos šalių prekybos tarpininkės, išaugusį vaidmenį⁴⁵¹.

LDK prekybiniai ryšiai tiriamuoju laikotarpiu buvo palaikomi su kaimyninėmis šalimis. Istoriografijoje nėra vieningos nuomonės (tiesa, nėra ir ginčijamasi) dėl to, per kurį Baltijos jūros uostą buvo eksportuojama daugiausia žemės ir miško ūkio produktų bei žaliavų⁴⁵². Detalesnė prekybos istoriografijos analizė leidžia išskirti du požiūrius šiuo klausimu, kurie gali būti pasitelkti nustatant pagrindinį LDK užsienio prekybos punktą Vakarų kryptimi tiriamuoju laikotarpiu.

Vienas požiūrių teigia, kad svarbiausias XVI–XVIII a. LDK užsienio prekybos punktas, susijęs su Nemuno trasa⁴⁵³, buvo Karaliaučiaus uostas⁴⁵⁴, iš kurio prekės patekdavo ir į Gdansko uostą. Šį požiūrį išsakantys istorikai remiasi išorinės grėsmės išnykimo prielaida: nuo XV a. vidurio žlugus Vokiečių ordinui pasikeitė Europos tarptautinė politinė konjunkтура. Šiam požiūriui atstovaujantis vienas žymiausių Lietuvos prekybos istorijos tyrinėtojų Z. Ivinskis pažymi, kad XIII–XIV a. laikotarpio Lietuvos pagrindinis prekybos punktas buvo Rygos miestas. Nuo XV a. iki XVI a. pabaigos pašalinus vokiečių ordino grėsmę, Gdanskas pasiglemždavo didžiąją lietuviškosios prekybos dalį ir galėjo pralenkti Rygos prekybą. Nors Z. Ivinskis ir pažymi, jog minėtu laikotarpiu Nemuno baseinas buvo pilnai subordinuotas Gdansko pirklių, vis dėlto konstatuoja, kad šiaurės Lietuvos regionas toliau intensyviai prekiavo su rygiečiais iki pat paskutiniųjų LDK gyvavimo dešimtmečių⁴⁵⁵. Panašios nuomonės laikosi ir H. Łovmianskis⁴⁵⁶. J. Kiaupienė taip pat įrodinėja, kad žlugus

⁴⁵¹ Žr. *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. 1986, p. 47.

⁴⁵² Z. Ivinskio teigimu, Lietuvos užsienio prekybai pažinti reikia tirti tris jos prekių išvežimo vietas: Vislos baseiną (Vloclavėką, Gdanską), Nemuno upyną (Karaliaučių, Gdanską) ir Dauguvos upę (Rygą). Žr. *Ivinskis Z.* Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir raida. (Išnašai valstiečių luomo 14-tojo ir 15-tojo šimtmečio socialiniams bei ekonominiams santykiams pažinti). Kaunas, 1933, p. 17.

⁴⁵³ Dauguma tyrinėtojų pabrėžė, kad nuo XIII a. pabaigos iki XIV a. paskutiniųjų dešimtmečių negalėjo būti jokios kalbos apie normalią ir juo labiau intensyvią lietuvių prekybą Nemuno prekybos keliu, nes pakrantėse būta daug Vokiečių ordino pilių. Žr., pavyzdžiui: *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. Königsberg, 1931, S. 12–13; *Ivinskis Z.* Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert. 1938, S. 279.

⁴⁵⁴ Karaliaučius sankrovos teisę gavo XVI a. pab. Plačiau žr. *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. 1931, S. 37–43.

⁴⁵⁵ *Ivinskis Z.* Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert. 1938, S. 284. Žr. taip pat *jo paties.* Lietuvos prekyba su prūsais. D. 1: Iki XVI amžiaus pradžios. 1934, p. 48–49, p. 81–84.

Vokiečių ordinui LDK žemių vartais į Vakarus tapo Karaliaučiaus uostas. Remdamasi K. Forstreuterio studija⁴⁵⁷ ji plėtoja bei grindžia tyrinėtojo teiginį (panaudodama Lietuvos archyvų medžiagą), kad XVII a. LDK žemių (ypač Vilniaus, Kauno bei dešiniajame Nemuno krante išsidėsčiusių miestelių) vartais į Vakarus buvęs Karaliaučiaus uostas⁴⁵⁸. Deja, istorikė to nepagrindžia lyginamąja analize.

Kitas požiūris, pagrįstas Livonijos pajungimo LDK siuzerenitetui (kuris jai užtikrino tiesioginį išėjimą prie Baltijos jūros) faktų, pirmenybę teikia Rygos uostui⁴⁵⁹, t. y. tvirtina, kad XVI–XVIII a. LDK užsienio prekyba intensyviausiai vyko per šį uostą⁴⁶⁰. Šį požiūrį atstovauja dauguma tyrinėtojų. Lietuvos ūkio istorijos tyrinėtojas P. Šalčius nurodo, kad senais laikais pradėta Rygos prekyba su Lietuva vargu ar kada nors buvo nutraukta, išskyrus karų ir sąmyšių metus. Jos reikšmė buvo didelė slaviškosioms Lietuvos valstybės sritims, ypač iki 1553 m., kai anglų pirkliai „atrado“ kelią į Archangelską⁴⁶¹.

⁴⁵⁶ Žr. *Lowmiański H.* Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dziesięcyszych granicach (do r. 1795). Wilno, 1935, s. 85. Žr. taip pat *jo paties*. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983, s. 444–446.

⁴⁵⁷ *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. Königsberg, 1931.

⁴⁵⁸ *Kiaupienė J.* Nemuno prekybos keliu į Baltijos jūros uostus XVII a. 1994, p. 41–42.

⁴⁵⁹ XVI–XVIII a. Ryga buvo feodalinio pobūdžio miestas, nepasižymėjęs verslumu, labiau specializavęsis eksporto sektoriuje. Rygos prekyba buvo pagrįsta Vakarų Europos kolonijiniu modeliu, t. y. vakariečiai savo prekes Rygoje parduodavo triskart brangiau, o žaliavas supirkdavo pigiau. Kita vertus, Rygos miesto importo sektoriaus nebuvo monopolizavę svetimšaliai pirkliai – vietiniai biurgeriai patys intensyviai užsiėmė šia sritimi. Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, c. 170–171 bei c. 189. Žr. taip pat: *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 464; *Malowist M.* Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. 1938, S. 318–319. Žr. taip pat toliau: V. 4.

⁴⁶⁰ Rygos uosto potencialus konkurentas buvo Palangos uostas, kuriame nuo 1685 m. iki 1701 m. Lietuvos didikai tiesiogiai prekiaavo su Anglijos pirkliais. Tačiau 1701 m. švedų kariuomenė užvertė jį akmenimis ir smėliu, kad nekonkuruotų su švedų valdoma Ryga. Palangos uostas vėliau neatkūrė savo buvusios prekybinės svarbos. Plačiau žr.: *Lewiter L. R.* Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721 // *The Historical Journal*. 1968, vol. 11, no. 1, p. 32; *Price J.M.* Multilateralism and / or Bilateralism: The Settlement of British Trade Balance with „The North”, c. 1700 // *The Economic History Review*. 1961, vol. 14, no. 2, p. 270–272. Žr. taip pat *Misiunas R. J.* The Šventoji Project: 18 th Century Plans for a Lithuanian Port // *Journal of Baltic Studies*. 1977, Spring, vol. 8, no. 1, p. 28–50.

⁴⁶¹ *Šalčius P.* Raštai: Lietuvos prekybos istorija. Vilnius, 1998, p. 23. Matėme, jog iš Archangelsko uosto XVII a. pirmoje pusėje eksportuojami Rusijos grūdai į Vakarų Europos rinkas sumažino grūdų kainas Baltijos jūros uostuose. Rygoje, kaip ir kituose Baltijos jūros uostuose, grūdų kainos taip pat sumažėjo. Plačiau žr. *Bogucka M.* Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1962, t. 53, zes. 4, s. 617–626. Be to, Rusijai Archangelsko uostas iki XVIII a. pr. buvo vienintelis „langas“ į Europą. Žr. *Wojtowicz J.* Z problematyki stosunków handlowych Rosji z Bałtykiem i Europą Zachodnią w XVIII stuleciu // *Zapiski Historyczne*. 1965, t. 30, zes. 4, s. 44.

R. Varakauskas nurodo, kad XIV–XV a. pirmaisiais dešimtmečiais Livonija buvo pagrindinė Lietuvos užsienio prekybos vieta. Kalbėdamas apie vėlesnį laikotarpį jis konstatuoja, kad Rygos uostas dėl palankios geografinės padėties išliko reikšmingas *etnografinės Lietuvos*, ypač jos šiaurinių rajonų, prekybos punktas (nors XV a. pirmoje pusėje Nemunas pradėjo tapti svarbiausiu Lietuvos prekybos su Prūsija bei Gdansku keliu)⁴⁶². Prekiaudami su Livonija lietuviai naudojo vandens ir sausumos kelius. Svarbiausias sausumos kelias ėjo nuo Vilniaus per Nemenčinę, Giedraičius, Balninkus, Užpalius ir šakojosi Aikviektės, Eglenos ir Daugpilio kryptimis. Pagrindiniai vandens keliai buvo Dauguva, Lielupė, Mūša, Nemunėlis, Lėvuo⁴⁶³.

J. Dąbrowskis, priešingai nei J. Kiaupienė, teigia, jog nuo XV a. antrosios pusės Lietuvai Dauguvos prekybos kelias tapo daug svarbesnis nei Nemuno. Anot jo, to priežastis buvo ne tik tai, jog Ryga palaikė prekybinius ryšius su Vilniumi, ji buvo ir prekybos Dauguvos-Dnepro keliu aktyvi vykdytoja⁴⁶⁴. Pasak L. Kočo, Rygos uosto tapimą svarbiausiu LDK užsienio prekybos punktu tiriamuoju laikotarpiu nulėmė ne vien Livonijos pajungimas LDK siuzerenitetui, bet ir Hanzos kontoros⁴⁶⁵ 1532 m. žlugimas Kaune. Nuo tada Rygos uosto reikšmė LDK vis labiau augo⁴⁶⁶.

Lygindamas Rygos ir Gdansko XVI a. uostų ekonominę raidą M. Małowistas nurodo, kad Rygos, kaip pagrindinio LDK užsienio prekybos punkto, vaidmenį lėmė Rygos pirklių tapimas vargingosios Lietuvos bajorijos kreditoriais. Trumpalaikiai kreditai, kurie dažniausiai virsdavo ilgalaikiais-prievartiniais, buvo Rygos pirklių užnugario prekybos išnaudojimo priemonė, leidusi užsitikrinti nuolatinį pageidaujama prekių tiekimą iš hinterlando. Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių pirkliai, valstiečiai ir kilmingieji, norėję tiekti prekes Rygai, turėjo iš tenykščio

⁴⁶² *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a. Vilnius, 1982, p. 280.

⁴⁶³ Žr. *ibidem*, p. 290.

⁴⁶⁴ *Dąbrowski J.* Baltische Handelspolitik Polens und Litauens im XIV–XVI. Jahrh. 1938, S. 288.

⁴⁶⁵ Pažymėtina, kad vėlyvųjų viduramžių laikotarpiu Hanzos prekybos tinklas aprėpė apie 200 miestų, iš kurių priešakiniai buvo Visby, Liubekas, Kelnas ir Dancigas. Gabendama vilną ir audinius į rytus, o žaliavas (pvz., metalus, kailius, grūdus ir dervą) – į vakarus Hanza dominavo šiaurės prekyboje, kurioje ekonomine ir (rečiau) karine galia išsikovodavo vienašališkai jai naudingas prekybos sąlygas ypač svarbiuose prekybos (pvz., Londono, Antverpeno, Bergeno ir Novgorodo) uostuose. Plačiau žr. *Conybeare J.* Trade Wars: A Comparative Study of Anglo–Hanse, Franco–Italian, and Hawley–Smoot Conflicts // *World Politics*. 1985, Oct., vol. 38, no. 1, p. 152–153. Žr. taip pat *Palais H.* England's First Attempt to Break the Commercial Monopoly of the Hanseatic League, 1377–1380 // *The American Historical Review*. 1959, Jul., vol. 64, no. 4, p. 852–865.

⁴⁶⁶ *Koczy L.* Handel Litwy przed połową XVII wieku // *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*. Lwów, 1935, s. 277.

miestiečio paimti trumpalaikę paskolą, kuri virsdavo ilgalaikė. XVII a. skolininkai buvo „pirašomi“ kreditoriams, dėl ko jie savo prekių negalėjo parduoti niekam išskyrus kreditorius. Rygos atitrūkimas nuo Lenkijos ir LDK švedmečiu padėties nepakeitė – XVII a. Livonijoje gyvenę švedai buvo aprūpinami lietuviškais javais⁴⁶⁷.

Vienas žymiausių XVII a. Rygos prekybos tyrinėtojų V. Dorošenko konstatuoja, kad Rygos uostas (kuriame prekyba suklesti nuo pirmosios XVI a. pusės) LDK buvo svarbiausias „langas į Europą“⁴⁶⁸. Tiek LDK bajorų-didikų, tiek miestiečių-pirklių tiekimai XVII a. buvo Rygos uosto prekybinio aktyvumo pagrindas. Anot jo, Rygos uosto vaidmenį LDK ekonominiame gyvenime geriausiai parodytų šio uosto eksporto ir importo struktūra ir mastas⁴⁶⁹.

1557–1630 m. Rygos uostas, nors ir turėdamas tarptautinės reikšmės uosto statusą, prekybiniu intensyvumu nusileido Gdansko ir Karaliaučiaus uostams, tačiau priklausė Baltijos regiono uostų trejetukui⁴⁷⁰. Šį teiginį pagrindžia M. Boguckos tyrimai, paradantys, kad XVII a. pirmoje pusėje Rygos prekyba (grūdų eksportas) sudarė apie 20,5 % viso to meto pasaulio ekonomikos centro – Amsterdamo importo, o Gdansko

⁴⁶⁷ Žr. *Malowist M.* Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. 1938, S. 318–319. G. Jenschas įrodinėja, kad Rygos pirkliai XVII a. buvo ir turtingosios Lietuvos bajorijos (pvz., Oginskų, Pacų) kreditoriai. Žr. *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. 1930, S. 67.

⁴⁶⁸ *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 87. Žr. taip pat *jo paties*. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960, с. 299–300. XVI a. pirmoje pusėje suklestėjo prekyba ir Taline, todėl jis tapo Rygos konkurentu. Tačiau Talino pirkliai orientavosi į Novgorodą ir Pskovą, o Rygos – į rusėniškąsias LDK žemes ir Lietuvą. Žr. *Дорошенко В. В.* Русские связи таллинского купца в 30-х годах XVI в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 47.

⁴⁶⁹ Tačiau, anot V. Dorošenkos, apie eksportuojamų iš Rygos prekių kiekybinį ir struktūrinį pakitimą po 1561 m. (palyginti su ankstesniu laikotarpiu) nedaug ką galima pasakyti, nes sistemingų duomenų apie Rygos laivybą išliko tik nuo 1557 m., o apie prekių apyvartą – tik nuo 1562 m. Žr. *Doroszenko W. W.* Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależci do Rzeczypospolitej (1562–1620) // Zapiski Historyczne. 1966, t. 31, zes. 1, s. 10. Iš V. Dorošenkos atlikto Rygos eksporto į Vakarų Europą 1562–1620 m. laikotarpio tyrimo galime išskirti kelias pakilimo fazes: 1562–1575 m., 1586–1600 m. Labiausiai prekyba augo po Livonijos karo, iki Švedijos užpuolimo ir dėl to prasidėjusio nederliaus bei bado 1600 metais. 1586–1600 m. iš Rygos Zundo sąsiauriu praplaukė 4594 laivai, arba 59,1 % visų 1562–1620 m. praplaukusių laivų. Žr. *Doroszenko W. W.* Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależci do Rzeczypospolitej (1562–1620) // Zapiski Historyczne. 1966, t. 31, zes. 1, s. 10.

⁴⁷⁰ Vienas iš įrodymų yra tai, kad Rygos uoste žaliavų kainos buvo mažesnės nei Gdansko ir Karaliaučiaus uostuose, nes: 1) Rygos uostas (lyginant su kitais Baltijos jūros uostais) buvo labiau nutolęs nuo Vakarų; 2) Rygoje buvo mažesni muitai. Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 75.

prekyba atitinkamai sudarė virš 40 % viso importo. Nepaisant to, Rygos ir Gdansko uostus skyrė daugiau kiekybinės nei kokybinės charakteristikos⁴⁷¹.

Rygos uosto, kaip pagrindinio LDK užsienio prekybos punkto, vaidmenį paskutiniaisiais jos gyvavimo metais statistine analize pagrindžia L. Truska ir R. Jasas. Šių istorikų teigimu, XVIII a. pab. LDK užsienio prekyba daugiausia vyko per Rygos bei Karaliaučiaus ir mažesniu mastu – per Klaipėdos, Liepojos bei kitus Baltijos jūros uostus. O štai 1789–1792 m. laikotarpiu į Rygą iš LDK kasmet vidutiniškai buvo atgabenama svarbiausių eksporto prekių už 7,5 mln. guldenų. Atitinkamai minimu laikotarpiu iš LDK į Karaliaučių buvo gabenama prekių už 5,3 ir į Klaipėdą – už 2,5–2,8 mln. guldenų⁴⁷². XVIII a. pabaigoje Lietuva, priverstinai inkorporuota į Rusijos imperijos sudėtį, ir toliau tęsė intensyvią prekybą su Ryga. Anot V. Merkio, ji XIX a. pirmoje pusėje išliko tuometinės etninės Lietuvos ūkio branduolio svarbiausias prekybos punktas, per kurį lietuviškos kilmės prekės patekdavo į Vakarų Šiaurės Europos rinkas⁴⁷³.

XVIII a. Ryga buvo Lietuvos, rusėniškųjų LDK žemių, Lenkijos, Rusijos ir Vakarų Europos pirklių strateginė susitikimo vieta. Joje, anot J. Wojtowicziaus, buvo: 1) užmezgami nauji prekybos ryšiai, t. y. sudaromos sutartys; 2) iš Rusijos pirklių perperkamos žaliavos, kurios lietuvių pirklių buvo parduodamos Vakarų pirkliams⁴⁷⁴.

Kokios priežastys lėmė, kad tyrinėjamu laikotarpiu LDK užsienio prekybos pagrindinio punkto – Rygos uosto negalėjo pakeisti nei Gdansko, nei Karaliaučiaus uostai? Dauguma tyrinėtojų (K. Jablonskis, M. Jučas, S. Alexandrowiczius, M. B. Topolska, L. R. Lewiteris, W. Mielezskas, B. Grochulskos, L. Žytkowiczius, A. Tyla) vienareikšmiškai pabrėžia LDK ūkiui ypač palankią Rygos uosto geografinę padėtį bei jo prekių eksporto profilį – nuo XVI a. antrosios pusės vyravo kanapės ir linai, o nuo XVIII a. antrosios pusės – grūdai⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Žr. *Bogucka M.* Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1973, p. 435–441.

⁴⁷² Žr. *Truska L., Jasas P.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 53.

⁴⁷³ *Меркис В. Ю.* Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы* 1963 г. Вильнюс, 1964, с. 438–439.

⁴⁷⁴ *Wojtowicz J.* Z problematyki stosunków handlowych Rosji z Bałtykiem i Europą Zachodnią w XVIII stuleciu. 1965, s. 67. Tyrinėtojas pažymi, kad XVIII a. Vakarų Europos šalių pirkliai dažniausiai rudenį arba žiemą į Rygą vykdavo (arba siųsdavo savo agentus) sudaryti prekybos sutarčių.

Kokie LDK regionai tyrinėjami laikotarpiu intensyviausiai buvo įsitraukę į Rygos prekybą? V. Dorošenkos teigimu, XVII a. Rygos prekybos teismo protokolai rodo, kad su Ryga, be rusėniškųjų LDK žemių, ypač gyvai prekiaavo šiaurės Lietuvos punktai: Rokiškis, Biržai, Pandėlys, Kėdainiai, Šeduva, Kupiškis, Žagarė, Svėdasai, Ukmergė, Anykščiai, Vabalninkas ir kiti⁴⁷⁶. Minėtas Lietuvos vietas pabrėžia ir Z. Ivinskis⁴⁷⁷, LDK miestelių prekybos ir amatų iki XVII a. vid. tyrinėtojas S. Alexandrowiczius⁴⁷⁸, Lietuvos ir Livonijos ekonominių ryšių tyrinėtojas A. Tyla⁴⁷⁹ ir E. Gudavičius⁴⁸⁰.

XVI–XVIII a. LDK užsienio prekybos tyrimai teikia rimtą pagrindą manyti, jog Ryga buvo pagrindiniai LDK (ypač etnografinės Lietuvos) žemių vartai į Vakarus. Šiaurės Lietuva buvo tas LDK regionas, per kurį buvo eksportuojami didžiausi žaliavų kiekiai į Šiaurės Vakarų Europos rinkas. Šį teiginį pagrindžia ir XVII a. Gdansko užsienio prekybos tyrinėtoja M. Boguckos pastebėjimai, kad lietuviškos žemės, susietos su Baltijos jūra per kitus uostus, nepalaikė ryšių su Gdansku. Šio pirkliai skundėsi, kad Lietuvos prekyba „nusisuka nuo miesto“⁴⁸¹.

⁴⁷⁵ Žr.: *Jablonskis K.* Lietuvos valstiečių kova prieš feodalų priespaudą iki valakų reformos // Lietuvos istorijos instituto darbai. 1951, t. 1, p. 82; *Jučas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš Lietuvių kultūros istorijos. 1964, t. 4, p. 119–120; *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // *Roczniki Białostocki.* 1961, t. 1, s. 118; *Topolska M. B.* Związki handlowe Białorusi Wschodniej z Rygą w końcu XVII i na początku XVIII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* 1968, t. 29, s. 15–16; *Lewiter L. R.* Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721. 1968, p. 5–6; *Mieleszko W. J.* Handel i stosunki handlowe Białorusi Wschodniej z miastami nadbałtyckimi w końcu XVII i XVIII w. // *Zapiski Historyczne.* 1968, t. 33, zes. 4, s. 86; *Grochulska B.* Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // *Przegląd Historyczny.* 1973, t. 64, zes. 4, s. 795; *Żytkowicz L.* Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej // *Zapiski Historyczne.* 1976, t. 41, zes. 2, s. 98–99; *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. 1986, p. 47–56.

⁴⁷⁶ *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. // *Экономические связи Прибалтики с Россией.* Рига, 1968, с. 144.

⁴⁷⁷ *Ivinskis Z.* Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert. 1938, S. 284.

⁴⁷⁸ *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // *Roczniki Białostocki.* 1961, t. 1, s. 92.

⁴⁷⁹ *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. 1986, p. 52.

⁴⁸⁰ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. 1999, p. 381.

⁴⁸¹ *Bogucka M.* Z zagadnień obrotów wewnętrznych regionu bałtyckiego. Handel Gdańsk – Sztokholm w 1643 roku // *Zapiski Historyczne.* 1978, t. 43, zes. 4, s. 49.

V. 4. LDK XVI–XVIII a. užsienio prekyba su Vakarais: struktūra ir mastas

LDK XVI–XVIII a. užsienio prekybos su Vakarais struktūros, mechanizmo bei masto analizė remsis prekybos per Rygos uostą atveju. Šio uosto pasirinkimą minimu laikotarpiu lėmė keletas priežasčių. Pirma, Ryga buvo pagrindiniai LDK vartai į Vakarus. Antra, apsiribojimas Ryga (apeinant Karaliaučiaus ir Gdansko uostus, per kuriuos taip pat vyko LDK prekyba⁴⁸²) leidžia atlikti nuodugnesnę chronologiniu požiūriu plataus tyrimo objekto – LDK užsienio prekybos struktūros, mechanizmo ir masto – analizę. Lietuva (siaurąja prasme⁴⁸³) atribojama nuo rusėniškųjų LDK žemių (nuo dabartinės Rytų Baltarusijos) remiantis istoriografinė tradicija, skiriančia lietuviškų ir rusėniškųjų žemių prekybą⁴⁸⁴. Ši kiek dirbtinoka perskyra leidžia atskleisti šalies skirtingų sričių užsienio prekybos struktūrų savitumą, jų panašumus bei skirtumus.

LDK XVI–XVIII a. eksporto ir importo prekinės struktūros, mechanizmo bei masto tyrimas per Rygos uostą yra keblus dėl duomenų trūkumo. Nėra nė vieno tyrimo, skirto XVI–XVIII a. LDK prekybai su Ryga, dėl ko belieka remtis įvairių autorių studijomis, vienu ar kitu aspektu paliečiančiomis mūsų tyrimo objektą⁴⁸⁵.

⁴⁸² A. Mačzako duomenimis, XVII a. pradžioje Lietuvos magnatas Albrechtas Vladislovas Radvila Nemuno vandens keliu į Karaliaučių kasmet pristatydavo apytikriai nuo 40 iki 250 laštų rugių. Žr. *Mačzak A. Money and Society in Poland and Lithuania in the 16 th and 17 th Centuries // Journal of European Economic History. 1976, vol. 5, no. 1, p. 78.* I. Lukšaitės duomenimis, pagrindinį iš Lietuvos į Karaliaučių išvežamų prekių srautą XVI–XVII a. sudarė linų pluoštas, kanapės, sėmenys, įvairios odos ir medienos ruošiniai. Minimu laikotarpiu iš Lietuvos į Karaliaučių išvežamos prekės svoriu ir verte viršijo įvežamas. Žr. *Lukšaitė I. Didžiosios Lietuvos ir Prūsų Lietuvos kontaktai XVI a. pabaigoje – XVII a. // Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. X. Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reikšmė Didžiajai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904). Klaipėda, 2004, p. 11 bei p. 9.*

⁴⁸³ „LDK“ terminu įvardijama lietuviškų ir rusėniškųjų žemių visuma.

⁴⁸⁴ Plačiau žr.: *Topolska M. B. Związki handlowe Białorusi Wschodniej z Rygą w końcu XVII i na początku XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1968, t. 29, s. 9–31; Mielezko W. J. Handel i stosunki handlowe Białorusi Wschodniej z miastami nadbałtyckimi w końcu XVII i XVIII w. // Zapiski Historyczne. 1968, t. 33, zes. 4, s. 53–91; Żytkowicz L. Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej // Zapiski Historyczne. 1976, t. 41, zes. 2, s. 87–101.*

⁴⁸⁵ Žr., pavyzdžiui: *Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985; Jensch G. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga, 1930; Труска Л., Ясас П. Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 23–53; Dunsdorfs E. Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert // Conventus primus historicorum Balticorum Rigae 1937. Riga, 1938, S. 457–486; Alexandrowicz S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // Roczniki Białostocki. 1961, t. 1, s. 63–130; Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. 1972; *jo paties.**

Analizuojant šią istoriografiją tenka susidurti su kitais sunkumais. Vieni autoriai (M. Jučas, A. Tyla, S. Alexandrowiczius) Lietuvos prekybinius ryšius neretai nusako pačiais bendriausiais, chrestomatiniu pobūdžio teiginiais, neparemtais šaltiniuose esančių duomenų statistiniu apdorojimu⁴⁸⁶, nors kito Rygos prekybos tyrinėtojo E. Dunsdorfs'o nuomone, prekybos eigai pavaizduoti yra būtina statistinė medžiaga⁴⁸⁷.

Pastarojo istoriko tyrimai priklauso kitai studijų grupei (G. Jenscho, L. Truskos ir R. Jaso, V. Dorošenkos, L. Žytkowicziaus darbai), kuriose be pavienių prekybos atvejų aprašymų pateikiami ir statistiniai tam tikrų laikotarpių prekybos duomenys⁴⁸⁸. Dėl jų autorių dėmesio skirtingiems istorijos tarpsniams, naudotų skirtingų informacijos apdorojimo metodikų, matavimo vienetų ir piniginių sistemų pateikiami duomenys yra sunkiai susistemunami. Tai lemia apytikslę LDK XVI–XVIII a. eksporto ir importo per Rygos uostą prekinės struktūros vaizdą.

Įvairių tyrinėtojų duomenų susistemimas leidžia: 1) susidaryti visuminį gausios ir po įvairių šalių (Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Švedijos) archyvus išsibarsčiusios istorinės informacijos vaizdą, o tai neįmanoma dirbant su vieno ar kelių archyvų medžiaga⁴⁸⁹; 2) juos naujai interpretuoti disertacijos problemos kontekste. Savaimė suprantama, daugiausia informacijos prekybiniams ryšiams su Ryga atskleisti yra Latvijos valstybiniame istorijos archyve. Jame saugomi šaltiniai aprėpia ne visą

Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš Lietuvių kultūros istorijos. 1964, t. 4, p. 109–122; Tyla A. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986.

⁴⁸⁶ Žr., plg.: Jatuliavičienė G., Kučinskienė M., Garuskas R. Lietuvos užsienio prekybos pokyčiai integruotoje Europos Sąjungos rinkoje // *Ekonomika*. 2007, t. 78, p. 77–93; Ginevičius R., Rakauskienė O. G., Patalavičius R., Tvaronavičienė M., Kalašinskaitė K., Lissauskaitė V. Eksporto ir investicijų plėtra Lietuvoje. Vilnius, 2005.

⁴⁸⁷ Dunsdorfs E. Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 457.

⁴⁸⁸ Žr.: Dunsdorfs E. Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 457–486; Jenscho G. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. 1930; Труска Л., Ясас Р. Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 23–53; Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985; Żytkowicz L. Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej // *Zapiski Historyczne*. 1976, t. 41, zes. 2, s. 87–101; *jo paties*. Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku // *Spółczeństwo staropolskie: Studia i szkice* / Pod red. A. Wyczańskiego. Warszawa, 1979, t. 2, s. 229–314.

⁴⁸⁹ Plg.: Kotilaine J. T. Baltic Archival Materials on Seventeenth-Century Trade // *Journal of Baltic Studies*. 1997, Winter, vol. 28, no. 4, p. 366; Klonder A. Nowe spojrzenie na handel Rygi w XVII wieku (w związku z książką Wasylia W. Doroszenki, Torgowla i kupieczestwo Rigi w XVII wieku, Riga 1985, s. 347) // *Przegląd Historyczny*. 1987, t. 78, zes. 4, s. 755–757.

mums rūpinimą laikotarpį – šaltinių apie XVI a. Rygos prekybą išlikę labai nedaug⁴⁹⁰. Tačiau XVII a. Rygos prekybos šaltinių turtingumas, V. Dorošenkos žodžiais tariant, yra neišsemiamas. Tuo Rygos prekybos istorijos šaltinių bazė žymiai skiriasi nuo kitų XVII–XVIII a. Europos prekybos punktų (Gdansko, Karaliaučiaus, Liubeko, Bordo, Hamburgo, Nyderlandų uostų ir t. t.) istorijai būtinų šaltinių padėties, kuri yra gana prasta⁴⁹¹.

Paradoksalu, tačiau Rygos prekybos šaltinių didelė apimtis nelemia Rygos prekybos historiografijos gausos. V. Dorošenkos nuomone, kokybiškam darbui su šaltiniais visų pirma būtinas jų šaltiniotyrinis apdorojimas. Jo nesant tyrinėtojas susiduria su šaltinių atrankos sunkumais, jų interpretavimo problemomis⁴⁹². Antai ieškant informacijos šaltiniuose apie XVI–XVIII a. Lietuvos prekybinius ryšius su Ryga iškyla problema, jog iš jos (kaip ir kitų artimojo hinterlando sričių) eksportuojamos prekės dažnai neatsispindėjo Prekybos teismo protokoluose fiksuotose raštiškose sutartyse. V. Dorošenko daro prielaidą, jog Rygos pirklų santykiuose su artimu hinterlandu raštišką sutartį greičiausiai pakeisdavo jų tiesioginis bendravimas su tiekėju (pvz., valstiečiu)⁴⁹³. Į tai dėmesį yra atkreipę M. Jučas ir J. Kiaupienė, kurie teigia, kad baudžiamos laikais niekas neregistravo, ką valstietis pardavė ar pirko⁴⁹⁴. Šios bei kitos šaltinių tyrimo problemos lemia tai, kad apibendrinimai apie Rygos prekybą eina pirmiau už analitinius tyrinėjimus ir išvados neretai tampa hipotetinio pobūdžio. V. Dorošenkos teigimu, „šios daug darbo reikalaujančios medžiagos ‚apskaičiavimas‘ viršija vieno tyrinėtojo jėgas“⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ Detaliau apie tai žr.: *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 18; *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 457–458.

⁴⁹¹ *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 48.

⁴⁹² *Ibidem*, с. 48–49.

⁴⁹³ Pvz., apie prekybos sutartyse tik iš dalies atspindimą prekių srautą byloja V. Dorošenkos pateiktas pavyzdys. 1695 m. „rusai“ (t. y. tiekėjai iš LDK rusėniškųjų žemių [Baltarusijos]) pasižadėjo į Rygą tiekti 15,8 tūkst. birkavų grynų kanapių, 77,2 tūkst. statinių kanapių sėklų, 13,0 tūkst. statinių linų sėklų, ir 31,4 tūkst. statinių rugių. Tačiau remiantis muitinės duomenimis, iš Rygos į Vakarų taisy metais buvo eksportuota 68,6 tūkst. birkavų kanapių, 195,6 tūkst. statinių kanapių sėklų, 56,0 tūkst. statinių linų sėklų ir 13,9 tūkst. laštų rugių (viena lašte yra 22 1/2 statinių). Tai reiškia, kad teismo bylose pateikti kontraktai fiksuodavo tik dalį išvežamų prekių. Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 298.

⁴⁹⁴ Žr.: *Jučas M.* Baudžiamos irimas Lietuvoje. 1972, p. 147; *jo paties.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. 1964, t. 4, p. 109; *Kiaupienė J.* Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. 1988, p. 101–102, 145. Šie tyrinėtojai pažymi, kad (ypač) Žemaitijos valstiečiai turėjo prekybos galimybę, aktyviai dalyvavo užsienio prekyboje.

Aptarti tyrinėjimai rodo, jog XVI–XVIII a. Rygos uostas buvo pirmiausia eksporto uostas. Jo geografinė padėtis lėmė, kad Rygos negalėjo apeiti nei Rytų, nei Vakarų pirkliai – sunkios žaliavos (žemės ūkio produkcija bei miško medžiaga) iš Rytų (hinterlando) į jūrą galėjo patekti tik per laivybai tinkamą upę – Dauguvą⁴⁹⁶. Rygos pirkliais reikėjo pasyvios prekybos, nes krovinių pergabenimas į Vakarus buvo atliekamas svetimais laivais⁴⁹⁷. Minimiu laikotarpiu Rygos uostas buvo bene svarbiausias Šiaurės Vakarų Europos karinių laivų statybos pramonės žaliavų (linų, kanapių, medienos) tiekėjas⁴⁹⁸. Rygos eksporte (kuris išskiria Rygos uostą iš kitų Baltijos jūros regiono uostų) absoliučiai vyravo: 1) linas, 2) kanapės, 3) linų sėklos, 4) kanapių sėklos. Vertine išraiška jie sudarė nuo $\frac{2}{3}$ iki $\frac{3}{4}$ viso Rygos eksporto. Grūdai ir mediena Rygos eksporto nomenklatūroje sudarė svarbią (atitinkamai 10–15 %, 6–15 %, viso Rygos eksporto), bet visgi antraeilę vietą. Trečiaeilės reikšmės prekės buvo kailis, taukai, vaškas ir t. t.⁴⁹⁹.

Ši Rygos eksporto struktūra susiformavo jau XVI a. antroje pusėje ir išsilaikė iki pat XVIII amžiaus⁵⁰⁰. Dauguma istorikų pažymi, kad tam neabejotinai turėjo įtakos Rygoje XVI a. 4–5 deš. pakilusios (dėl Vakarų Europoje prasidėjusios „kainų revoliucijos“⁵⁰¹) prekių kainos. Grūdinės kultūros ir jų produktai (rugiai, kviečiai,

⁴⁹⁵ Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 48.

⁴⁹⁶ Žr. Jensch G. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. 1930, S. 58.

⁴⁹⁷ Žr.: Dunsdorfs E. Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 462; Kotilaine J. T. Riga's Trade with its Muscovite Hinterland in the Seventeenth Century // Journal of Baltic Studies. 1999, Summer, vol. 30, no. 2, p. 130. Krovinių gabenimas į Vakarus iš Gdanskio uosto per Zundo sąsiaurį buvo atliekamas taip pat svetimais, dažniausiai Olandijos ir Anglijos, laivais. Žr. Maczak A. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // The Scandinavian Economic History Review. 1970, vol. 18, no. 2, p. 114.

⁴⁹⁸ Detaliau žr.: Lewiter L. R. Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721 // The Historical Journal. 1968, vol. 11, no. 1, p. 30; Fedorowicz J. K. England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy. 1980, p. 81–82; Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 125; Wilson Ch. Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem // The Economic History Review. 1949, vol. 2, no. 2, p. 154.

⁴⁹⁹ Žr. Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 269.

⁵⁰⁰ Žr.: ibidem, с. 269; Труска Л., Ясас Р. Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 31.

⁵⁰¹ Minėtas Europos agrarinės istorijos tyrinėtojas W. Abelis, remdamasis grūdų kaina kaip atskaitos matu (nes jos kilo daugiau nei kitų prekių kainos), nurodo, kad per XVI a. kainos Anglijoje pakilo 424 %, Belgijoje – 379 %, Prancūzijoje – 651 %, Nyderlanduose – 318 %, Vokietijoje – 255 %, Austrijoje – 272 %, Lenkijoje (Krokuvoje) – 40 %. Kainų kilimo vidurkis – 386 %. Žr. Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas

miežiai ir alus) pabrango 5,3–8, linai – 8, kanapės – 8,7, gyvulininkystės produktai – 6–15, miško medžiaga – 8–10 kartų. Importinės prekės, išskyrus kai kurias vyno rūšis, pabrango kur kas mažiau. Brangių audinių bei prieskonių kainos pakilo 4–6, geležis – 4–5, o daugiausia gyventojų vartojamos prekės – druska ir silkės – 5–7 kartus⁵⁰².

Kaip matėme, Rygos eksporto sudėtyje XVI–XVIII a. vyravo gamybinės žaliavos: linas ir kanapės. Jos buvo gaminamos beveik išimtinai smulkaus valstiečių ūkio. Tiekiant Rygai linus, jų sėklas XVI–XVII a. sandūroje svarbų vaidmenį išlaikė Lietuvos, Kuršo⁵⁰³ valstiečiai. Iš jų tiekiamo lino Šiaurės Vakarų Vokietijoje ir iš dalies Nyderlanduose buvo išgaunamas itin plonas audinio pluoštas⁵⁰⁴. Istorikai pažymi, kad minėtų teritorijų valstiečių ryšys su Rygos miesto rinka šiek tiek susilpnėjo dėl baudžiosos sustiprėjimo. Dar iki Livonijos karo minėtų teritorijų bajorija apribojo tiesioginius valstiečių ryšius su Rygos pirkliais, supirkinėjo iš valstiečių produktų perteklių siekdama jų perparduoti Rygos mieste. Tačiau visiškai sutrukdyti valstiečių prekybai žemvaldžiams nepavyko. Antai Rygos bajorijos siekiams monopolizuoti visus kaimo ir miesto ryšius priešinosi ne tik valstiečiai, bet ir Rygos pirkliai, palaikę prekybinius ryšius su valstiečiais (vadinamieji Bauernhändleriai). XVI a. pab. jie gynė savo teises dėl prekybos su valstiečiais daug sėkmingiau nei anksčiau⁵⁰⁵.

Iš Lietuvos į Rygą tiekiamų prekių didžiausią dalį sudarė linai. Vienas šio teiginio įrodymų yra V. Dorošenkos atliktas Rygos prekybos teismo 148 bylų (1613–1633 m.), susijusių su lietuvių valstiečių prekyba („Littawische Händler“), analizė. Ji rodo, kad šiose bylose minimų prekių grupėje vyrauja linai, kurie įvardijami kaip

seit dem hohen Mittelalter. 1978, S. 122.

⁵⁰² Žr., pavydžiui: *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. 1986, p. 48.

⁵⁰³ Kuršas nuo 1561 m. iki 1629 m. buvo hercogystė, nominali bendro LDK ir Lenkijos valdovo vasalė. Žr.: *Plateris A.* Teisiniai Livonijos ir Kuršo santykiai su Lietuva. Kaunas, 1938, p. 95–96; *Gudaitis N.* 1621–1622 metų Kuršo-Livonijos kampanija // *Darbai ir Dienos.* 2000, t. 21, p. 39; *Norkus Z.* Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu // *Lietuvos istorijos studijos.* 2009, t. 23, p. 62–63. Kadangi ji nuo 1629 m. tapo faktiškai nepriklausoma buferinė kolonijinė valstybė tarp ATR ir Švedijos, jos užsienio prekyba, buvusi regione itin intensyvi, šiame darbe nebus nagrinėjama.

⁵⁰⁴ Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 127, с. 137.

⁵⁰⁵ Žr. *ibidem*, с. 78.

„lietuviški“, „iš Šiaulių“, „iš Žemaičių“, „Pater noster“⁵⁰⁶. Lietuviškų linų didelę paklausą tarptautinėje rinkoje lėmė jų itin aukšta kokybė. Nors V. Dorošenko atkreipia dėmesį, kad nėra įmanoma išskirti kiekvienos artimojo hinterlando teritorijos indėlio į Rygos eksportą, jis pažymi, kad XVII a. Rygos akcizų knygos lietuviškus pačios aukščiausios rūšies linus („Mattenflachs“) skiria nuo latviškų („Dreiband“) ⁵⁰⁷.

Šių dviejų linų rūšių santykis Rygos eksporte keitėsi atsižvelgiant į derlių ir padėtį prekybiniuose keliuose. Pvz., 1673 m. ir 1688 m. tiekimuose latviškus linus du kartus viršijo linai iš Lietuvos, 1679 m. ir 1680 m. atvirkščiai – latviški⁵⁰⁸. Nepaisant kiekybinio lietuviškų linų tiekimo svyravimo, G. Jenscho susisteminti duomenys rodo, kad 1636–1700 m. iš Lietuvos į Rygą atvežti linai sudarė nuo 35 iki 51 % visų į Rygą atvežtų linų⁵⁰⁹. Atkreiptinas dėmesys, kad 1658–1665 m. karinių veiksmų tarp Rusijos ir ATR metu linų ir jų sėmenų, kurie buvo tiekiami iš Rygai artimų rajonų (taip pat ir Lietuvos), kiekis ne sumažėjo, o priešingai, išaugo⁵¹⁰.

V. Dorošenkos teigimu, iš Rygos prekybos teismo 1613–1633 m. 148 bylų protokolų tik 41 atveju galima nustatyti lietuviškų linų kilmę. Šių protokolų pirmų dviejų knygų (1613–1633 m.) užrašuose galima rasti tiksliai lietuviškų prekių lokalizacijas – liną 10 kartų vežė iš Šiaulių, po 2 kartus iš Joniškio ir Panemunės⁵¹¹. Remiantis minėto istoriko tyrimais, galime santykinai rekonstruoti lietuviško lino teritoriškai diferencijuotą nomenklatūrą. Rygos pirkliai supirkinėjo tokias lietuviško lino rūšis: Rokiškio, Pasvalio, Joniškio, Žagarės, Šiaulių, Šeduvos, Biržų, Pandėlio, Kupiškio, Kėdainių, Ukmergės, Anykščių, Vabalninkų, Svėdasų ir t. t.⁵¹². Po šiais linų pavadinimais slėpėsi linų, besiskiriančių kaina ir kokybe, ir Lietuvos vietovių įvairovė. Dažniausiai XVII a. Rygos akcizų knygose buvo minimi Rokiškio linai,

⁵⁰⁶ Žr. *ibidem*, c. 87.

⁵⁰⁷ *Ibidem*, c. 126.

⁵⁰⁸ Žr. *ibidem*, c. 126.

⁵⁰⁹ *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. 1930, S. 132–133.

⁵¹⁰ Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 140.

⁵¹¹ Žr. *ibidem*, c. 87.

⁵¹² Žr. *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 144.

kurie buvo labiausiai vertinama lietuviškų linų rūšis⁵¹³. Šaltiniuose minimas „Rokiškio linų“ pavadinimas nurodo ne jų kilmės vietą, bet rūšį, nes jie buvo auginami gana plačioje (ir ne tik lietuviškoje) teritorijoje: Šiaurės rytų Lietuvoje, pietrytinėje Latvijoje, dabartinėje Šiaurės vakarų Baltarusijoje⁵¹⁴.

V. Dorošenkos teigimu, linus iš Lietuvos į Rygą daugiausia tiekdamo jų augintojai – valstiečiai, taip pat žemvaldžiai ir smulkūs bajorai⁵¹⁵. Dažniausiai linų tiekė valstiečiai iš šiaurės rytų Lietuvos dalies, kuriai artimiausias „langas į Europą“ buvo Ryga. Jos artumas skatino valstiečius vežti linus ir palaikyti glaudžius prekybinius ryšius su šio miesto pirkliais be tarpininkų. Dauguma istorikų čia išvelgia neigiamą geografinės padėties vaidmenį, kurią pagrįstai laiko viena svarbiausių priežasčių, stabdžiusių XVI–XVIII a. Lietuvos urbanizaciją bei vidaus rinkos vystymąsi tiek į plotį, tiek į gylį⁵¹⁶. Valstiečiams, gyvenantiems toliau nuo Rygos (pvz., Vilniaus, Alytaus dvaruose), dėl didelių transportavimo kaštų žemės ūkio produkciją buvo pelningiau parduoti bajorams nei patiems vežti juos į Rygą ar šiaurės vakarų Lietuvą (kur jų prekių laukdamo Rygos pirkliai ar perpardavimu užsiimantys vietiniai valstiečiai)⁵¹⁷.

Lietuvių valstiečių, kaip pagrindinių linų tiekėjų, vaidmens vienas įrodymų yra 1613–1633 m. Rygos prekybos teismo 469 bylos, susijusios su „valstiečių prekyba“. Iš jų 148 atvejais figūruoja „Littawische Händler“: 1613–1620 m. – 42, 1621–1629 m. – 18 ir 1630–1633 m. – 88 lietuvių valstiečiai prekiautojai. 1617–1630 m. į Rygą atvykstančių „Littawische Händler“ buvo 51⁵¹⁸. Rygoje buvo speciali pirklių grupė, besiverčianti prekyba su Lietuvos valstiečiais. Šaltiniuose jie vadinami

⁵¹³ Žr. *ibidem*, c. 144.

⁵¹⁴ Žr.: *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 127; *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 35.

⁵¹⁵ *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 87.

⁵¹⁶ Žr., pavyzdžiui: *Meilus E.* Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII a.: (raida, gyventojai, amatai, prekyba). Vilnius, 1997, p. 159; *Grochulska B.* Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1973, t. 64, zes. 4, s. 811.

⁵¹⁷ Žr. *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // *Roczniki Białostockie*. 1961, t. 1, s. 129–130. Žr. taip pat *Jušas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.. 1964, p. 110.

⁵¹⁸ Žr. *Дорошенко В. В.* Крестьяне на рижском рынке в первой трети XVII столетия // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы* 1964 г. Кишинев, 1966, с. 146.

„Littauische Bauernhändler“⁵¹⁹ (išskiriant iš bendros Bauernhändlerių grupės⁵²⁰). Visos Rygos eksporto apimties požiūriu, tai buvo vidurinioji pirklių grupė. Yra išlikę 1662 m. visų su Lietuva prekiavusių pirklių sąrašai: tai 40 žmonių, kurie Prekybos teisme svarstė įvairios rūšies lietuviškų linų kainas. V. Dorošenkos manymu, šis sąrašas nėra pilnas⁵²¹.

Bauernhändleriai veikė tam tikruose regionuose, kuriuose turėjo pastovią klientūrą. Jų klientai nebūtinai būdavo prasigyvenę valstiečiai, pastoviai vežę atliekamą produkciją į miestą. Kiekvienas valstietis, taip pat ir gyvenantis skurdžiai, buvo priverstas pirkti mieste druską, vinis ir kt. Tam reikėjo pinigų, todėl valstietis buvo priverstas parduoti dalį savo (dažnai skurdaus) derliaus. Taip daugelis valstiečių užmezgdavo ryšius su Bauernhändleriais ir tapdavo jų skolininkais⁵²². Rygos miesto pirkliai, naudodamiesi monopoline eksportinio uosto padėtimi, valstiečiams, ypač atvykusiems iš Lietuvos, mokėjo savavališkai nustatytas linų kainas⁵²³. V. Dorošenkos tyrimas atskleidžia, jog prekyba linais ir sėjamosiomis linų sėklomis vertėsi (tiesa, ne taip gausiai kaip prekiautojų su Lietuva grupė) ir stambiausieji Rygos pirkliai⁵²⁴. XVII a. pab. šių pirklių sandėriuose lietuviškų linų kiekiai nuolat didėjo⁵²⁵.

Greta linų Lietuvos eksporto tam tikrą dalį užėmė ir kiti žemės ūkio produktai. S. Alexandrowicziaus teigimu, 1650 m. valstiečiai (ypač iš Rokiškio bei Kupiškio) į

⁵¹⁹ Žr. *Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке*. 1985, c. 41.

⁵²⁰ Bauernhändleriai prekybinius ryšius palaikė su valstiečiais iš Vidžemės, Kuršo, Lietuvos ir aprūpino $\frac{1}{3}$ Rygos eksporto. Žr. *ibidem*, c. 186.

⁵²¹ *Ibidem*, c. 211.

⁵²² Žr. *ibidem*, c. 284

⁵²³ Žr.: *Jablonskis K. Lietuvos valstiečių kova prieš feodalų priespaudą iki valakų reformos // Lietuvos istorijos instituto darbai*. 1951, t. 1, p. 82. Taip pat pažymėtina, kad neretai žemvaldžiai tą pačią žemės ūkio produkciją (supirktą iš valstiečių neekonominės prievartos būdu) parduodavo didesne kaina Rygos rinkoje nei tai pavykdavo valstiečiams. Žr.: *Alexandrowicz S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w.*. 1961, s. 129–130; *Jušas M. Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.*. 1964, p. 110.

⁵²⁴ XVII a. 8 deš. stambiausi pirkliai pirmenybę teikė tokioms prekėms kaip kanapės, sėklos, miškas ir rugiai. Jie kontroliavo $\frac{2}{3}$ šių prekių eksporto. Jos buvo tiekiamos iš tolimesnių rajonų, kurie Rygos šaltiniuose įvardijami kaip „Rusija“, nors iš tiesų jos kildinamos iš rusėniškųjų LDK žemių. Galima teigti, kad Rygos pirklių viršūnėlę sudarė prekiautojai „rusiškomis prekėmis“ („Reussische Händler“). Būtent šis sluoksnius, t. y. stambūs eksportuotojai, palaikė glaudžius ryšius su prekių tiekėjais „iš viršaus“, t. y. LDK žemvaldžiais ir pirkliais. Žr. *Дорошенко В. В. Торговля и купечество Риги в XVII веке*. 1985, c. 197.

⁵²⁵ Žr. *ibidem*, c. 196, lentelė Nr. 34, c. 197, lentelė Nr. 35.

Ryga daugiausia gabendavo ne tik linus, bet ir kanapes, odas bei odos gaminius⁵²⁶. V. Dorošenko tvirtina, kad vadinamieji Bauernhändleriai, prekiavę su Latvijos, Kuršo ir Lietuvos valstiečiais, supirkinėdavo nevalytas kanapes, salykla, vietinės kilmės grūdus ir odą⁵²⁷. Lietuviški rugiai pagal kokybę užėmė antrą vietą po lenkiškų ir rusėniškųjų LDK žemių rugių⁵²⁸. Pvz., Rygos pirklys Matiasas Markvartas, kuris prekes gaudavo ir iš Biržų, 1698–1699 m. sandėrius su šio miesto gyventojais sudarė ne tik dėl linų ir jų sėklų, bet ir dėl potašo (žr. 16 lentelė).

16 lentelė. Pirklio Markvarto prekių iš Biržų supirkimas (nuo 1698 m. rugsėjo iki 1699 m. birželio mėn.).

Prekės	Kiekis	Vertė taleriais
Linai, birkavai	1	16
Linų sėklos, statinės	907	2873
Potašas, birkavai	136 ¹ / ₂	1478
Viso		4367

Sudaryta remiantis: *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985, c. 264, lentelė 51.

Galbūt valstiečių Bauernhändleriams tiekiami prekių nomenklatūra žymiai skyrėsi nuo dvarininkų stambiesiems pirkliams parduotų prekių? Istorikai pažymi, kad XVII–XVIII a. Rygos stambūs pirkliai patys vykdavo į Lietuvą (žinoma, ir į rusėniškąsias LDK žemes) užmegzti prekybinių ryšių su prekybą kontroliavusiais įtakingiausiais šios šalies feodalais. Rygos pirkliai pateikdavo konkrečių prekių pageidavimus, o Lietuvos žemvaldžiai, naudodamiesi prekybos monopolininkų teisėmis, jiems tas prekes „surinkdavo“⁵²⁹. Tam tikros prekės poreikį lėmė eksporto rinkų konjunktūros. Antai 1694 m. žymiai išaugo grūdų eksportas iš Rygos, kurį galėjo lemti ne tik pakankamai didelis tiekimas iš hinterlando, bet ir padidėjusi grūdų paklausa Vakaruose. Tuomet tiekta apie 32 tūkst. laštų grūdų per metus. Šis kiekis artimas

⁵²⁶ *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodku handlu w XVI i połowy XVII w.. 1961, s. 129–130. Žr. taip pat *Jušas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.. 1964, p. 110.

⁵²⁷ *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, c. 186.

⁵²⁸ *Ibidem*, c. 128.

⁵²⁹ Žr., pavyzdžiui: *Wojtowicz J.* Z problematyki stosunków handlowych Rosji z Bałtykiem i Europą Zachodnią w XVIII stuleciu // *Zapiski Historyczne*. 1965, t. 30, zes. 4, s. 67; *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, c. 41–44.

didžiausiam grūdų eksportavimo iš Gdansko 1565 m. mastui (apie 45 tūkst. laštų per metus)⁵³⁰. Tai rodo Rygos pirklių prisitaikymą prie besikeičiančių rinkos sąlygų ir orientaciją į tas prekes, iš kurių tam tikru metu galima gauti didžiausią pelną⁵³¹.

Apie Lietuvos didikų XVII a. pab. tiekiamų į Rygą prekių struktūrą ir net konkrečius jų kiekius sužinome iš V. Dorošenkos duomenų, gautų apibendrinus 123 prekybos sutartis (kurios minimos Rygos prekybos teismo protokoluose). Iš istoriko pateikiamų 22 rusėniškųjų LDK žemių didikų prekių sąrašo, jo manymu, galima išskirti Oginskių, A. J. Podberezskio ir iš dalies Sapiegų prekes, kurios galėjo būti lietuviškos kilmės. Jas išskyrėme į atskirą grupę (žr. 17 lentelė).

17 lentelė. Lietuviškos kilmės didikų prekių tiekimo į Rygą XVII a. pab. sutarčių kiekiai.

Pavardė, vardas	Sutarčių kiekis	Metai	Valčių kiekis					Kitos prekės
			Viso	Su kanapėmis	Su kanapių sėklomis	Su linų sėklomis	Su rugiais	
Oginskis K.	5	1692, 1693	9	6	3	-	-	Miškas, degtinė
Podberezskis A. J.	3	1694-1696	7	3	3	1	-	-
Sapiega (iždininkas)	2	1694	12	4	8	-	-	Miškas, pelenai

Sudaryta remiantis: *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 129, lentelė 1.

Matome, kad didikai Rygos pirkliams tiekė kanapes, kanapių ir linų sėklas, miško medžiagą ir degtinę. V. Dorošenko atkreipia dėmesį, kad lentelės paskutiniame stulpelyje paminėtų „kitų prekių“ kiekiai negali būti tiksliai nustatyti, nors jų vaidmuo eksporte tikrai nebuvo mažas. Antai lentelėje minimas K. Oginskis tiekė miško medžiagos už kelis tūkstančius talerių per metus⁵³². Remiantis V. Dorošenkos

⁵³⁰ Žr. 4 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį.

⁵³¹ Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 216–217.

⁵³² Žr. *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в.. 1968, с. 128. Miško žaliavą į Rygą tiekė išimtinai lietuvių, lenkų didikai, t. y. latifundijų savininkai. Stiprią paskatą miško medžiagos prekybai lietuvių kilmingiesiems teikė jiems iki gyvos galvos suteikta teisė valdyti valstybinius dvarus. Šių dvarų valdytojas beatodairiškai eksploatuodavo gamtos turtus, ypač kirsdavo miškus, nes miškas ir pelenai buvo visuomet paklausios prekės, kurias Rygos pirkliai mielai avansuodavo. Plačiau žr. *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. 1930, S. 67. Žr. taip pat: *Kotilaine J. T.*

matavimo santykiais⁵³³ gauname tokias K. Oginskio, A. J. Podberezskio ir Sapiegos (iždininko) pristatytų prekių 1692–1696 m. laikotarpio į Rygą kiekybines išraiškas (žr. 18 lentelė).

18 lentelė. K. Oginskio, A. J. Podberezskio ir Sapiegos (iždininko) pristatytų prekių 1692–1696 m. laikotarpio į Rygą kiekybinės išraiškos.

Pavardė, vardas	Metai	Kanapių kiekis	Kanapių sėklų kiekis	Linų sėklų kiekis
Oginskis K.	1692, 1693	300 pundų	1800 statinių	
Podberezskis A. J.	1694 -1696	150 pundų	1800 statinių	600 statinių
Sapiega (iždininkas)	1694	200 pundų	4800 statinių	
<i>Viso:</i>		650 pundų	8400 statinių	600 statinių

Sudaryta remiantis: 17 lentele ir V. Dorošenkos matavimo santykiais.

Atsižvelgiant į 18 lentelės duomenis ir į XVII a. pab. vidutines pristatytų prekių kainas Rygoje⁵³⁴, konstatuotina, kad trys didikų giminės iš Lietuvos 1692–1696 m. patiekė prekių į Rygą už 107 400 auksinių (kanapių – už 70 200 auksinių, kanapių sėklų – už 33 600 auksinių, linų sėklų – už 3600 auksinių). Šis pavienis atvejis, rodantis kanapių produkcijos vyravimą linų atžvilgiu, patvirtina V. Dorošenkos teiginį, jog kanapės buvo mažiau susijusios su smulkia valstietiška gamyba nei lina⁵³⁵. Beje, apie kanapių produkcijos vyravimą linų atžvilgiu LDK tiekiamų prekių struktūroje į Rygą XVII a. pab. (1699 m.) liudija ir L. Żytkowicziaus pateikti duomenys (žr. 19 lentelė).

Riga's Trade with its Muscovite Hinterland in the Seventeenth Century. 1999, p. 145; *Cieślak E.* Sea-Borne Trade between France and Poland in the XVIII th Century // *Journal of European Economic History*. 1977, vol. 6, no. 1, p. 57.

⁵³³ 1 valtis grynos kanapės = 50 pundų arba 200 birkavų (1 birkavas yra 10 pūdų). 1 valtis (linų, kanapių) sėklų arba grūdų = 600 statinių. Žr. *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в..1968, с. 128.

⁵³⁴ XVII a. pab. Rygoje kanapės vidutiniškai kainavo apie 27 auksinius (arba 9 talerius) už birkavą, kanapių sėklos – 4 auksinius už statinę, linų sėklos – 6 auksinius, rugiai – 3 ½ auksinių už statinę. Žr. *ibidem*, с. 130.

⁵³⁵ Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 126.

19 lentelė. Pristatytų prekių (grūdai, linai ir kanapės) iš LDK į Rygą 1699 m. kiekybinės išraiškos.

Metai	Grūdai (tūkst. laštu)	Linų sėklos (tūkst. statinių)	Linų pluoštas (tūkst. birkavų)	Kanapių sėklos (tūkst. statinių)	Kanapės (tūkst. birkavų)
1699	5,8	32,9	8,0	133,4	65,7

Sudaryta remiantis: *Żytkowicz L.* Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku // *Spółczeństwo staropolskie: Studia i szkice* / Pod red. A. Wyczańskiego. Warszawa, 1979, t. 2, s. 266.

Tam tikros permainos Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje ir maste atsiranda XVIII a. Šiame šimtmečiuje Lietuvoje pagrindinė prekinė kultūra išlieka linininkystės produkcija (linai ir jų sėklos), kuri valstiečiams buvo ne tik prekybos objektas, bet ir čišo apmokėjimo priemonė⁵³⁶. V. Dorošenko, palyginęs lino ir linų sėklų tiekimo 1655–1680 m. ir 1700–1710 m. iš artimojo ir tolimojo hinterlando duomenis, daro išvadą apie artimojo hinterlando (Lietuvos ir dabartinės Latvijos teritorijos) vaidmens Rygos prekių eksporte žymų padidėjimą⁵³⁷. Jo teigimu, Šiaurės karo metu (1700–1710 m.) sėjamųjų linų sėklų tiekimas iš Lietuvos į Rygą išliko beveik tokio pat aukšto lygio, kaip ir iki 1700 m. Minimu laikotarpiu dėl karo metu padidėjusios prekių eksportavimo rizikos visai nutrūko linų tiekimas iš tolimojo hinterlando (t. y. rusėniškųjų LDK žemių)⁵³⁸.

V. Dorošenkos teiginiams pritaria ir L. R. Lewiteris, kuris Šiaurės karo metu įžvelgia tolimųjų rajonų vaidmens sumažėjimą ir, atvirkščiai, artimųjų rajonų (ir Lietuvos) vaidmens išaugimą Rygos eksporte⁵³⁹. Šiaurės karo metu pastebimos tendencijos ir jau aptartas lietuviškų linų ir jų sėklų tiekimo į Rygą padidėjimas 1658–1665 m. karinių veiksmų metu leidžia teigti, jog politinių neramumų laikotarpiais ypač išauga Lietuvos, kaip linininkystės produkcijos eksportuotojos į Rygą, vaidmuo. Karinius veiksmus prekių tiekimo šalyse E. Dunsdorfsas laiko viena

⁵³⁶ Žr.: *Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje. 1972, p. 61; *jo paties.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.. 1964, t. 4, p. 119; *Šapoka A.* Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antroje pusėje. Vilnius, 1929, p. 8. Žr. taip pat: *Šalčius P.* Raštai: Lietuvos prekybos istorija. 1998, p. 94; *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 35.

⁵³⁷ Žr. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 142.

⁵³⁸ Žr. *ibidem*, с. 133.

⁵³⁹ Plačiau žr. *Lewiter L. R.* Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721. 1968, p. 29–30.

svarbiausių bendros prekybos svyravimo priežasčių. Šiuos svyravimus taip pat lemia kariniai veiksmai prekių realizavimo šalyse, nederlius, politiniai ir ekonominiai įvykiai Vakarų Europoje, valstybės ir kitų korporacijų prekybos politika⁵⁴⁰.

L. Truskos ir R. Jaso duomenys, apimantys 1776–1795 m., atskleidžia linininkystės produkcijos eksporto į Rygą tendencijas. Jie rodo, jog 1786–1795 m. kasmet iš Lietuvos buvo išvežama vidutiniškai apie 19 tūkst. birkavų linų ir apie 33 tūkst. statinių linų sėklų (žr. 20 lentelė)⁵⁴¹.

20 lentelė. Svarbiausių prekių eksportas iš Lietuvos į Rygą 1776–1795 m.

Metai	Grūdai (tūkst. laštų)	Linų sėklos	Kanaپیų sėklos	Linų pluoštas	Kanaپės	Vančos	Medienastiebams	Rąstai	Medienišulų gamybai	Šulai	Vertė mln. telerių
1776 - 1780	1,5	24,3	0,2	17,0	0,5	11,4	5,3	102,8	66,4	108,4	0,9
1781 - 1785	3,1	25,1	0,1	15,4	0,3	8,4	8,0	44,3	19,2	57,3	1,0
1786	1,7	33,9	0,4	23,6	0,3	27,9	2,6	93,9	49,5	46,1	1,0
1787	0,9	40,7	0,1	16,0	0,2	*	1,8	40,2	*	*	0,7
1788	0,9	48,6	0,3	16,3	0,2	*	1,9	28,7	*	*	0,6
1789	0,9	53,2	0,3	8,7	0,0	*	3,4	79,6	*	*	0,6
1790	5,1	30,1	-	17,3	0,0	*	2,4	20,7	*	*	0,7
1791	7,7	37,8	0,1	35,0	0,4	14,2	3,8	101,3	58,4	10,2	1,4
1792	10,5	23,5	-	25,4	0,1	22,7	5,7	55,9	66,5	18,4	1,2
1793	7,6	20,2	-	20,0	-	17,7	3,4	50,4	84,9	24,9	1,0
1794	1,2	16,1	-	13,5	-	27,9	*	19,6	74,9	18,6	0,6
1795	0,7	22,0	-	10,6	0,1	3,2	3,0	19,5	6,4	10,6	0,4
Viso	41,8	375,5	1,5	218,8	2,1	133,4	41,3	656,9	426,2	294,5	10,1

* Yra žinomi tik bendri iš LDK atvežtų į Rygą prekių duomenys

Sudaryta remiantis: *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 49, lentelė 5.

⁵⁴⁰ *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 465.

⁵⁴¹ Kasmetinio vidurkio skaičiavimas ne nuo 1776 m., o nuo 1786 m. aiškintinas tuo, kad nuo 1776 m. iki 1786 m. yra išlikę vidutiniai duomenys apie ketverių metų laikotarpius (1776–1780 m. ir 1781–1785 m.).

Vyraujanti linų rūšis XVIII a. išliko aukščiausios kokybės Rokiškio linai⁵⁴². L. Truskos ir R. Jaso duomenimis, 1787–1792 m. Rokiškio linas sudarė daugiau nei 97 % viso pluošto, atvežamo į Rygą iš Lietuvos⁵⁴³. Rygos muitinės statistikoje XVIII a. pabaigoje jau neaptinkama kita, XVII a. plačiai žinoma lietuviško lino rūšis – „Pater noster“. 1767 m. į Rygą iš Lietuvos buvo pristatyti 36 šios rūšies birkavai, kai tuo tarpu 1778 m. jo tiekimas jau nebefiksuojamas⁵⁴⁴. Minėti istorikai atkreipia dėmesį į skirtingas linų sėklų rūšis (tinkančias aliejaus gamybai ir sėjai), tiekiamas iš Lietuvos ir iš rusėniškųjų LDK žemių. Lietuviškos žemės eksportavo tik sėjamasias linų sėklas – 1788–1792 m. iš visų Rygą pasiekusių sėjamųjų sėklų 91 % sudarė sėklos iš Lietuvos ir tik 2 % sėklų iš rusėniškųjų LDK žemių. Šį faktą istorikai aiškina tuo, kad sėjamosiomis sėklomis buvo laikomos dabartinio derliaus sėklos, patiektos rudenį ir žiemą (t. y. iki ateinančių metų gegužės 1 d.), o nuo Rygos labiau nutolusioms rusėniškosioms LDK sritims buvo sunku įtilpti į šiuos terminus⁵⁴⁵.

XVIII a. antroje pusėje linų tiekimo punktai iš Lietuvos į Rygą, palyginti su XVII a. antrąja puse, nepasikeitė, tačiau jų padaugėjo. M. Jučo duomenimis, 1771 m. minėtas prekes iš Lietuvos į Rygą pristatydavo Žagarė, Joniškis, Šiauliai, Šeduva, Radviliškis, Žeimelis, Naujamiestis, Pumpėnai, Linkuva, Pušalotas, Panemunė, Papilė, Saločiai, Biržai, Pandėlys, Rokiškis, Kvetkai, Kupiškis, Vabalninkas, Skapiškis, Salamiestis, Ukmergė, Anykščiai, Kamajai, Užpaliai, Vyžuonos, Utena, Obeliai, Dusetos⁵⁴⁶.

Klausimu, kokia prekė užėmė antrą vietą po linininkystės produkcijos eksporto prekių struktūroje XVIII a., istoriografijoje esama skirtingų nuomonių. Tai susiję su tyrinėtojų dėmesiu tam tikrai tiekėjų grupei. P. Šalčius ir M. Jučas, tyrę valstiečių prekių tiekimą, teigia, kad nuo XVIII a. antrosios pusės pagrindinė vidaus ir užsienio rinkos prekė, greta linų, tapo javai (išimtis buvo tik šiaurės rytų Lietuvos dalis, kur pagrindinė prekė išliko linai⁵⁴⁷). Rimtą pagrindą suabejoti prieš daugelį dešimtmečių

⁵⁴² 1791 m. Rygos muitinė vieną birkavą Rokiškio linų vertino 20 talerių, „Pater noster“ linų birkavą – 18 talerių, o kitos rūšies liną – 12–15 talerių. Žr. *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 35.

⁵⁴³ Ibidem, p. 35.

⁵⁴⁴ Žr. ibidem, p. 35.

⁵⁴⁵ Ibidem, p. 36.

⁵⁴⁶ *Jučas M.* Baudžiatvora irimas Lietuvoje. 1972, p. 150.

išsakytais teiginiais teikia šiandieniniai S. Pamerneckio Lietuvos agrarinės istorijos tyrinėjimai. Tai, kad įpusėjus XVIII a. javus eksportui masiškai galėjo tiekti žemvaldžiai, nekelia abejonių, nes lažinės palivarkinės sistemos plėtimasis valstiečių atodirbinės rentos didinimo sąskaita tuo metu ėmė artėti prie iki tol nematytų mastų (žr. IV. 2. 2). Tačiau tai reiškia, kad valstiečiai, atidirbdami vis didesnės normos lažą, negalėjo pagaminti atliekamos produkcijos, kurią galima būtų realizuoti vidaus ir užsienio (taip pat Rygos) rinkose.

L. Truska ir R. Jاسas, neapsiriboję vienu tiekėju (valstiečių) prekių kiekiais, o ištyrę lietuviškų prekių visumą, parodo, kad 1776–1795 m. antrą vietą po linų ir jų sėklų tiekimo iš Lietuvos į Rygą užėmė miško medžiaga (ypač laivybinis miškas): vančosas (stambių ažuolų rąstų pusfabrikačiai), mediena stiebams, rąstai, mediena šulų gamybai, šulai⁵⁴⁸ (žr. taip pat 20 lentelę). Minimu laikotarpiu į Rygą buvo patiekta apie 1552,3 tūkst. vienetų įvairios miško produkcijos⁵⁴⁹, daugiausia rąstų – 656,9 tūkst. vienetų. 21 lentelėje, taip pat sudarytoje remiantis L. Truskos ir R. Jاسo duomenimis⁵⁵⁰, galime palyginti Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių medžio produkcijos tiekimo į Rygą apimtis. Matome, kad Lietuva viršijo rusėniškąsias LDK žemes 4,1 karto vančoso, 2,5 karto medienos stiebų, 2,5 karto medienos šulų gamybai, 4,5 karto šulų eksporte. Nedaug atsilikta nuo rusėniškųjų LDK žemių rąstų (0,8 karto) eksporte (žr. 21 lentelę).

⁵⁴⁷ Žr.: Jučas M. Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. 1964, t. 4, p. 119; Šalčius P. Raštai: Lietuvos prekybos istorija. 1998, p. 94.

⁵⁴⁸ Труска Л., Ясас Р. Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792). 1970, p. 36.

⁵⁴⁹ Minima suma yra santykinė, nes nesama duomenų apie nuo 1787 m. iki 1790 m. ir 1794 m. vykusius tam tikrų miško medžiagos rūšių tiekimus iš Lietuvos. Žr. 20 ir 21 lenteles.

⁵⁵⁰ Sudaryti lentelę, kurioje atskiriami lietuviškos ir rusėniškosios LDK žemių kilmės prekių kiekiai, paskatino lenkų istoriko L. Żytkowicziaus kritika dėl L. Truskos ir R. Jасo menko dėmesio skirtingų LDK sričių tiekimams į Rygą, neleidžiančio palyginti šių eksportų prekinių struktūrų ir mastų. Žr. Żytkowicz L. Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej. 1976, s. 90–91.

21 lentelė. 1776–1795 m. į Rygą eksportuotų prekių iš Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių santykis. Sudaryta remiantis: Труска Л., Ясас Р. Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 49, lentelė 5.

Metai	Grūdai		Linų sėklos		Kanapių sėklos		Linų pluoštas		Kanapės		Vančosas		Mediena stiebams		Rąstai		Mediena šulų gamybai		Pagaminti šulai		Vertė mln. talerių	
	tūkst. laštų		tūkst. statinių				tūkst. birkavų				tūkst. vienetų											
	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R
1776-1780	1,5	3,5	24,3	37,4	0,2	31,5	17,0	16,7	0,5	23,1	11,4	5,2	5,3	2,2	102,8	85,3	66,4	15,1	108,4	25,5	0,9	0,9
1781-1785	3,1	5,5	25,1	33,4	0,1	27,7	15,4	16,6	0,3	27,7	8,4	0,8	8,0	4,3	44,3	46,4	19,2	16,3	57,3	10,9	1,0	1,2
1786	1,7	6,9	33,9	30,6	0,4	32,9	23,6	22,9	0,3	12,9	27,9	1,1	2,6	1,6	93,9	83,3	49,5	7,6	46,1	7,2	1,0	1,1
1787	0,9	1,2	40,7	25,0	0,1	43,4	16,0	21,5	0,2	19,9	*	*	1,8	1,0	40,2	78,4	*	*	*	*	0,7	0,9
1788	0,9	0,9	48,6	31,3	0,3	18,1	16,3	19,8	0,2	26,5	*	*	1,9	0,6	28,7	36,1	*	*	*	*	0,6	0,9
1789	0,9	1,7	53,2	39,0	0,3	26,6	8,7	10,1	0,0	22,8	*	*	3,4	0,3	79,6	38,1	*	*	*	*	0,6	0,7
1790	5,1	0,5	30,1	30,2	-	17,7	17,3	18,0	0,0	24,3	*	*	2,4	0,4	20,7	29,8	*	*	*	*	0,7	0,8
1791	7,7	1,2	37,8	69,8	0,1	20,1	35,0	30,5	0,4	24,6	14,2	1,4	3,8	1,0	101,3	130,5	58,4	29,0	10,2	6,2	1,4	1,2
1792	10,5	0,4	23,5	75,0	-	7,2	25,4	27,1	0,1	28,2	22,7	1,7	5,7	2,2	55,9	86,3	66,5	32,9	18,4	7,0	1,2	1,3
1793	7,6	0,5	20,2	62,2	-	21,3	20,0	26,1	-	21,2	17,7	8,0	3,4	0,5	50,4	136,1	84,9	24,9	24,9	4,8	1,0	1,1
1794	1,2	0,0	16,1	58,1	-	13,9	13,5	25,8	-	28,4	27,9	11,9	*	*	19,6	40,7	74,9	36,8	18,6	4,4	0,6	1,1
1795	0,7	1,3	22,0	68,0	-	20,1	10,6	18,0	0,1	28,0	3,2	2,2	3,0	2,1	19,5	51,3	6,4	10,3	10,6	0,0	0,4	1,0
Viso	41,8	23,6	375,5	560,0	1,5	280,5	218,8	253,1	2,1	287,6	133,4	32,3	41,3	16,2	656,9	842,3	426,2	172,9	294,5	66,0	10,1	12,2
<i>Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių prekių santykis</i>	1,8		0,7		0,005		0,86		0,007		4,1		2,5		0,8		2,5		4,5			

L – atvežta iš Lietuvos.

R – atvežta iš rusėniškųjų LDK žemių.

* Yra žinomi tik bendri iš LDK atvežtų į Rygą prekių duomenys

Remiantis minėtu L. R. Lewiteriu, XVIII a. pr. išaugusi lietuviškos miško medžiagos pasiūla gali būti sietina ir su karo dėl Ispanijos sosto paveldėjimo ir Šiaurės karo metu Nyderlanduose (kurie buvo karinių laivų statybos centras) padidėjusia laivų statybinės medžiagos paklausa. Šią galėjo tenkinti tik Ryga, kuri minėtu laikotarpiu buvo vienintelis Baltijos jūros uostas, tiekiantis laivybinį mišką Vakarų rinkoms⁵⁵¹. Galima daryti prielaidą, kad kariniai veiksmai miško medžiagos (kaip ir linininkystės produkcijos atveju) tiekimo mastų požiūriu sukuria palankesnes aplinkybes artimų (mažesnė eksportavimo rizika), o ne tolimų Rygos hinterlando prekių eksportui.

1776–1795 m. trečią vietą Lietuvos eksporto prekių nomenklatūroje, L. Truskos ir R. Jaso duomenimis, užėmė grūdai (žr. 20 lentelę). Jų teigimu, minimu laikotarpiu į Rygą iš Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių kasmet buvo išvežama vidutiniškai po 6 tūkst. laštų grūdų. 20 lentelėje matome, kad 1776–1795 m. laikotarpiu ypač išsiskiria 1791 m. ir 1792 m., kai grūdų tiekimas iš Lietuvos į Rygą pasiekė aukščiausią tašką – 7,7 ir 10,5 tūks. laštų. Šį padidėjimą galėjo lemti nuo XVIII a. antrosios pusės 2–3 kartus padidėjusios grūdų kainos⁵⁵². Jos rodo grūdų tiekėjams palankius Vakarų Europos rinkos konjunktūrinius pokyčius⁵⁵³. Svarbu pažymėti, jog Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių grūdų eksporto į Rygą apimtys skyrėsi nedaug (žr. 21 lentelė) – Lietuva pirmavo 1,8 karto. Šis faktas rodo LDK grūdų tiekimo tam tikras kaitos tendencijas. Anksčiau minėti V. Dorošenkos tyrimai atskleidė, jog XVII a. stambieji Rygos pirkliai, kontroliavę $\frac{2}{3}$ ne tik miško produkcijos, kanapių ir jų sėklų, bet ir grūdų eksporto, buvo monopolizavę tolimojo hinterlando (rusėniškosios LDK žemių) rinkas – tai rodo rusėniškųjų LDK žemių, o ne Lietuvos, kaip pagrindinio javų tiekėjo, vaidmenį XVII a. LDK.

Šią išvadą pagrindžia ir minėta XVII a. pab. 123 prekybos sutarčių tarp Rygos pirklių ir rusėniškųjų LDK žemių bei Lietuvos didikų analizė. Ji atskleidžia, jog

⁵⁵¹ Plačiau žr. *Lewiter L. R. Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721*. 1968, p. 29–30.

⁵⁵² Pvz., rugių pūras XVIII a. viduryje kainavo 4–5 auksinius, o XVIII a. pab. – 8–10 auksinių. Labiausiai padidėjo kviečių kainos – nuo 5 iki 16 auksinių. Grūdų kainas vidaus rinkoje diktavo jų kainos Baltijos jūros uostuose. Žr.: *Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje*. 1972, p. 106; *jo paties*. *Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.* 1964, t. 4, p. 119–120.

Žr. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius, 2000, p. 247. Minėtas Europos agrarinės istorijos tyrinėtojas W. Abelis pažymi, kad nuo XVIII a. 4-5 dešimtmečio Vidurio Europoje bei Lenkijoje grūdų kainos kilo labiau nei amatų produkcijos kainos ir atlyginimai. Grūdų kainų kilimo priežastys yra gyventojų skaičiaus ir jų aprūpinimo išlaidų padidėjimas. Žr. *Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. 1978, S. 198, 201.

galimai lietuviškos kilmės prekių grupėje nesama grūdų kultūrų (žr. 17 lentelė), kai į Rygą eksportuotų rusėniškųjų LDK žemių prekių nomenklatūroje rugiai sudarė 38 700 statinių (64,5 valty, į kurias vidutiniškai telpa 600 statinių)⁵⁵⁴. 21 lentelė rodo, kad XVIII a. pab. 10 prekių nomenklatūroje Lietuva lenkė rusėniškąsias LDK žemes tiekimo mastais: grūdų, vančoso, medienos stiebams, šulų gamybai skirtos medienos ir šulų eksporte. XVIII a. pab. rusėniškiosios LDK žemės daugiau už Lietuvą tiekė linų sėklų, linų pluošto, kanapių sėklų, kanapių ir rąstų.

Savaime suprantama, kad užsienio prekyba apima ne tik eksportą, bet ir importą. E. Dunsdorfsas teigia, kad viso XVII a. Rygos importo požūriū importu kreivė yra daug ramesnė, ne taip konjunktūrų veikiama kaip eksporto kreivė. Jis neatmeta galimybės, kad šie duomenys neatspindi tiesos, nes nėra visų importo duomenų⁵⁵⁵. Kalbant apie XVI–XVIII a. Lietuvos importą iš Rygos pažymėtina, kad dauguma tyrinėtojų nurodo, jog jis neviršijo eksporto į Rygą. Svarbiausios Lietuvos importo prekės buvo druska, vynas ir kiti gėrimai, audiniai, popierius, prieskoniai, cukrus, vaisiai ir kiti pramonės gaminiai. Šioms prekėms ir teko visų iš Rygos į Lietuvą įvežamų prekių vertės didžiausia dalis⁵⁵⁶. Tačiau, vertinant importo įtaką (pvz., audinių) minimo laikotarpio Lietuvos vidaus rinkos raidai, dauguma tyrinėtojų teigia, kad ji buvo silpna. Dauguma atvežtinių prekių buvo skirtos daugiau bajorams, iš dalies miestelėnams, o ne eiliniams valstiečiams. Tai buvo labiau elito vartojimo prekės⁵⁵⁷.

Aptarta LDK eksporto į Rygą prekinė struktūra palygintina su Lenkijos eksporto per Zundo sąsiaurį struktūra. Pastarojoje XVI–XVIII a. vyravo grūdų produkcija, o LDK eksporto į Rygą prekinėje struktūroje iki XVIII a. antrosios pusės pagrindinę vietą užėmė linininkystės produkcija. Iš LDK taip pat tiekto kanapės ir jų sėklos, oda ir jos gaminiai, salykla, potašas, miško medžiaga ir grūdai. Pastarosios dvi prekės

⁵⁵⁴ Žr. *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в.. 1968, с. 128–129.

⁵⁵⁵ *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. 1938, S. 461.

⁵⁵⁶ Žr.: *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w.. 1961, s. 114; *Bogucka M.* Sól w handlu bałtyckim w pierwszej połowie XVII w. // *Zapiski Historyczne*. 1971, t. 36, zes. 1, s. 101–102; *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 203; *Unger R. W.* Dutch Herring, Technology, and International Trade in the Seventeenth Century // *The Journal of Economic History*. 1980, Jun., vol. 40, no. 2, p. 267–268.

⁵⁵⁷ Žr., pavyzdžiui: *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. 1985, с. 157; *Unger W. S.* Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. 1959, p. 220; *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999, s. 44.

XVIII a. antroje pusėje užėmė itin svarbią (po linininkystės produkcijos) vietą Lietuvos eksporto į Rygą prekinėje struktūroje ir pagal tiekimo mastus lenkė rusėniškasias LDK žemes. Vyraujančios eksporto prekės ilgą laiką nebuvo palivarkinių ūkių produktas – XVI–XVIII a. pirmoje pusėje pagrindinę vietą užėmė daugiausia valstietiškos kilmės linininkystės produkcija ir tik XVIII a. antroje pusėje pradedama masiškai eksportuoti grūdus, kurie daugiausia auginti palivarkuose. Tai rodo palivarkinės sistemos suintensyvėjimą Lietuvoje tik XVIII a. antroje pusėje.

Lenkijos XVI–XVIII a. užsienio prekybos per Zundo sąsiaurį ir LDK užsienio prekybos per Rygos uostą struktūros, mechanizmo bei masto nuodugnesnis tyrimas leidžia konstatuoti LDK ūkio išitraukimo į tarptautinę rinką *faktą*. Jį nulėmė Rygos, kaip aktyvaus užsienio prekybos tarp Vakarų ir LDK tarpininko, vaidmuo, pasireiškęs vakariečių „užsakymų“ perdavimu savo užnugariui ir iš jo gautų prekių „sukomplektavimu“. Dėl to LDK (kaip ir Lenkija) liko daugiau pasyvus Vakarų rinkos poreikių tenkintojas, neformavo savarankiškos užsienio prekybos politikos. Antai tam tikrų aukštos kokybės lietuviškų linų rūšių reikėjo kai kurių Vakarų Europos šalių audinio pluošto gamybai, lietuviškos miško medžiagos poreikis buvo nulemtas augančių Vakarų laivininkystės pramonės poreikių, grūdų tiekimas (XVIII a. antroje pusėje) išaugo dėl Vakaruose itin padidėjusios jų paklausos. Vakarų paklausa apsiribojo žemės ūkio ir miško žaliava, o tai tik dar labiau sustiprino agrarinės ekonomikos kryptį XVI–XVIII a. LDK, susiklosčiusią dar iki LDK išitraukimo į tarptautinę rinką.

Nors LDK XVI–XVIII a., kaip ir Lenkija, buvo išitraukusi į tarptautinę prekybą, šio išitraukimo masto klausimas lieka atviras dėl priežasčių, kurias mėginome atskleisti ankstesnio skyriaus pradžioje (žr. V. 3): trūksta tokių statistinių duomenų, kokiais galėjome naudotis aptardami minimu laikotarpiu Lenkijos užsienio prekybos tendencijas. Nesant tyrinėjamo laikotarpio duomenų apie LDK į Rygą tiekiamą prekių dalį viso LDK eksporto atžvilgiu, negalime nustatyti bent santykinio šalies išitraukimo į tarptautinę prekybą masto. Galime priminti, jog, pvz., 1646 m. didžiausio Lenkijos prekybos uosto Gdansko eksportas į Vakarus per Zundo sąsiaurį sudarė apie 20 % viso Lenkijos eksporto, o importas – apie 12 % viso Lenkijos importo (žr. V. 2. 2). LDK atveju žinome tik tai, jog 1789–1792 m. laikotarpiu į Rygą iš LDK kasmet vidutiniškai buvo atgabenama svarbiausių eksporto prekių už 7,5 mln. guldėnų. Atitinkamai minimu laikotarpiu iš LDK į Karaliaučių buvo gabenama prekių už 5,3 į Klaipėdą – už 2,5–2,8 mln. guldėnų (žr. V. 3). Taip pat žinoma, kad LDK

XVI–XVIII a. importas iš Rygos neviršijo eksporto į Rygą. Vis dėlto darytina prielaida, kad XVI–XVIII a. LDK įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastas buvo daug mažesnis nei Lenkijos, t. y. sporadiškas bei priklausomas nuo metų derliaus, karų ir t. t. Tiesa, kaip išimtį galime išskirti Šiaurės Lietuvą, kuri iš LDK intensyviausiai buvo įsitraukusi į prekybą su Ryga.

LDK įsitraukimo į tarptautinę prekybą mastui detaliau nustatyti būtini konkretūs istoriniai tyrimai, kurių objektas – XVI–XVIII a. LDK vidaus bei užsienio prekyba sausuma ir prekybos uostams tekusi prekių dalis.

V. 5. KPS teorijos indėlis į Abiejų Tautų Respublikos XVI–XVIII a. socialinės ekonominės istorijos tyrimus

Galime klausti: ką naujo (palyginti su tradicine marksistine koncepcija) KPS teorija atskleidžia apie ATR XVI–XVIII a. socialinę ekonominę istoriją?

Šių koncepcijų palyginimas parodė, kad KPS koncepcija atskleidžia XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (kartu ir ATR) socialinę ekonominę raidą ne iš vietinės, o iš neeuropocentrinės visuotinės istorijos perspektyvos. Tradicinis marksistinis požiūris (iš esmės – nacionalinis ir europocentrinis), pagrįstas lokale perspektyva, analizės vienetu laikė atskirą šalį ar net atskirą vietovę – kaimą, dvaro ūkį, atsiribojo nuo platesnio konteksto. Konstatuotina, kad ši prieiga ir lėmė tradicinių istorikų marksistų nepagrįstai priešišką požiūrį į KPS teoriją. Tradicinės marksistinės historiografijos naudojamos metodologijos ribotumas labiausiai atsiskleidžia tuo, jog ji nepajėgi paaiškinti sinchroninius procesus, vykstančius pasauliniame istorijos kontekste. Tipiškas to pavyzdys galėtų būti socialiniai ekonominiai santykiai XVIII a. antroje pusėje. Remiantis tradicinės marksistinės metodologijos logika, kuri baudžiąvą laiko pažangesne socialine ekonomine formacija nei vergovė, reikėtų konstatuoti, kad minimumu laikotarpiu ATR socialinė ekonominė santvarka buvo pažangesnė nei JAV. Tačiau vergovė (tiesa, nevyraujanti visoje šalyje) nesutrukdė JAV išsiveržti į priekį pasaulinėse ekonominės raidos lenktynėse. Minėtų keblumų išvengia KPS teorija. Jos platesnę (globalią) perspektyvą lemia tai, kad ji yra vienu metu skirtingas struktūrinės

padėtis (branduolio, pusiau periferijos ir periferijos) KPS užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė. Antra, tam tikros šalies santvarkos pobūdis traktuojamas pagal jos vietą KPS, kurią parodo jos eksporto ir importo struktūra. Tai liudija KPS teorijos pranašumą tradicinės marksistinės prieigos atžvilgiu. Tačiau KPS teorijos detalus aptarimas bei Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos aiškinimų tradicinėje marksistinėje istoriografijoje ir KPS teorijoje analizė įpareigojo mus KPS teoriją kritiškai papildyti pasaulinio ir lokalinio kontekstų sinteze, kurios šiai teorijai trūksta. KPS teorija dėl savo tyrimo strategijos (kai „gylis“ aukojamas „pločiui“) nepakankamai atsižvelgė į ATR XVI–XVIII a. lokalinį kontekstą. Pirmia, istoriografijos (ypač R. Brennerio tyrimų) analizė parodė, kad ji ignoravo socialinės struktūros ir ekonomikos raidos abipusį ryšį. Konkrečiai, ATR XVI–XVIII a. atotrūki nuo pažangių Vakarų Europos šalių lėmė ne tik Lenkijos-Lietuvos valstybių ištraukimas į tarptautinį darbo pasidalijimą periferijos statusu, bet ir bajorijos naudai susiklostęs socialinių jėgų santykis, kuris leido maksimaliai sustiprinti valstiečių baudžiavinę priklausomybę dvarui. Antra, nors KPS koncepcijoje adekvačiai pastebėta, jog ATR ūkio gamybos orientaciją diktavo tarptautinės prekybos kainos tokiuose pagrindiniuose jos prekybos uostuose kaip Gdanskas, Elbingas, Ryga (pvz., padidėjusios javų kainos uostuose lėmė didesnes jų auginimo apimtis), visgi istoriografijos (ypač W. Kulos tyrimų) analizė parodė, kad ATR produkcijos kainos buvo labiau nulemtos ne paklausos tarptautinėje rinkoje, o bendrųjų derlių dydžių šiose valstybėse (gero derliaus metais jos buvo žemesnės, o blogesnio – aukštesnės). Didelę ATR ūkio priklausomybę nuo gamtinių, politinių ir kt. faktorių lėmė žmogaus, o ne technologijų darbo jėga paremtas pobūdis.

Atliktas KPS ir tradicinės marksistinės istoriografijos XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės raidos aiškinimų lyginimas rodė, kad tuo metu Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka primena Vakarų Europos XI–XV a. agrarinės santvarkos raidą. Tai privertė pirmą kartą istoriografijoje lyginti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII a. palivarko ūkių struktūras bei raidos bruožus, ko neanticipavo tradicinis marksistinis požiūris. Tyrimas parodė, kad nepaisant išoriško panašumo tarp XI–XV a. Vakarų Europos ir XVI–XVIII a. ATR agrarinių santvarkų, kalbėti apie iš esmės viduramžių reiškinių – feodalinį (manoro) ūkį ATR XVI–XVIII a. negalime. Atlikta lyginamoji XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač

ATR) palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų analizė atskleidė, kad būtent KPS nulėmė kitokią palivarko ūkio gamybos orientaciją nei manoro ūkio. Pastarajame gamyba buvo nukreipta tik pono natūriniais poreikiams tenkinti. XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio gamyba dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų buvo paprastoji prekinė gamyba, kurios paskirtis visgi kvalifikuotina kaip vienas iš lėšų kaupimo būdų. ATR palivarkinis ūkis, pasinaudodamas palankia kainų konjunktūra tarptautinėje prekyboje, buvo pelno siekianti „įmonė“, tačiau gautas lėšas investuodavo ne į turimų išteklių maksimizavimą, bet į socialinio elito vartojimo išplėtimą. Tai reiškia, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybėse XVI–XVIII a. egzistavusius dvarų (palivarkinius) ūkius negalime kvalifikuoti kaip kapitalistines įmones (kaip teigė KPS koncepcija).

Tai, kad KPS koncepcija, lyginant su alternatyvia tradicine marksistine samprata, nėra visapusiškai pranašesnė tiriant ATR XVI–XVIII a. socialinę ekonominę raidą, rodo ir kiti jos trūkumai. Juos leido atskleisti istorijos mokslo empirinių duomenų, liečiančių Lenkijos-Lietuvos žemyninę ir jūrinę užsienio prekybą, detali analizė. Ji parodė, kad KPS koncepcija pernelyg sureikšmino išorinę įtaką ATR XVI–XVIII a. ekonominei socialinei raidai. Kitaip nei teigė KPS koncepcija, Lenkijos-Lietuvos valstybėse vyravo ne į eksportą orientuotas, o su vidaus rinka susijęs palivarko ūkio modelis. KPS koncepcijos išorinės įtakos perdėjimą ATR XVI–XVIII a. ekonominei socialinei raidai taip pat rodo tyrimo metu gauta išvada, jog neatsižvelgiant į ATR glaudžius ryšius su užsienio rinka minimu laikotarpiu, šių valstybių žemės ūkio sektoriaus priklausymas nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo beveik nepastebimas. Antai eksportuojamų grūdų ne tik kaina, bet ir kiekis didžia dalimi buvo nulemtas gerų arba blogų derliaus metų ir tik iš dalies – paklausos rinkoje. Be to, minimu laikotarpiu buvo eksportuojama tik nežymi Lenkijos-Lietuvos valstybės žemės ūkio produkcijos dalis (pvz., intensyviausiu XVI–XVII a. vid. eksporto laikotarpiu šių valstybių grūdų eksportas į tarptautinę rinką sudarė apie 5–6 % viso eksporto). Galiausiai tyrimas parodė, kad skirtingai nei teigė KPS koncepcija, XVII a. vid. – XVIII a. pab. ATR dvaro ūkio pajamų pagrindą sudarė ne žemės ūkio produkcijos realizavimas vidaus arba užsienio rinkose: Lenkijos dvarų pagrindines pajamas sudarė degtinės ir alaus pardavimas vidaus rinkoje, o LDK – piniginė renta – činšas bei smuklių ir malūnų nuoma.

Nors remiantis kitais kriterijais (politiniu ir kariniu požiūriu silpnas valstybingumas, bajorijos dominavimas miestiečių atžvilgiu, žaliavų eksportas ir

produkcijos importas) XVI–XVIII a. ATR socialinė ekonominė raida atitiktų periferinio kapitalizmo modelį, visgi esminiu jo bruožu laikant valstybės ūkio priklausomybę nuo tarptautinės rinkos, šių valstybių socialinės ekonominės raidos kvalifikuoti kaip periferinio kapitalizmo negalime. Tiesa, akcentuoti faktologiniai tyrimo rezultatai, kad ATR likutinės palivarkinės produkcijos stabili realizacija Vakarų rinkose bei nuo XVIII a. antrosios pusės atsiradusios manufaktūros formavo objektyvias kapitalizmo (nors ir periferijos statusu) atsiradimo sąlygas.

Galime teigti, kad KPS teorija, pateikdama naujus požiūrio taškus į žinomus istorijos faktus (mūsų atveju – į ATR XVI–XVIII a. socialinę ekonominę istoriją), leidžia prisidėti prie šiuolaikinės lietuvių istoriografijos konceptualaus atnaujinimo.

IŠVADOS

1. Tradicinės marksistinės istoriografijos ir KPS XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinės ekonominės raidos aiškinimų analizė leidžia konstatuoti, kad, tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu, XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos *antrosios baudžiavos laidos* ir *atsilikimo* priežastys buvo vidinės: nevienodas socialinių jėgų santykis bajorijos naudai, miestų silpnumas, darbo jėgos stygius, dideli nedirbami žemės plotai. Nauja Vakarų Europos ūkio konjunktūra čia suvaidino tik antraeilį vaidmenį.
2. KPS požiūriu, pagrindinės XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo priežastys buvo išorinės – įsitraukimas į pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu. *Antroji baudžiavos laida* Vidurio Rytų Europos regione buvo periferinio kapitalizmo apraiška. Nors daugelis XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos agrarinės santvarkos bruožų primena XI–XV a. Vakarų Europos feodalizmą tradicine marksistine prasme, dėl pasikeitusio tarptautinio konteksto (KPS, kurio nebuvo XI–XV a. Vakarų Europoje) šio regiono socialinė ekonominė sistema įgijo kitokį – periferinio kapitalizmo – pavidalą.
3. Skiriamasis periferinio kapitalizmo KPS teorijos prasme bruožas yra priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas. Periferijos politinei organizacijai gali būti būdinga: politiniu ir kariniu požiūriu silpnas valstybingumas arba kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. Periferijos kapitalistinę klasę sudaro vergvaldžiai ir žemvaldžiai, kurių plantacijos ir palivarkai yra kapitalistinės įmonės, gaminančios produkciją pardavimui bei eksportui. Periferiniam kapitalizmui pasauliniame darbo pasidalijime tenka žaliavų gavybos ir žemės ūkio produkcijos tiekimo branduolio zonos valstybėms vaidmuo.
4. Minėtų koncepcijų palyginimas anticipavo pirmą kartą istoriografijoje atlikti XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamąją analizę. Ji rodo, kad kalbėti apie iš esmės viduramžių reiškinių – feodalinį (manoro) ūkį – ATR XVI–XVIII a. negalime. Pirma, Vakarų Europos manoro ūkio sistema, kaip ekonominis bei politinis vienetas (minivalstybė), buvo pagrįsta implicitine pono ir valstiečio mainų sutartimi. ATR palivarkas buvo ne politinis, o tik ūkinis vienetas,

pagrįstas pono absoliučiu dominavimu valstiečių atžvilgiu. Antra, nors ir XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkis, ir XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkis plėtojė paprastąją prekinę gamybą, tačiau skyrėsi jos orientacija. XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkis, nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų, buvo orientuotas pirmiausia į pono natūrinius poreikius. XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio gamybos paskirtis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų buvo prekinės produkcijos gamyba, kuri visgi kvalifikuotina kaip vienas iš turto kaupimo būdų. Pastarasis bruožas neleidžia XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio traktuoti kaip kapitalistinės įmonės (kitaip nei teigė I. Wallersteinas).

5. Atliktas Lenkijos-Lietuvos XVI–XVIII a. užsienio prekybos struktūros bei masto tyrimas leidžia pagrįstai konstatuoti šių valstybių ūkių įsitraukimo į tarptautinę rinką faktą. Tarptautinė prekyba ypač skatino arčiausiai prekybos kelių ir uostų esančių palivarkų augimą, kurie visgi nelėmė viso krašto ūkinės raidos. Priešingai nei teigė KPS koncepcija, Lenkijos-Lietuvos valstybėse vyravo ne ekspansyvūs (orientuoti į eksportą), o autonominiai (susiję su vidaus rinka) palivarkai. Tyrimas taip pat rodo, jog neatsižvelgiant į ATR glaudžius ryšius su užsienio rinka XVI–XVIII a., šių valstybių žemės ūkio sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo beveik nepastebima. Lenkija, pasinaudodama palankia kainų konjunktūra tarptautinėje rinkoje, buvo Vakarų Europos šalių poreikių pasyvi tenkintoja. Eksportuojamų grūdų kiekis priklausė ne tiek nuo paklausos tarptautinėje rinkoje, kiek nuo derlingumo konkrečiais metais. LDK dalyvavimas tarptautinėje prekyboje buvo (lyginant su Lenkija) sporadiškas bei priklausomas nuo metų derliaus, karų ir t. t.
6. Atlikta ATR XVI–XVIII a. socialinės ekonominės raidos aiškinimų KPS koncepcijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje lyginamoji analizė ir istorijos mokslo duomenų, liečiančių ūkio modelius Vakarų Europoje ir Lenkijos-Lietuvos valstybių užsienio prekybą, tyrimas leidžia teigti, kad minimumu laikotarpiu ATR socialinėje ekonominėje struktūroje vyravo feodaliniai baudžiaviniai santykiai, tačiau negalima paneigti periferinio kapitalizmo elementų (likutinės palivarkinės produkcijos nuolatinė realizacija Vakarų rinkose ir rinkai gaminančių manufaktūrų atsiradimas) įtakos didėjimo ATR. Tiesa, feodalinių baudžiavinių santykių ATR XVI–XVIII a. vyravimo

priežastims ir mechanizmui giliau pažinti yra būtini Lenkijos-Lietuvos valstybių vidaus rinkos tyrimai. Būtent šių aspektų analizė yra socialinės ekonominės raidos ATR XVI–XVIII a. tolimesnių tyrimų perspektyva.

SCHEMŲ IR LENTELIŲ SĄRAŠAS

1 schema. Prekybinių mainų tarp Rusijos ir Vakarų Europos per LDK ir Lenkiją struktūra. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 107, schema 1. [p. 115]

1 lentelė. Važiavimai per Brastą į Liubliną 1605 m. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 114, lentelė 2. [p. 118]

2 lentelė. Svarbiausios prekės, kurios buvo atgabentos per Brastą į Liubliną 1605 m. sausio – birželio mėn. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 115, lentelė 3. [p. 119]

3 lentelė. Svarbiausios prekės, kurios buvo išvežtos per Brastą iš Liublino 1605 m. sausio – birželio mėn. Šaltinis: *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmaktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae.* 1970, vol. 5, p. 115, lentelė 4. [p. 119]

4 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 71, lentelė 17. [p. 123]

5 lentelė. Elbingo 1565–1646 m. eksportas per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 72, lentelė 18. [p. 123]

6 lentelė. Gdansko 1565–1646 m. importas Vakarų laivais per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 73, lentelė 19. [p. 125]

7 lentelė. Elbingo 1565–1646 m. importas Vakarų laivais per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 73, lentelė 20. [p. 125]

8 lentelė. Gdansko prekybos balansas XV a. antroje pusėje (nurodyta prūsiškomis grivinomis). Šaltinis: *Samsonowicz H.* *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku.* Warszawa, 1960, s. 24, lentelė 1. [p. 126]

9 lentelė. Gdansko ir Elbingo eksporto vertė (1000 talerių) per Zundo sąsiaurį. Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 85, lentelė 26. [p. 127]

10 lentelė. Gdansko ir Elbingo importo vertė (1000 talerių, pagal pakrovos uostų kainas). Šaltinis: *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: *Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1972, s. 87, lentelė 28. [p. 127]

11 lentelė. 1565–1646 m. Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį balansas (1000 talerių). Sudaryta remiantis: *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the West, 1565–1646 // *The Scandinavian Economic History Review.* 1970, vol. 18, no. 2, p. 139, lentelė 16. [p. 128]

12 lentelė. Svarbiausių prekių eksportas iš Lenkijos per Zundo sąsiaurį XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje (vidutiniškai per metus). Sudaryta remiantis: *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History.* 1980, vol. 9, no. 1, p. 20. [p. 131]

13 lentelė. Svarbiausių prekių importas į Lenkiją per Zundo sąsiaurį XVII a. antroje pusėje – XVIII a. pirmoje pusėje (vidutiniškai per metus). Sudaryta remiantis: *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History.* 1980, vol. 9, no. 1, p. 20. [p. 131]

14 lentelė. Lenkijos, Prūsijos ir Rusijos rugių tiekimo į Švediją 1738–1793 m. kiekiai (metinis vidurkis, statinėmis). Šaltinis: *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // *Journal of European Economic History.* 1983, vol. 12, no. 2, p. 264, lentelė 14. [p. 133]

15 lentelė. Lenkijos, Prūsijos ir Rusijos kviečių tiekimo į Švediją 1738–1793 m. kiekiai (metinis vidurkis, statinėmis). Šaltinis: *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // *Journal of European Economic History.* 1983, vol. 12, no. 2, p. 266, lentelė 15. [p. 134]

16 lentelė. Pirklio Markvarto prekių iš Biržų supirkimas (nuo 1698 m. rugsėjo iki 1699 m. birželio mėn.). Sudaryta remiantis: *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985, с. 264, lentelė 51. [p. 155]

17 lentelė. Lietuviškos kilmės didikų prekių tiekimo į Rygą XVII a. pab. sutarčių kiekiai. Sudaryta remiantis: *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. // *Экономические связи Прибалтики с Россией.* Рига, 1968, с. 129, lentelė 1. [p. 156]

18 lentelė. K. Oginskio, A. J. Podberezskio ir Sapiegos (iždininko) pristatytų prekių 1692–1696 m. laikotarpio į Rygą kiekybinės išraiškos. Sudaryta remiantis: 17 lentelė ir V. Dorošenkos matavimo santykiais. [p. 157]

19 lentelė. Pristatytų prekių (grūdai, linai ir kanapės) iš LDK į Rygą 1699 m. kiekybinės išraiškos. Sudaryta remiantis: *Żytkowicz L.* Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku // *Spółeczeństwo staropolskie: Studia i szkice /* Pod red. A. Wyczańskiego. Warszawa, 1979, t. 2, s. 266. [p. 158]

20 lentelė. Svarbiausių prekių eksportas iš Lietuvos į Rygą 1776–1795 m. Sudaryta remiantis: *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 49, lentelė 5. [p. 159]

21 lentelė. 1776–1795 m. į Rygą eksportuotų prekių iš Lietuvos ir rusėniškųjų LDK žemių santykis. Sudaryta remiantis: *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 49, lentelė 5. [p. 162]

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. *Abel W.* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter / Dritte, neuarbeitete und erweiterte Auflage. Hambur und Berlin: Verlag Paul Parey, 1978.
2. *Adams J.* Trading States, Trading Places: The Role of Patrimonialism in Early Modern Dutch Development // *Comparative Studies in Society and History*. 1994, Apr., vol. 36, no. 2, p. 319–355.
3. *Alexandrowicz S.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i połowy XVII w. // *Roczniki Białostocki*. 1961, t. 1, s. 63–130.
4. *Alexandrowicz S.* Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.) // *Zszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*. 1964, t. 47, zesz. 6, s. 23–54.
5. *Alexandrowicz S.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1966, t. 27, s. 35–65.
6. *Alexandrowicz S.* Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. 1970, t. 7, s. 47–108.
7. *Ambrulevičiūtė A.* Mugės ir jų vaidmuo prekybos struktūroje Vilniaus ir Kauno gubernijose 1861–1914 metais // *Lietuvos istorijos studijos*. 2007, t. 19, p. 24–40.
8. *Anderson P.* Passages from Antiquity to Feudalism. London: Verso, 1974.
9. *Anderson P.* Lineages of the Absolutist State. London: Verso, 1974.
10. *Apply A. B.* Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Historical Review*. 1975, Dec., vol. 80, no. 5, p. 1323–1324.
11. *Aston T. H.* The English Manor // *Past and Present*. 1956, Nov., no. 10, p. 6–14.
12. *Attman A.* The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict 1558–1618. Göteborg, 1978.

13. *Backus O. P.* The Problem of Feudalism in Lithuania, 15061–548 // *Slavic Review*. 1962, Dec., vol. 21, no. 4, p. 639–659.
14. *Backus O. P.* The Problem of Unity in the Polish–Lithuanian State // *Slavic Review*. 1963, Sep., vol. 22, no. 3, p. 411–431.
15. *Bairišauskaitė T.* Bajoro santykis su dvaru XIX a. pirmoje pusėje: Mykolo Juozapo Römerio (1778–1853) patirtys // *Lietuvos istorijos metraštis* 2005, t. 1. Vilnius, 2006, p. 63–82.
16. *Baranauskas V.* Valstiečių įbaidžiavinimo proceso atsispindėjimas II Lietuvos Statute // *Istorija: Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. 1972, t. 12, p. 127–138.
17. *Barbour V.* Dutch and English Mercant Shipping in the Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1930, Jan., vol. 2, no. 2, p. 261–290.
18. *Bauman Z. W.* Kula, Teoria ekonomiczna feudalizmu // *Studia Socjologiczne*. 1963, t. 3 (10), s. 219–228.
19. *Bean J. M. W.* Plague, Population and Economic Decline in England in the Later Middle Ages // *The Economic History Review*. 1963, vol. 15, no. 3, p. 423–437.
20. *Bergesen A.* The Critique of World–System Theory: Class Relations or Division of Labor? // *Sociological Theory*. 1984, vol. 2, p. 365–372.
21. *Berrill K.* International Trade and the Rate of Economic Growth // *The Economic History Review*. 1960, vol. 12, no. 3, p. 351–359.
22. *Blanchard I.* Population Change, Enclosure, and the Early Tudor Economy // *The Economic History Review*. 1970, Dec., vol. 23, no. 3, p. 427–445.
23. *Blum J.* The Rise of Serfdom in Eastern Europe // *The American Historical Review*. 1957, Jul., vol. 62, no. 4, p. 807–836.
24. *Blum J.* *The End of the Old Order in Rural Europe*. Princeton: University Press, 1978.
25. *Bogucka M.* Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1962, t. 53, zesz. 4, s. 611–628.
26. *Bogucka M.* Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1968, t. 59, zesz. 2, s. 245–252.
27. *Bogucka M.* Handel bałtycki Amsterdamu w pierwszej połowie XVII w. w świetle kontraktów frachtowych // *Zapiski Historyczne*. 1969, t. 34, zesz. 2, s. 7–33.

28. *Bogucka M.* Sól w handlu bałtyckim w pierwszej połowie XVII w. // *Zapiski Historyczne*. 1971, t. 36, zes. 1, s. 101–110.
29. *Bogucka M.* Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1973, vol. 26, no. 3, p. 433–447.
30. *Bogucka M.* North European Commerce as a Solution to Resource Shortage in the Sixteenth-Eighteenth Centuries // *Natural Resources in European History* / Ed. A. Mączak, N. W. Parker. Washington, 1978, p. 9–42.
31. *Bogucka M.* Z zagadnień obrotów wewnętrznych regionu bałtyckiego. Handel Gdańsk – Sztokholm w 1643 roku // *Zapiski Historyczne*. 1978, t. 43, zes. 4, s. 43–57.
32. *Bogucka M.* The Role of Baltic Trade in European Development from the XVI th to the XVIII th Centuries // *Journal of European Economic History*. 1980, vol. 9, no. 1, p. 5–20.
33. *Bois G.* Against the Neo-Malthusian Orthodoxy // *Past and Present*. 1978, May, no. 79, p. 60–69.
34. *Bonnell V. E.* The Use of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology // *Comparative Studies in Society and History*. 1980, Apr., vol. 22, no. 2, p. 156–173.
35. *Braembussche A. A.* Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society // *History and Theory*. 1989, Feb., vol. 28, no. 1, p. 1–24.
36. *Braudel F.* Presentation // *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated by L. Garner. London, 1976, p. 7–8.
37. *Braudel F.* Kapitalizmo dinamika / Iš prancūzų k. vertė A. Nastopkaitė. Vilnius, 1994.
38. *Brenner R.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe // *Past and Present*. 1976, Feb., no. 70, p. 30–75.
39. *Brenner R.* The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism // *New Left Review*. 1977, July / Aug., no. 104, p. 25–92.
40. *Brenner R.* The Agrarian Roots of European Capitalism // *Past and Present*. 1982, Nov., no. 97, p. 161–13.
41. *Brenner R.* Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*.

- Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century / Ed. D. Chirot. Berkely: University of California Press, 1989, p. 15–52.
42. *Bridbury A. R.* Sixteenth–Century Farming // *The Economic History Review*. 1974, Nov., vol. 27, no. 4, p. 538–556.
 43. *Bridbury A. R.* The Farming Out of Manors // *The Economic History Review*. 1978, Nov., vol. 31, no. 4, p. 503–520.
 44. *Britnell R. H.* Minor Landlords in England and Medieval Agrarian Capitalism // *Past and Present*. 1980, Nov., no. 89, p. 3–22.
 45. *Brown E. A. R.* The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe // *The American Historical Review*. 1974, Oct., vol. 79, no. 4, p. 1063–1088.
 46. *Bucevičiūtė L.* Vandens kelias Kaunas – Karaliaučius XV–XVIII a. kartografijoje // *Kauno istorijos metraštis*. 2005, t. 6, p. 55–104.
 47. *Bumblauskas A.* Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Istorijos kand. disertacija. Mokslinis darbo vadovas – prof. dr S. Lazutka. Vilnius, 1987 (VUB RS, F76–2939).
 48. *Bumblauskas A.* Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? // *Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*. Vilnius, 1988, p. 153–172.
 49. *Bumblauskas A.* Ar būtų marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės // *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas*. Vilnius, 1999, p. 367–399.
 50. *Bumblauskas A.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai / Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetys*. Vilnius, 1999, p. 102–120.
 51. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005.
 52. *Bumblauskas A.* Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // *Lietuvos istorijos studijos*. 2006, t. 17, p. 9–26.
 53. *Burawoy M.* Introduction: The Resurgence of Marxism in American Sociology // *The American Journal of Sociology*. 1982, vol. 88, p. 1–30.
 54. *Butkus Z.* Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai // *Lietuvos istorijos studijos*. 2006, t. 18, p. 69–81.
 55. *Butkus Z.* Vokietijos ir Sovietų diplomatijos poveikis Baltijos valstybių

užsienio bei vidaus politikai 1920–1940 metais. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga: humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2007.

56. *Cameron R.* The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century. by Immanuel Wallerstein // *Journal of Indisciplinary History*. 1976, Summer, vol. 7, no. 1, p. 140–144.
57. *Cameron R.* The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy, 1600–1750 by Immanuel Wallerstein // *Journal of Indisciplinary History*. 1980, vol. 12, no. 2, p. 343–345.
58. *Chase–Dunn Ch., Grimes P.* World-Systems Analysis // *Annual Review of Sociology*. 1995, vol. 21, p. 387–417.
59. *Chase–Dunn Ch., Hall T. D.* Comparing World–Systems: Concepts and Working Hypotheses // *Social Forces*. 1993, Jun., vol. 71, no. 4, p. 851–886.
60. *Chirot D., Hall T. D.* World–System Theory // *Annual Review of Sociology*. 1982, vol. 8, p. 81–106.
61. *Chase–Dunn Ch.; Kawano Y.; Brewer B. D.* Trade Globalization since 1795: Waves of Integration in the World–System // *American Sociological Review*. 2000, Feb., vol. 65, no. 1, p. 77–95.
62. *Cieślak E.* Sea–Borne Trade between France and Poland in the XVIII th Century // *Journal of European Economic History*. 1977, vol. 6, no. 1, p. 49–62.
63. *Cieślak E.* Aspects of Baltic Sea–Borne Trade in the Eighteenth Century: the Trade Relations between Sweden, Poland, Russia and Prussia // *Journal of European Economic History*. 1983, vol. 12, no. 2, p. 239–270.
64. *Cohen J. S.* The Achievements of Economic History: The Marxist School // *The Journal of Economic History*. 1978, Mar., vol. 38, no. 1, p. 29–57.
65. *Collins K.* Marx on the English Agricultural Revolution: Theory and Evidence // *History and Theory*. 1967, vol. 6, no. 3, p. 351–381.
66. *Collins R.* Weber’s Last Theory of Capitalism: A Systematization // *American Sociological Review*. 1980, vol. 45, no. 6, p. 925–942.
67. *Collins R.* The Mega–Historians // *Sociological Theory*. 1985, vol. 3, p. 114–122.

68. *Conybeare J.* Trade Wars: A Comparative Study of Anglo–Hanse, Franco–Italian, and Hawley–Smoot Conflicts // *World Politics*. 1985, Oct., vol. 38, no. 1, p. 147–172.
69. *Conze W.* Agraverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. T. I. : Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Leipzig, 1940.
70. *Cooper P. J.* In Search of Agrarian Capitalism // *Past and Present*. 1978, Aug., no. 80, p. 20–65.
71. *Croot P., Parker D.* Agrarian Class Structure and Economic Development // *Past and Present*. 1978, Feb., no. 78, p. 37–47.
72. *Darty W.* Reviewed Work(s): The Modern World–System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World–Economy, 1730 s. – 1840 s. by Immanuel Wallerstein // *The Journal of Economic History*. 1992, Mar., vol. 52, no. 1, p. 261–262.
73. *Davies N.* Dievo žaislas: Lenkijos istorija T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų / Iš anglų k. vertė I. Mataitytė, L. Miknevičiūtė. 2-asis patais. leidimas. Vilnius, 2008.
74. *Davis R.* Merchant Shipping in the Economy of the Late Seventeenth Century // *The Economic History Review*. 1956, vol. 9, no. 1, p. 59–73.
75. *Dąbrowski J.* Baltische Handelspolitik Polens und Litauens im XIV. – XVI. Jahrh. // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 286–291.
76. *Denemark A. R., Thomas P. K.* The Brenner–Wallerstein Debate // *International Studies Quarterly*. 1988, vol. 32, no. 1, p. 47–65.
77. *Domar E. D.* The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis // *The Journal of Economic History*. 1970, Mar., vol. 30, no. 1, p. 18–32.
78. *Doroszenko W. W.* Więzi rynkowe folwarków inflanckich na przełomie XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1965, t. 56, zesz. 1, s. 260–283.
79. *Doroszenko W. W.* Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależci do Rzeczypospolitej (1562–1620) // *Zapiski Historyczne*. 1966, t. 31, zesz. 1, s. 7–44.
80. *Dunsdorfs E.* Der Auszenhandel Rigas im 17. Jahrhundert // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 457–486.
81. *DuPlessis R. S.* Wallerstein, World Systems Analysis, and Early Modern

- European History // The History Teacher. 1988, Feb., vol. 21, no. 2, p. 221–232.
82. *Dundulienė P.* Žemdirbystė Lietuvoje. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1963.
 83. *Dundulis B.* Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1971.
 84. *Dyer C.* A Redistribution of Incomes in Fifteenth-Century England? // Past and Present. 1968, Apr., no. 39, p. 11–33.
 85. *Engelsas F.* Valstiečių karas Vokietijoje. Vilnius, 1962.
 86. Engelsas F.– Marksui K., 1882 m. gruodžio 15–16 d. // *Engelsas F.* Valstiečių karas Vokietijoje. Vilnius, 1962, p. 148–150.
 87. *Esper T.* Russia and the Baltic 1494–1558 // Slavic Review. 1966, Sep., vol. 25, no. 3, p. 458–474.
 88. *Fedorowicz J. K.* England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century: A Study in Anglo–Polish Commercial Diplomacy. New York: Cambridge University Press, 1980.
 89. *Fenoaltea S.* The Discipline and They: Notes on Counterfactual Methodology and the „New” Economic History. // Journal of European Economic History. 1973, vol. 2, no. 3, p. 729–746.
 90. *Fisher F. J.* London's Export Trade in the Early Seventeenth Century // The Economic History Review. 1950, vol. 3, no. 2, p. 151–161.
 91. *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. Königsberg, 1931.
 92. *Frank A. G.* Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism // Critique of Anthropology. 1991, vol. 11, p. 171–188.
 93. *Frank A. G.* ReOrient. Global Economy in the Asian Age. Berkely: University of California Press, 1998.
 94. *French R. A.* The Three-Field System of Sixteenth-Century Lithuania // The Agricultural History Review. 1970, vol. 18, no. 2, p. 106–125.
 95. *Gatrell P.* Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context // Past and Present. 1982, Aug., no. 96, p. 22–50.
 96. *Gierszewsk S.* Elbląskie księgi cła palowego z lat 1586–1700 // Zapiski Historyczne. 1973, t. 38, zesz. 4, s. 43–53.

97. *Ginevičius R., Rakauskienė O. G., Patalavičius R., Tvaronavičienė M., Kalašinskaitė K., Lissauskaitė V.* Eksporto ir investicijų plėtra Lietuvoje. Vilnius, 2005.
98. *Glamann K.* European Trade 1500–1750 // *The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. C. M. Cipolla. London, 1976, vol. 2, p. 427–526.
99. *Goldfrank W. L.* Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World–System Method // *Journal of World–Systems Research*. 2000, vol. 6, no. 2 / FALL. Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part I, p. 150–195.
100. *Goldstone J. A.* The Rise of the West–Or Not? A Revision to Socio–Economic History // *Sociological Theory*. 2000, Jul., vol. 18, no. 2, p. 175–194.
101. *Gorecki P.* Viator to Ascriptititus: Rural Economy, Lordship, and the Orgins of Serfdom in Medieval Poland // *Slavic Review*. 1983, Spring, vol. 42, no. 1, p. 14–35.
102. *Gould J. D.* Hypothetical History // *The Economic History Review*. 1969, Aug., vol. 22, no. 2, p. 195–207.
103. *Green W. A.* Periodizing World History // *History and Theory*. 1995, May, vol. 34, no. 2, p. 99–111.
104. *Grochulska B.* Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1973, t. 64, zesz. 4, s. 793–821.
105. *Grossman F.* Ueber die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in der Mark Branderburg vom 16. bis 18. Jahrhundert. Leipzig, 1890.
106. *Gudaitis N.* 1621–1622 metų Kuršo-Livonijos kampanija // *Darbai ir Dienos*. 2000, t. 21, p. 39–60.
107. *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. disertacija. Mokslinis darbo vadovas – prof. dr. S. Lazutka. Vilnius, 1971 (VUB RS, F76–Ds1437).
108. *Gudavičius E.* Europos ikifeodalinė visuomenė (tarybinės istoriografijos duomenys) // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. Serija A*. 1983, t. 4, nr. 85, p. 82–90.
109. *Gudavičius E.* Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991.

110. *Gudavičius E.* „Pastumtos kortų kaladės“ dėsnis // Lietuvos istorijos studijos. 1997, t. 4, p. 35–43.
111. *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. T. I: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999.
112. *Gudavičius E.* Ar būta lietuviškojo tamplierių bylos varianto? // Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis / Sud. D. Staliūnas. Vilnius, 2002, p. 33–43.
113. *Guldon Z., Lech S.* Handel Torunia z Wielkim Księstwem Litewskim w początkach XVII wieku // Zapiski Historyczne. 1979, t. 44, zes. 2, s. 81–103.
114. *Gunst P.* Agrarian Systems of Central and Eastern Europe // The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century / Ed. by *D. Chirot*. Berkely: University of California Press, 1989, p. 53–91.
115. *Hall J. R.* World-System Holism and Colonial Brazilian Agriculture: A Critical Case Analysis // Latin American Research Review. 1984, vol. 19, no. 2, p. 43–69.
116. *Hall J. R.* Where History and Sociology Meet: Forms of Discourse and Sociohistorical Inquiry // Sociological Theory. 1992, vol. 10, no. 2, p. 164–193.
117. *Hechter M., Brustein W.* Regional Modes of Production and Patterns of State Formation in Western Europe // The American Journal of Sociology. 1980, Mar., vol. 85, no. 5, p. 1061–1094.
118. *Heckscher E. F.* The Place of Sweden in Modern Economic History // The Economic History Review. 1932, Oct., vol. 4, no. 1, p. 1–22.
119. *Heckscher E. F.* Multilateralism, Baltic Trade, and the Mercantilists // The Economic History Review. 1950, vol. 3, no. 2, p. 219–228.
120. *Hejnosz W.* Zagadnienie tzw. wtórnego poddaństwa chłopów w Polsce feudalnej: Uwagi krytyczne // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne: Prawo, 1966, t. 6, zes. 19, s. 57–61.
121. *Hicks J.* A Theory of Economic History. London: Oxford University Press, 1973.
122. *Hilton R. H.* A Crisis of Feudalism // Past and Present. 1978, Aug., no. 80, p. 3–19.

123. *Hilton R. H.* Medieval Market Towns and Simple Commodity Production // Past and Present. 1985, Nov., no. 109, p. 3–23.
124. *Hobsbawn E. J.* The General Crisis of the European Economy in the 17 th Century // Past and Present. 1954, May, no. 5, p. 33–53.
125. *Hobsbawn E. J.* The Crisis of the 17 th Century – II // Past and Present. 1954, Nov., no. 6, p. 44–65.
126. *Hollinger D. A.* T. S. Kuhn's Theory of Science and Its Implications for History // The American Historical Review. 1973, Apr., vol. 78, no. 2, p. 370–393.
127. *Holton R. J.* Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism // Theory and Society. 1981, Nov., vol. 10, no. 6, p. 833–867.
128. *Hopcraft R. L.* Rural Institutions and Agrarian Change in Sweden // Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History / Ed. *Hopcraft R. L.* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999, p. 196–229.
129. *Hoszowski S.* The Polish Baltic Trade in the 15 th–18 th Centuries // Poland at the 11 th International Congress of Historical Science at Stockholm. Warszawa, 1960, p. 117–154.
130. *Hoyle R. W.* Tenure and the Land Market in Early Modern England: Or a Late Contribution to the Brenner Debate // The Economic History Review. 1990, Feb., vol. 43, no. 1, p. 1–20.
131. *Hroch M., Petrín J.* Europejska gospodarka i polityka XV i XVII wieku: kryzys czy regres? // Przegląd Historyczny. 1964, t. 55, zesz. 1, s. 1–21.
132. *Hundert G. D.* The Role of the Jews in Commerce in Early Modern Poland–Lithuania // Journal of European Economic History. 1987, vol. 16, no. 2, p. 245–275.
133. *Hyams P. R.* The Origins of a Peasant Land Market in England // The Economic History Review. 1970, Apr., vol. 23, no. 1, p. 18–31.
134. *Im Hof U.* Švietimo epochos Europa / Iš vokiečių k. vertė N. Daujotytė. Vilnius, 1996.
135. *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje 16-tojo amžiaus pusėje. Kaunas, 1933.
136. *Ivinskis Z.* Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir raida. (Įnašai valstiečių luomo 14-tojo ir 15-tojo šimtmečio socialiniams bei ekonominiams

- santykiams pažinti). Kaunas, 1933.
137. *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. D. 1: Iki XVI amžiaus pradžios. Kaunas, 1934.
 138. *Ivinskis Z.* Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 276–285.
 139. *Jablonskis K.* Lietuvos valstiečių kova prieš feodalų priespaudą iki valakų reformos // Lietuvos istorijos instituto darbai. 1951, t. 1, p. 44–87.
 140. *Jablonskis K.* Valakų reforma // Lietuvos TSR istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1861 metų / Vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius, 1957, p. 183–188.
 141. *Jaffee D.* Export Dependence and Economic Growth: A Reformulation and Respecification // *Social Forces*. 1985, Sep., vol. 64, no. 1, p. 102–118.
 142. *Jatuliavičienė G., Kučinskienė M., Garuskas R.* Lietuvos užsienio prekybos pokyčiai integruotoje Europos Sąjungos rinkoje // *Ekonomika*. 2007, t. 78, p. 77–93.
 143. *Jensch G.* Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Riga: Nikolai Kymmels Buchhandlung in Kommission, 1930.
 144. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.
 145. *Jurginis J.* Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo). Vilnius, 1978.
 146. *Jučas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš Lietuvos kultūros istorijos. 1964, t. 4, p. 109–122.
 147. *Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972.
 148. *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius, 2000.
 149. *Kahan A.* Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe // *The Journal of Economic History*. 1973, Mar., vol. 33, no. 1, p. 86–99.
 150. *Kaminski A.* Neo-Serfdom in Poland–Lithuanian // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 253–268.
 151. *Karpavičienė J.* Magderburgo teisė: ištakos ir transformacijos // Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. 2001, t. 3, p. 175–254.
 152. *Katz C. J.* Karl Marx on the Transition from Feudalism to Capitalism // *Theory and Society*. 1993, Jun., vol. 22, no. 3, p. 363–389.

153. *Kerridge E.* The Movement of Rent, 1540–1640 // *The Economic History Review*. 1953, vol. 6, no. 1, p. 16–34.
154. *Kiaupa Z.* Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV a. – XVI a. pradžioje // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. A serija*. 1983, t. 4, nr. 85, p. 35–45.
155. *Kiaupa Z.* Aleksandras Jogailaitis (1492–1506) ir Lietuvos miestai // *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2007, p. 68–85.
156. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 2000.
157. *Kiaupienė J.* Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. Vilnius, 1988.
158. *Kiaupienė J.* Nemuno prekybos keliu į Baltijos jūros uostus XVII a. // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. II. Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos. Klaipėda, 1994, p. 40–43.
159. *Kiaupienė J.* Daugiaprasmis ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė // *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 19–27.
160. *Kiaupienė J.* Mada – pirklio nauda. Audinių, galanterijos ir plataus vartojimo buities prekių importas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XVII a. pradžioje // *Menotyra*. 2003, t. 2, nr. 31, p. 11–18.
161. *Kiaupienė J.* „Mes, Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius, 2003.
162. *Kimmel M. S.* Reviewed Work(s): *The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy // Theory and Society*. 1982, Mar., vol. 11, no. 2, p. 244–251.
163. *Kiraly K. B.* Neo–Serfdom in Hungary // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 269–278.
164. *Kirby D.* Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais: Baltijos šalys 1492–1772 metais / Iš anglų k. vertė G. Baurūnienė. Vilnius, 2000.
165. *Kiser E., Hechter M.* The Role of General Theory in Comparative–Historical Sociology // *The American Journal of Sociology*. 1991, Jul., vol. 97, no. 1, p. 1–30.
166. *Kiser E., Hechter M.* The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and Its Critics // *The American Journal of Sociology*. 1998, Nov., vol. 104, no. 3, p. 785–816.

167. *Klima A.* Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia // *Past and Present*. 1979, Nov., no. 85, p. 49–67.
168. *Klonder A.* Nowe spojrzenie na handel Rygi w XVII wieku (w związku z książką Wasylia W. Doroszenki, *Torgowla i kupieczestwo Rigi w XVII wieku*, Riga 1985, s. 347) // *Przegląd Historyczny*. 1987, t. 78, zesz. 4, s. 755–771.
169. *Knapp G. F.* *Die Bauernbefreiung in den ältesten Provinzen Preussens*. T. I. Leipzig, 1887.
170. *Kochanowicz J.* The Polish Economy and the Evolution of Dependency // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* / Ed. by D. Chirot. Berkely: University of California Press, 1989, p. 90–130.
171. *Kochanowicz J.* Economic Historiography in Communist Poland // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1997, vol. 22, p. 3–15.
172. *Koczy L.* *Handel Poznain do połowy wieku XVI*. Poznań, 1930.
173. *Koczy L.* *Handel Litwy przed połową XVII wieku* // *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*. Lwów, 1935, s. 272–278.
174. *Koczy L.* *Dzieje handlu polskiego przed rozbiorami*. Lwów, 1939.
175. *Kosminsky E. A.* Russian Work on English Economic History // *The Economic History Review*. 1928, Jan., vol. 1, no. 2, p. 208–233.
176. *Kosminsky E. A.* The Hundred Rolls of 1279–80 As a Source for English Agrarian History // *The Economic History Review*. 1931, Jan., vol. 3, no. 1, p. 16–44.
177. *Kosminsky E. A.* Services and Money Rents in the Thirteenth Century // *The Economic History Review*. 1935, Apr., vol. 5, no. 2, p. 24–45.
178. *Kosminsky E. A.* The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries // *Past and Present*. 1955, Apr., no. 7, p. 12–36.
179. *Kotilaine J. T.* Baltic Archival Materials on Seventeenth-Century Trade // *Journal of Baltic Studies*. 1997, Winter, vol. 28, no. 4, p. 357–368.
180. *Kotilaine J. T.* Riga's Trade with its Muscovite Hinterland in the Seventeenth Century // *Journal of Baltic Studies*. 1999, Summer, vol. 30, no. 2, p. 129–161.

181. *Kuklinska K.* Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań // *Journal of European Economic History*. 1977, vol. 6, no. 2, p. 443–460.
182. *Kula W.* Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955.
183. *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 1, część 1–2.
184. *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 2, część 3.
185. *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962.
186. *Kula W.* Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963.
187. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. Presentation by F. Braudel. London, 1976.
188. *Kula W.* Rozwoj gospodarczy Polski XVI–XVIII w. Warszawa, 1993.
189. *Kutrzeba S., Ptaśnik J.* Dzieje handlu i kupiectwa Krakowskiego. Kraków, 1910.
190. *Küttleris W.* Marksizmas ir istorijos mokslas: pabaiga ar atvira ateitis? // *Istoriografija ir atvira visuomenė. Tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus universiteto Istorijos fakultete medžiaga*, 1996 09 24–29 / Sud. U. A. J. Becher (Braunschweigas), A. Bumblauskas (Vilnius), J. Rūsenas (Essenas). Vilnius, 1998, p. 115–138
191. *Lachmann R.* Origins of Capitalism in Western Europe: Economic and Political Aspects // *Annual Review of Sociology*. 1989, vol. 15, p. 47–72.
192. *Ladurie E.* A Reply to Professor Brenner // *Past and Present*. 1978, May, no. 79, p. 55–59.
193. *Lane F. C.* Economic Growth in Wallerstein's Social Systems. A Review Article // *Comparative Studies in Society and History*. 1976, Oct., vol. 18, no.4, p. 517–532.
194. *Laumenskaitė E.* Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.): studija ir tekstai. Vilnius, 1995.
195. *Laumenskaitė E.* LDK ekonomika ir ekonominės laisvės idėjos XVI–XVII a. // *Laisvė lietuviškojoje idėjų istorijoje: Vinco Kudirkos skaitymų medžiaga*. Parengė P. Subačius. Vilnius: Aidai, 1997, p. 9–26.

196. *Lawson F. H.* Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The Western Political Quarterly*. 1978, Jun., vol. 31, no. 2, p. 301–303.
197. *Lazutka S.* Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė // *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui* / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 279–298.
198. *Levett E. A.* The Financial Organization of the Manor // *The Economic History Review*. 1927, Jan., vol. 1, no. 1, p. 65–86.
199. *Lewiter L. R.* Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721 // *The Historical Journal*. 1968, vol. 11, no. 1, p. 3–34.
200. *Lloyd C.* The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structurism // *History and Theory*. 1991, May., vol. 30, no. 2, p. 180–219.
201. *Lockard C. A.* Global History, Modernization and the World–System Approach: A Critique // *The History Teacher*. 1981, Aug., vol. 14, no. 4, p. 489–515.
202. *Łowmiański H.* Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dziesięjszych granicach (do r. 1795). Wilno, 1935.
203. *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 1983.
204. *Lukšaitė I.* Didžiosios Lietuvos ir Prūsų Lietuvos kontaktai XVI a. pabaigoje – XVII a. // *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. X. Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reikšmė Didžiajai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904). Klaipėda, 2004, p. 6–19.
205. *Lyon B.* Medieval Real Estate Developments and Freedom // *The American Historical Review*. 1957, Oct., vol. 63, no. 1, p. 47–61.
206. *Makkai L.* Neo–Serdom: Its Origin and Nature in East Central Europe // *Slavic Review*. 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 225–238.
207. *Mahoney J.* Path Dependence in Historical Sociology // *Theory and Society*. 2000, vol. 29, p. 507–548.
208. *Malowist M.* Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts // *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae* 1937. Riga, 1938, S. 312–320.

209. *Małowist M.* Poland, Russia and Western Trade in the 15 th and 16 th Centuries // Past and Present. 1958, Apr., no. 13, p. 26–41.
210. *Małowist M.* The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries // The Economic History Review. 1959, vol. 12, no. 2, p. 177–189.
211. *Małowist M.* The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages // The Economic History Review. 1966, vol. 19, no. 1, p. 15–28.
212. *Małowist M.* Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku: Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973.
213. *Małowist M.* Problems of the Growth of the National Economy of Central Eastern Europe in the Late Middle Ages // Journal of European Economic History. 1974, vol. 3, no. 2, p. 319–358.
214. *Manikowski A.* Zmiany czy stagnacja ? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku. // Przegląd Historyczny. 1973, t. 64, zesz. 4, s. 771–791.
215. *Mauro F.* Towards an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion between 1500 and 1800 // The Economic History Review. 1961, vol. 14, no. 1, p. 1–17.
216. *Mączak A.* Rola kontaktów z zagranicą w dziejach sukiennictwa polskiego XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Przegląd Historyczny. 1952, t. 43, zesz. 2, s. 243–274.
217. *Mączak A.* O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej // Kwartalnik Historyczny. 1963, t. 70, zesz. 3, s. 675–690.
218. *Mączak A.* The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // The Scandinavian Economic History Review. 1970, vol. 18, no. 2, p. 107–142.
219. *Mączak A.* Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1972.
220. *Mączak A.* Money and Society in Poland and Lithuania in the 16 th and 17 th Centuries // Journal of European Economic History. 1976, vol. 5, no. 1, p. 69–104.
221. *Mączak A., Samsonowicz H.* Z zagadnień genezy rynku europejskiego: Strefa Bałtycka // Przegląd Historyczny. 1964, t. 55, zesz. 2, s. 198–222.

222. *Marksas K.* Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika. Vilnius, 1957, t. 1.
223. *McDonald A.* Wallerstein's World–Economy: How Seriously Should We Take It? Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The Journal of Asian Studies*. 1979, May, vol. 38, no. 3, p. 535–540.
224. *Meilus E.* Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje – XVIII a.: (raida, gyventojai, amatai, prekyba). Vilnius, 1997.
225. *Mieleszko W. J.* Handel i stosunki handlowe Białorusi Wschodniej z miastami nadbałtyckimi w końcu XVII i XVIII w. // *Zapiski Historyczne*. 1968, t. 33, zeszyt 4, s. 53–91.
226. *Mika A.* Rozwój gospodarki dworskiej na ziemiach czeskich od XIV do XVII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1960, t. 22, s. 11–30.
227. *Miller E.* England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast? // *The Economic History Review*. 1971, Feb., vol. 24, no. 1, p. 1–14.
228. *Millward R.* An Economic Analysis of the Organization of Serfdom in Eastern Europe // *The Journal of Economic History*. 1982, Sep., vol. 42, issue 3, p. 513–548.
229. *Millward R.* The Organization of Serfdom in Eastern Europe: A Reply // *The Journal of Economic History*. 1983, Sep., vol. 43, no. 3, p. 709–712.
230. *Misiunas R. J.* The Šventoji Project: 18 th Century Plans for a Lithuanian Port // *Journal of Baltic Studies*. 1977, Spring, vol. 8, no. 1, p. 28–50.
231. *Mokyr J.* Reviewed Work(s): The Modern World–System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World–Economy, 1730–1840 s. // *Theory and Society*. 1991, Dec., vol. 20, no. 6, p. 895–899.
232. *Nell E. J.* Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change // *History and Theory*. 1967, vol. 6, no. 3, p. 313–350.
233. *Nielsen R.* Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets // *The Journal of Economic History*. 1997, Mar., vol. 57, no. 1, p. 1–33.
234. *Norkus Z.* Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996.

235. *Norkus Z.* Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos. 1997, t. 4, p. 44–54.
236. *Norkus Z.* Kontrafaktiniai sąlyginiai teiginiai istoriografijoje // Problemos. 1998, t. 53, p. 43–60.
237. *Norkus Z.* Douglass C. Northas ir Maxas Weberis. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 401–432.
238. *Norkus Z.* Istorizmas, modernizmas ir futurizmas XX amžiaus istoriografijoje // Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai / Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetys. Vilnius, 1999, p. 274–320.
239. *Norkus Z.* Mokslo vertybinio neutralumo problema XX a. filosofijoje (M. Weberis, analitinė mokslo filosofija ir metaetika, kritinė teorija) // Problemos. 2001, t. 59, p. 9–40.
240. *Norkus Z.* Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktūrinio priežastingumo problema // Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. 2002, t. 52, p. 79–91.
241. *Norkus Z.* Max Weber ir racionalus pasirinkimas / Iš vokiečių k. vertė A. Lozuraitis. Vilnius, 2003.
242. *Norkus Z.* Apie Baltijos Siciliją ir Lombardiją: postsocialistinės kaitos pasiekimų Baltijos šalyse skirtumai ir priežastys // Politologija. 2006, t. 1, nr. 41, p. 71–119.
243. *Norkus Z.* Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // Politologija. 2007, t. 1, nr. 45, p. 3–78.
244. *Norkus Z.* Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I) // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 2007, t. 1, nr. 19, p. 5–32.
245. *Norkus Z.* Lietuva tarp Estijos ir Slovėnijos: dėl pokomunistinio kapitalizmo tipologinės diferenciacijos // Politologija. 2008, t. 1, nr. 49, p. 42–84.
246. *Norkus Z.* Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 22, p. 9–38.

247. *Norkus Z.* Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija? // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos' / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 205–261.
248. *Norkus Z.* Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 2008, t. 1, nr. 21, p. 5–36.
249. *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008.
250. *Norkus Z.* Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu // Lietuvos istorijos studijos. 2009, t. 23, p. 35–68.
251. *North D. C.* Sources of Productivity Change in Ocean Shipping, 1600–1850 // The Journal of Political Economy. 1968, Sep., – Oct., vol. 76, no. 5, p. 953–970.
252. *North D. C.* Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius, 2003.
253. *North D. C., Thomas R. P.* An Economic Theory of the Growth of the Western World // The Economic History Review. 1970, vol. 23, no. 1, p. 1–17.
254. *North D. C., Thomas R. P.* The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // The Journal of Economic History. 1971, Dec., vol. 31, no. 4, p. 777–803.
255. *North D. C., Thomas R. P.* The Rise of the Western World. A New Economic History. Cambridge: At the University Press, 1973.
256. *O' Brien P.* European Economic Development: The Contribution of the Periphery // The Economic History Review. 1982, Feb., vol. 35, no. 1, p. 1–18.
257. *Ochmański J.* Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa Wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku. Poznań, 1961.
258. *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1982.
259. *Ochmański J.* Valakų reforma Lietuvoje ir Baltarusijoje XVI a. // *jo paties.* Senoji Lietuva / Iš lenkų k. vertė R. Griškaitė, O. Mickevičiūtė. Vilnius, 1996, p. 186–205.

260. *Ochmańskis J.* Valakų reforma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų ir bažnytinėse žemėse XVI a. antroje pusėje // *jo paties. Senoji Lietuva / Iš lenkų k. vertė R. Griškaitė, O. Mickevičiūtė.* Vilnius, 1996, p. 206–234.
261. *Okey R.* Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions // *Past and Present.* 1992, Nov., no. 137, p. 102–133.
262. *Pach Zs. P.* The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century // *The Economic History Review.* 1966, vol. 19, no. 1, p. 1–14.
263. *Palais H.* England's First Attempt to Break the Commercial Monopoly of the Hanseatic League, 1377–1380 // *The American Historical Review.* 1959, Jul., vol. 64, no. 4, p. 852–865.
264. *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004.
265. *Pamerneckis S.* Lietuvos dvarų ūkinė dokumentacija: pajamų-išlaidų knygos XIX a. pirmojoje pusėje (Adučiškio dvaro archyvo pagrindu) // *Istorijos šaltinių tyrimai.* 2008, t. 1, p. 267–298.
266. *Pamerneckis S., Sakalauskaitė R.* Senkonių palivarko inventorių // *Lietuvos istorijos studijos.* 2005, t. 16, p. 31–41.
267. *Petrauskas R.* Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje // *Lietuvos istorijos studijos.* 2009, t. 23, p. 69–84.
268. *Petrie H. G.* The Strategy Sense of 'Methodology' // *Philosophy of Science.* 1968, Sep., vol. 35, no. 3, p. 248–257.
269. *Pivoras S.* Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (lyginamasis aspektas). Vilnius: VDU, 2000.
270. *Plateris Al.* Teisiniai Livonijos ir Kuršo santykiai su Lietuva. Kaunas, 1938.
271. *Plečkaitis R.* Lietuvos filosofijos istorija. I t.: Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai. Vilnius, 2004.
272. *Postan M. M.* Credit in Medieval Trade // *The Economic History Review.* 1928, Jan., vol. 1, no. 2, p. 234–261.
273. *Postan M. M.* Mediaeval Capitalism // *The Economic History Review.* 1933, Apr., vol. 4, no. 2, p. 212–227.
274. *Postan M. M.* The Manor. Reviewed work(s): The English Village in the Thirteenth Century. by E. A. Kosminsky // *The Economic History Review.* 1936, Apr., vol. 6, no. 2, p. 223–226.

275. *Postan M. M.* The Fifteenth Century // *The Economic History Review*. 1939, May, vol. 9, no. 2, p. 160–167.
276. *Postan M. M.* The Rise of a Money Economy // *The Economic History Review*. 1944, vol. 14, no. 2, p. 123–134.
277. *Postan M.* Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages // *The Economic History Review*. 1950, vol. 2, no. 3, p. 221–246.
278. *Postan M. M.* Investment in Medieval Agriculture // *The Journal of Economic History*. 1967, Dec., vol. 27, no.4, p. 576–587.
279. *Postan M. M., Hatcher J.* Population and Class Relations in Feudal Society // *Past and Present*. 1978, Feb., no. 78, p. 24–37.
280. *Price J. M.* Multilateralism and / or Bilateralism: The Settlement of British Trade Balance with „The North”, c. 1700 // *The Economic History Review*. 1961, vol. 14, no. 2, p. 254–274.
281. *Raila E.* Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija. Mokslinis darbo vadovas – prof. habil. dr. M. Jučas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995 (VUB RS, F76–3597).
282. *Roth G.* Reviewed Work(s): *The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy, 1600–1750* // *Social Forces*. 1982, Jun., vol. 60, no. 4, p. 1199–1201.
283. *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais // Lietuvos universiteto teisių fakulteto darbai. T. 2, kn. 3. Kaunas, 1925, p. 23–86.
284. *Rosdolsky R.* The Distribution of the Agrarian Product in Feudalism // *The Journal of Economic History*. 1951, Summer, vol. 11, no. 3, p. 247–265.
285. *Rowell S. C.* Ginčai ir jų sprendimas XV amžiaus Lietuvoje: apgautų pirklių bei nusikaltusių kunigų pavyzdžiai // *Lietuvos istorijos studijos*. 2007, t. 20, p. 9–20.
286. *Rowell S. C.* Vilniaus pirklių partnerių tinklas XV a. viduryje: šaltiniotyrinis aspektas // *Vilniaus istorijos metraštis*. 2007, t. 1, p. 19–27.
287. *Rösener W.* Valstiečiai Europos istorijoje / Iš vokiečių k. vertė S. Banevičius. Vilnius, 2000.
288. *Rusiński W.* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego // *Przegląd Historyczny*. 1956, t. 47, zes. 4, s. 617–655.

289. *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski. Poznań, 1947.
290. *Rutkowski J.* Wokół teorii ustroju feudalnego. Prace historyczne / Wyboru dokonał, opracował i wstępem poprzedził J. Topolski. Warszawa, 1982.
291. *Rutkowski J.* The Distribution of Incomes in A Feudal System / Ed. J. Topolski. Translated from the Polish by B. Przybylska. Warszawa, 1991.
292. *Rūsen J.* Istorinis metodas // *jo paties*. Istorika: istorikos darbų rinktinė / Sud. Z. Norkus, iš vokiečių k. vertė A. Jankauskas. Vilnius, 2007, p. 111–148.
293. *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Warszawa, 1928.
294. *Šalčius P.* Raštai: Lietuvos prekybos istorija. Vilnius: Margi raštai, 1998.
295. *Šaulauskas M. P.* Metodologinis pokumunistinės revoliucijos iššūkis // Sociologija. Mintis ir veiksmai. 1999, t. 4, nr. 6, p. 17–27.
296. *Šapoka A.* Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antroje pusėje. Vilnius, 1929.
297. *Samsonowicz H.* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańka w II połowie XV wieku. Warszawa, 1960.
298. *Samsonowicz H.* Struktura handlu gdańskiego w pierwszej połowie XV wieku // Przegląd Historyczny. 1962, t. 53, zesz. 4, s. 695–715.
299. *Samsonowicz H.* Jarmarki w Polsce na tle sytuacji gospodarczej w Europie w XV–XVI wieku // Europa–Słowiańszczyzna–Polska: Studia ku uczczeniu profesora K. Tymienieckiego. Poznań, 1970, s. 523–532.
300. *Samsonowicz H.* Z zagadnień handlu litewsko-hanzeatyckiego w XV w. // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 77–85.
301. *Sanderson S. K.* World–Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? // International Journal of Comparative Sociology. 2005, vol. 46, no. 3, p. 179–213.
302. *Scaff L. A.* Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas / Iš anglų k. vertė Z. Norkus. Vilnius, 1995.
303. *Shannon R. T.* An Introduction to the World–System Perspective. Colorado: Westview Press, 1996.
304. *Skocpol T.* Wallerstein’s World Capitalis System: A Theoretical and Historical Critique. Reviewed Work(s): The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in

- the Sixteenth Century by Immanuel Wallerstein // *The American Journal of Sociology*. 1977, Mar., vol. 82, no. 5, p. 1075–1090.
305. *Skwarczyński P.* The Problem of Feudalism in Poland up to the Beginning of the 16th Century // *The Slavonic and East European Review*. 1956, June, vol. 34, no. 83, p. 292–310.
306. *Sommers M. & Skocpol Th.* The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry // *Skocpol T.* *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, 1994, p. 72–95.
307. *Sperling J.* The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Economic History Review*. 1962, vol. 14, no. 3, p. 446–468.
308. *Stern S. J.* Feudalism, Capitalism, and the World–System in the Perspective of Latin America and the Caribbean // *Confronting Historical Paradigms: Peasants, Labor, and the Capitalist World System in Africa and Latin America*. Madison: The University of Wisconsin Press. 1993, p. 23–83.
309. *Strange S.* Valstybės ir rinkos. / Iš anglų k. vertė K. Maniokas. Vilnius: Eugrimas, 1998.
310. *Szelenyi I.* Urban Development and Regional Management in Eastern Europe // *Theory and Society*. 1981, Mar., vol. 10, no. 2, p. 169–205.
311. *Szűcs J.* The Three Historical Regions of Europe // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1983, vol. 29, no. 2-4, p. 131–184.
312. *Szűcs J.* *Trzy Europy*. Poland, 1995.
313. *Thirsk J.* Economic and Social Development on a European–World Scale. Reviewed Work(s): *The Modern World–System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century* by Immanuel Wallerstein // *The American Journal of Sociology*. 1977, Mar., vol. 82, no. 5, p. 1097–1102.
314. *Tiebout Ch. M.* Exports and Regional Economic Growth // *The Journal of Political Economy*. 1956, Apr., vol. 64, no. 2, p. 160–164.
315. *Tilly Ch.* Cities and State in Europe, 1000–1800 // *Theory and Society*. 1989, Sep., vol. 18, no. 5, p. 563–584.
316. *Topolski J.* *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego od XVIII wieku*. Poznań, 1958.

317. *Topolski J.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Na marginesie książki Witolda Kuli // *Ekonomista*. 1964, Nr. 1, s. 137–144.
318. *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII wieku. Warszawa, 1965.
319. *Topolski J.* The Role of Gniezno in International Trade // *Acta Poloniae Historica*. 1968, vol. 18, p. 194–204.
320. *Topolski J.* Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jh. // *Studia Historiae Oeconomicae*. 1970, vol. 5, p. 101–116.
321. *Topolski J.* The Manorial Serf–Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Agricultural History*. 1974, July, vol. 48, no. 3, p. 341–352.
322. *Topolski J.* Procesy refeudalizacji w strukturze gospodarczej i społecznej europy w XVI–XVIII wieku // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 112–124.
323. *Topolski J.* Wielki przewrót w gospodarce europejskiej w XVI wieku: Przyczyny rozwoju i struktura gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 71–84.
324. *Topolski J.* Eksport płodów rolnych a problem oceny sytuacji gospodarczej strefy bałtyckiej w XVI–XVII wieku // *jo paties*. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. Poznań, 1977, s. 85–98.
325. *Topolski J.* (Pod. red.). *Dzieje Polski*. Warszawa, 1978.
326. *Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (Xth to XVIIth Centuries) // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10, no. 2, p. 373–400.
327. *Topolski J.* Modele teoretyczne i historyczne w interpretacji rozwoju feudalizmu w Europie wschodniej (X–XVIII w.) // *jo paties*. Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 267–334.
328. *Topolski J.* Model kontynentalnego handlu Europy środkowowschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *jo paties*. Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 335–358.
329. *Topolski J.* Towards an Integrated Model of Historical Explanation // *History and Theory*. 1991, Oct., vol. 30, no. 3, p. 324–338.

330. *Topolski J.* Methodological Foundations of Comparative Studies of Large Regions of the World // *jo paties*. The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 23–35.
331. *Topolski J.* Polish Economy in the 18 th Century // *jo paties*. The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 7–22.
332. *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych: od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). Tom. II. Poznań, 1999.
333. *Topolski J.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. Poznań, 2000.
334. *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003.
335. *Topolska M. B.* Związki handlowe Białorusi Wschodniej z Rygą w końcu XVII i na początku XVIII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1968, t. 29, s. 9–31.
336. *Trevor–Roper H. R.* The General Crisis of the 17 th Century // *Past and Present*. 1959, Nov., no. 16, p. 31–64.
337. *Truska L.* Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje feodalizmo epochoje (XVIII a. 2-oje – XIX a. 1-oje pusėje). Vilnius, 1988.
338. *Tschebotarioff–Bill V.* The Circular Frontier of Muscovy // *Russian Review*. 1950, Jan., vol. 9, no. 1, p. 45–52.
339. *Tyla A.* Dėl valstiečių žemėvaldos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. I pusėje // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai. A serija*. 1986, t. 4, nr. 97, p. 37–56.
340. *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986.
341. *Tymieniecki K.* Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Wilno, 1936.
342. *Unger W. S.* Trade Through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *The Economic History Review*. 1959, vol. 12, no. 2, p. 206–221.
343. *Unger R. W.* Dutch Herring, Technology, and International Trade in the Seventeenth Century // *The Journal of Economic History*. 1980, Jun., vol. 40, no. 2, p. 253–280.
344. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a. Vilnius, 1982.

345. *Vernadsky G.* Feudalism in Russia // *Speculum*. 1939, Jul., vol. 14, no. 3, p. 300–323.
346. *von Loewe K.* Commerce and Agriculture in Lithuania, 1400–1600 // *The Economic History Review*. 1973, vol. 26, no. 1, p. 23–37.
347. *Wallerstein I.* *Africa, The Politics of Independence*. New York: Vintage, 1961.
348. *Wallerstein I.* *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*. Paris & La Haye: Mouton, 1964.
349. *Wallerstein I.* *Africa: The Politics of Unity*. New York: Random House, 1967.
350. *Wallerstein I., Rich E. J.* *Africa: Tradition & Change*. New York: Random House, 1972.
351. *Wallerstein I.* *The Modern World–System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974.
352. *Wallerstein I.* *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // Comparative Studies in Society and History*. 1974, vol. 16, p. 387–415.
353. *Wallerstein I.* *From Feudalism to Capitalism: Transition or Trastitions? // Social Forces*. 1976, Dec., vol. 55, no. 2, p. 273–283.
354. *Wallerstein I.* *The Capitalist World–Economy*. New York: Cambridge University Press, 1979.
355. *Wallerstein I.* *The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy 1600–1750*. New York: Academic Press, 1980.
356. *Wallerstein I.* *The Politics of the World–Economy: The State, The Movements, and The Civilizations*. New York: Cambridge University Press, 1984.
357. *Wallerstein I.* *The Modern World–System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World–Economy*. New York: Academic Press, 1989.
358. *Wallerstein I.* *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World–System*. New York: Cambridge University Press, 1991.
359. *Wallerstein I.* *The End of What Modernity? // Theory and Society*. 1995, Aug., vol.24, no. 4, p. 471–488.
360. *Wallerstein I.* *Culture as the Ideological Battleground of the Modern World–*

- System // *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M. Featherstone. London, Thousand Oakes, New Delhi: SAGE, 1996, p. 31–55.
361. *Wallerstein I.* *The Essential Wallerstein.* New York: The New Press, 2000.
362. *Wallerstein I.* *Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // jo paties.* *The Essential Wallerstein.* New York: The New Press, 2000, p. 149–159.
363. *Wallerstein I.* *The Unexcluded Middle, or Reflections on Braudel and Prigogine // jo paties.* *The Essential Wallerstein.* New York: The New Press, 2000, p. 160–169.
364. *Wallerstein I.* *The Three Instance of Hegemony in the History of the Capitalist World–Economy // jo paties.* *The Essential Wallerstein.* New York: The New Press, 2000, p. 253–263.
365. *Wallerstein I.* Curriculum vitae (June 2003) // <http://fbc.binghamton.edu/cv-iw.pdf>, p. 1–39. Žiūrėta 2005 03 22.
366. *Wallerstein I.* Busho geopolitinis palikimas / Iš anglų k. vertė A. Samalavičius // *Kultūros barai.* 2005, nr. 4, p. 65–66.
367. Wawrzyńczyk A. *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku.* Warszawa, 1958.
368. *Wesseling H.* *Overseas History // New Perspectives on Historical Writing /* Ed. by *P. Burke.* Polity Press, 1992, p. 67–92.
369. *Wills J. E.* *Martime Asia, 1500–1800: The Interactive Emergence of European Domination // The American Historical Review.* 1993, Feb., vol. 98, no. 1, p. 83–105.
370. *Wilson C.* *Treasure and Trade Balances: The Mercantilist Problem // The Economic History Review.* 1949, vol. 2, no. 2, p. 152–161.
371. *Wojtowicz J.* *Z problematyki stosunków handlowych Rosji z Bałtykiem i Europą Zachodnią w XVIII stuleciu // Zapiski Historyczne.* 1965, t. 30, zesz. 4, s. 37–72.
372. *Wright W. E.* *Neo–Serfdom in Bohemia // Slavic Review.* 1975, Jun., vol. 34, no. 2, p. 239–252.
373. *Wunder H.* *Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany // Past and Present.* 1978, Feb., no. 78, p. 47–55.

374. *Wyczański A.* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. Warszawa, 1960.
375. *Wyczański A.* Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Warszawa, 1969.
376. *Wyczański A.* Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny*. 1978, t. 85, zesz. 3, s. 627–641.
377. *Wyczański A.* The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10, no. 1, p. 207–212.
378. *Wyczański A., Topolski J.* Peasant Economy before and during the First Stage of Industrialisation // *Topolski J.* The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 11–31.
379. *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999.
380. *Wyrobisz A.* Functional Types of Polish Towns in the XVI th–XVII th Centuries // *Journal of European Economic History*. 1983, vol. 12, no 1, p. 69–104.
381. *Wyrobisz A.* Power and Towns in the Polish Gentry Commonwealth: The Polish–Lithuanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Theory and Society*. 1989, Sep., vol. 18, no. 5, p. 611–630.
382. *Zaremska H.* Z dziejów handlu polsko–litewskiego. Lokacje w Koronie i na Mazowszu w latach 1386–1501 // *Przegląd Historyczny*. 1973, t. 64, zesz. 4, s. 717–728.
383. *Zientara B.* Z zagadnień tzw. „wtórnego poddaństwa” w Europie Środkowej // *Przegląd Historyczny*. 1956, t. 47, zesz. 1, s. 3–47.
384. *Zolberg A. R.* Origins of the Modern World System: A Missing Link // *World Politics*. 1981, Jan., vol. 33, no. 2, p. 253–281.
385. *Żytkowicz L.* Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej // *Zapiski Historyczne*. 1976, t. 41, zesz. 2, s. 87–101.
386. *Żytkowicz L.* Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku // *Spółczesność staropolskie: Studia i szkice* / Pod red. A. Wyczańskiego. Warszawa, 1979, t. 2, s. 229–314.

387. *Žiemelis D.* Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 16, p. 65–81.
388. *Žiemelis D.* Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas? // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 18, p. 51–68.
389. *Барг М. А.* О так называемом „кризисе феодализма“ в XIV–XV веках // Вопросы истории. 1960, №. 8. с. 94–113.
390. *Барг М. А.* К вопросу о начале разложения феодализма в Западной Европе // Вопросы истории. 1963, №. 3. с. 72–87.
391. *Барг М. А.* Категории и методы исторической науки. Москва, 1984.
392. *Дорошенко В. В.* Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960.
393. *Дорошенко В. В.* Крестьяне на рижском рынке в первой трети XVII столетия // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 г. Кишинев, 1966, с. 144–154.
394. *Дорошенко В. В.* Русские связи таллинского купца в 30-х годах XVI в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 47–58.
395. *Дорошенко В. В.* Протоколы Рижского торгового суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 117–145.
396. *Дорошенко В. В.* „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. Москва, 1970, с. 114–129.
397. *Дорошенко В. В.* Торговля и купечество Риги в XVII веке. Рига, 1985.
398. *Костюцко И. И.* К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. Рига, 1977, с. 5–13.
399. *Меркис В. Ю.* Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, с. 436–447.

400. *Мика А.* Изучение истории сельского хозяйства периода позднего феодализма в Чехословакии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 439–456.
401. *Мулявичюс Л., Ючас М.* Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. Вильнюс, 1968.
402. *Нечкина М. Б.* К итогам дискуссии о „восходящей“ и „нисходящей“ стадиях феодализма // Вопросы истории. 1963, №. 12. с. 31–51.
403. *Павулан В. В.* Хозяйственное и политическое значение двугавского торгового пути в XIII–XVII вв. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Рига, 1968, с. 75–94.
404. *Пийримяэ Х. А.* О влиянии балтийской торговли на процесс генезиса капитализма в Западной Европе (конец XVI–XVII в.) // Проблемы генезиса капитализма. Москва, 1970, с. 13–56.
405. *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда–Августа в Литовско–русском государстве. Москва, 1958.
406. *Похилевич Д. Л.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве // Ученые записки Ярославского педагогического института. 1945. Вып. 7 (27), с. 1–42.
407. *Похилевич Д. Л.* Королевские экономии Литвы и Белоруссии в 70–80 годах XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, с. 347–361.
408. *Сказкин С. Д.* Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества“ в Средней и Восточной Европе // Вопросы истории. 1958, №. 2, с. 96–119.
409. *Сказкин С. Д.* К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 21–29.
410. *Топольский Е.* Исследования по аграрной истории в народной Польше // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 408–438.
411. *Труска Л., Ясас Р.* Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, serija A. 1970, t. 1, nr. 32, p. 23–53.

412. *Чистозвонов А. Н.* Пересмотр концепций „кризисов феодализма“ XIV–XV и XVII веков в бельгийской и нидерландской историографии // Вопросы истории. 1970, №. 11. с. 80–96.
413. *Чистозвонов А. Н., Барг М. А.* Итоги исторического процесса в Западной Европе XIV–XV веков (сводный очерк материалов) // Проблемы генезиса капитализма. Москва, 1978, с. 3–70.
414. *Янель З. К.* О некоторых вопросах „второго издания“ крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России // Исторические записки. 1965, т. 78, с. 150–180.